પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦
પ્રવાસ મે-સપ્ટેંબર ૧૯૨૯
પ્રસિદ્ધિ ઑગસ્ટ ૧૯૨૭
કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધિ ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રીન્ટિન્ગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું

આમુખ.

તા. ૮મી મે ૧૯૨૬ ને રોજ સ્ટીમર રજપુતાનામાં બેઠો ત્યારથી દરેક મેલમાં મારે ઘેર પત્રો લખતો. તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મારા સ્નેહી સ્વજનને મારી મુસાફરીનો કાંઇક ખ્યાલ આપવાનો હતો. આ પુસ્તકમાં જે વર્ણન પ્રકટ કર્યું છે તે મારાં મદર પત્રો. મારા સ્વજનોએ તે પત્રો જાળવી રાખ્યા હતાં તેથી મને ઘણી સગવડ થઈ પડી.

નવું લખવાનો સમય નહોતો. તાજેતર વિચારો નોંધેના તે વધારે ઠીક લાગ્યા. ભાષા ઘરગત્તુ છે તે પણ એક રીતે યોગ્ય ગણાય એમત છપાવવા માટે તૈયાર નહિ કરેલ વસ્તુમા પ્રાકૃતતા હશે તો નૈસર્ગિકતા પણ જરૂર માલુમ પડશે. ઉપોદ્ઘાતનો ભાગ પાછા વળતી વખત સ્ટીમરમાં લખ્યો. અહીં આવીને તો માત્ર છેવટની અનુક્રમણિકા (ઇંડેક્સ) પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી કરી છે.

ગુજરાતી ભાષામા પ્રવાસના પુસ્તકોની તંગી ઘણી છે, જનારને નકામો ખર્ચ ઘણો થાય છે અને કેટલીક વાર દૂર દેશ જવામાં કલ્પનામાં અનેક મુસીબતો ધારી લેવાય છે. એ સબંધ- માં કાંઇક હકીકત ઉપયોગી થઇ પડશે એમ કેટલાક મિત્રોને લાગવાથી મુસાફરી દરમ્યાન મારા મન ઉપર પડેલી છાપ આમ પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવા વિચાર કર્યો છે. તે કાર્યની સમાલોચના ઉપરની હકીકત લક્ષમાં રાખી થવી યોગ્ય છે.

ક્વચિત્ અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે પડતો થઇ ગયો છે તે અમલ ઉલ્લેખ પત્રાકારે હોવાને થયેલ છે. શિષ્ટ ભાષા હોવાનો દાવો આ પુસ્તકને અંગે કરવામાં આવતો નથી.

યુરોપની મુસાફરીમાં મુશ્કેલી નથી. નિરામિષાહારી તરીકે રહેવામાં અગવડ નથી. દરેક સ્થાને ગાઈડબુકો નકશા વિગેરેની પૂરતી સગવડ છે અને સુલભ છે. ઇંગ્લિશ ભાષા પરનો કાબુ જેમ વધારે હોય તેમ મુસાફરી વધારે સગવડથી થઈ શકે છે. ફ્રેન્ચ ભાષા આવડતી હોય તો અગવડમાં ઓર વધારો થાય છે પણ તે અનિવાર્ય નથી.

મુસાફરી આંખ ઉઘાડી રાખીને કરવાની જરૂર છે, દેશમાં ત્યાંથી ઘણું લઈ આવવા જેવું છે, રીતરિવાજો સરખાવવા યોગ્ય છે, સમાજબંધારણ વિચારવાં જેવાં છે, યુરોપ દુનિયા પર પ્રભુત્વ કેમ ભોગવે છે તેનાં અંતર્ગત કારણોમા ઉતરવા જેવું છે, વર્ષોથી ચાલી આવતી અને દેશકાળ પ્રમાણે ફરતી સંસ્થાઓ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, કેળવણીની પ્રગતિ જોવા યોગ્ય છે–ઘણું જોવા જાણવા સમજવા જેવુ છે. તેમની વ્યવસ્થાશક્તિ, સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન સ્થિતિ આદિ મુદ્દા પર અન્યત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ પુસ્તકનું કદ વધી જવાથી આ ગ્રંથમા દાખલ કર્યો નથી. મોજ-શોખ ખાતર પ્રવાસ કરવા જાય તે કરતાં જો શીખવાની નજરે જાય તો સહાનુભૂતિપૂર્વક કરેલ અવલોકન દેશને ઘણી રીતે લાભદાયી થાય તેમ છે એવો મને અનુભવ થયો છે.

મને સમય ઓછો હોવાથી હું ઘણી જોવા લાયક જગ્યાએ જઈ શક્યો નથી. યુરોપના માર્ગદર્શક તરીકે આ ગ્રંથનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી, પણ મારા મન પર થયેલી અસરો એ બતાવે છે. 'સંસ્મરણ' નામ એજ કારણે મેં રાખ્યું છે. એમાં પ્રવાસવર્ણન કરતા પ્રવાસ દરમ્યાન જોવાયુ તેની નોંધ અને તે પર લખાયલી ટીકા અવારનવાર જોવામાં આવશે. કેવળ પ્રવાસ-

વર્ણનનાં પુસ્તક છપાવવાની બહુ જરૂર નથી, કારણકે ગાઇડબુકો અંગ્રેજીમાં તો સુલભ છે.

પ્રવાસ કરવા જનારે નોંધ તેજ વખતે કરી લેવી. એથી તાજી અસરની ચોક્કસ નોંધ રહે છે અને લાગે વખતે સ્મરણશક્તિને તસ્દી આપવી પડતી નથી. વિલાયત-યુરોપના પ્રદેશમાં નહિ જનારને, ત્યાં પ્રથમ દર્શને શી અસર થાય છે તે અત્ર જોવામાં આવશે. અનેક સાંસારિક બાબતપર વિચારો અન્યત્ર લખ્યા છે તે પણ એક વખત જોઇ જવા ભલામણ છે. વિલાયતમાં સર્વ સારૂં છે એમ માનવાનું કારણ નથી, પણ શીખવા જેવું ઘણું છે એમ મને લાગ્યું છે. ગુણદૃષ્ટિએ ત્યાંથી સારાનું ગ્રહણ અને અનુકરણ થાય તો સમાજપ્રગતિને તેથી બહુ લાભ થાય તેમ છે.

ચિત્રો વધારે આપવા ઇચ્છા હતી, પણ મુદ્રણની અગવડે અલ્પ સંખ્યાથી સંતોષ માન્યો છે. યુરોપમાં સર્વ સ્થળોએ પોસ્ટ કાર્ડ અને આલ્બમો બહુ મળે છે અને હું પણ તેનો સારો જથ્થો લઈ આવ્યો છું. મારાં 'સ્મરણો' એનાથી તાજાં રહે છે.

ગુર્જરજનતાની આ રીતે કાંઈ સેવા થઈ શકે તો તે પણ એક પ્રકારનું સાફલ્ય ગણવાની હોંસમાં આ નૈવેદ્ય ધર્યું છે.

નાળીએરી પૂર્ણિમા, સં. ૧૯૮૩
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બીલ્ડીંગ.
તા. ૧૩-૮-૧૯૨૭

મો. ગિ. કાપડીઆ.

આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો

નો

અનુક્રમણિકા.

વિષયોની સામાન્ય

અનુક્રમણિકા.

ઉપોદ્ઘાત

પ્રાથમિક તૈયારી વિગેરે

પાશ્ચાત્ય પરિસ્થિતિજ્ઞાન.

યુરોપની મુસાફરીને અંગે આપણામાં અનેક પ્રકારના અવ્યવસ્થિત ખ્યાલો ચાલ્યા કરે છે અને પરિણામે આપણે યુરોપ સંબંધી ઘણું ઓછું જાણીએ છીએ. ત્યાંથી મુસાફરી કરીને આવેલા માણસોએ યુરોપ સંબંધી વિચારો ફેલાવવા સંબંધમાં જોઇએ તેટલું લક્ષ્ય આપ્યું નથી અથવા પ્રવાસવર્ણનોમાં જૂદા જૂદા દેખાવો અથવા સાચાકામની મોટી વાતો કરવાના પ્રસંગો હાથ ધરવાને કારણે આપણે યુરોપીય પ્રજા પાસેથી શું શીખવાનું છે તે બાબતમા લગભગ તદ્દન બેનસીબ રહ્યા છીએ. મૂળમા આપણી ભાષામાં પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો બહુજ ઓછાં છે અને જે છે તે અમુક ઉદ્દેશથી લખાયલાં હોય છે; પણ મુસાફરી કરવામા પ્રાથમિક તૈયારી કેવી કરવી જોઇએ, કઈ બાબતોપર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ, મુસાફરીનો કાર્યક્રમ કેવો ગોઠવવો જોઇએ અને એવી એવી મુસાફરીની બાબતના પ્રેરક અને સહાયક લેખો ગુજરાતી ભાષામાં મારા જોવામાં આવ્યા નથી. પરિણામે ઘણાને યુરોપ જવું એ મોટું મહાભારત કામ લાગે છે અને કેટલાક તેમાં ધર્મની ક્ષતિ જુએ છે અને અનેક પ્રકારની ગેરસમજુતીમાં વધારો પાછા આવનારના અમુક પ્રકારના વર્તનપરથી થાય છે. પરિણામે જે પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે આપણું હિત હાલ તુરત જોડાયલું છે, લગભગ

સેંકડો વર્ષનો જેની સાથે સંબંધ છે તેનાં ઘરબાર આપણે જોયાં નથી, તેઓનાં આદર્શો આપણે જાણ્યાં નથી, તેઓની રીતભાત આપણે અવલોકી નથી અને તેમના વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત વ્યવહારમાંથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તત્ત્વને સમજી સંગ્રહી શક્યા નથી. આટલાં વર્ષોનો જેની સાથે પરિચય હોય તેને આપણે બરાબર જાણીએ નહિ અને તેમની સંસ્થાઓ, ખાવાપીવાના વ્યવહારો, સમાજ સંગઠન, અભ્યાસસ્થાનો, આનંદસ્થાનો અને આખું સામાજિક રાજકીય અને સાંવ્યાવહારિક તેમજ ઔદ્યોગિક અને નૈતિક બંધારણ સમજીએ નહિ એ ઇચ્છવા યોગ્ય ભાગ્યેજ ગણાય. આપણા સમાન પંક્તિવાળાના કે ઉપરની કે નીચેની પંક્તિવાળાના આચારવિચાર અને રહેણીકરણીના નિયમો જાણવાની આપણી ખાસ ફરજ છે, આપણે અત્યારે તેની જરૂરીઆત છે એ આપણે કાંઇ નહિતો સામાન્ય વ્યવહારના નિયમે પણ સ્વીકારવુંજ જોઈએ એ સર્વ બાબતોમાંથી આપણે કાંઇ આદરી શકીએ, આપણી પૌર્વાત્ય ભૂમિકામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને શું સ્થાન છે, આપણે સારાં તત્ત્વો કેવી રીતે સમજી વિચાર જાણી આપણા વ્યવહારમાં વ્યાપારમાં ઉદ્યોગહુન્નરમાં નૈતિક વર્તનમાં અને સમાજ સંગઠનમાં જોડી શકીએ, ત્યારેજ આપણે આપણા ઘરના માલિક થવાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકીએ એમ મને લાગવાથી આ વિચારો આકારમાં મૂક્યા છે આપણે કઇ વાતો અને કઈ સંસ્થાઓ સ્વીકારવી એ તદ્દન જૂદો વિષય છે પણ પ્રથમતો આપણે પૌર્વાત્ય સંસ્થાઓને સમજવી જોઈએ અને સમજવા માટે મુસાફરી કરવી જોઇએ, એમનાં સ્થાનમાં જઇ એમને જોવા જોઇએ, એમની સંસ્થાઓને સ્થાનપર જઈ સમજવી જોઈએ, એમના ઘરબાર રહેણીકરણી જાણવા સમજવા જોઈએ અને તે પણ સર્વ પ્રેમભાવે કરવું જોઇએ. પ્રથમથી આપણે એવા વિચારથી ચાલીએ કે યુરોપમાં સર્વત્ર નાસ્તિકતા-અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થા છે તો આપણે કાંઈ નવું શીખી શકીએ નહિ. સમજવા માટે પ્રેમભાવની જરૂર છે અને આદરવા પહેલા સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ પૃથક્કરણ અને અભ્યાસની જરૂર છે.

સમજવાની જરૂર.

કોઇ પણ સમાજને સમજવા માટે તેમના સ્થાનપર જવાની ખાસ જરૂર છે. અભ્યાસ કરવા માટે બારીક અવલોકન કરવાની જરૂર છે અને કોઇ પણ હકીકત આદરવા પહેલા આપણા સંસ્કારોનો અભ્યાસ, આપણા આદર્શોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અને આપણા વ્યવહારને પરિવર્તન આપવામાં રાખવી જોઇતી સંભાળની બહુ જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય બધુ નિંદનીક નથી, પૌર્વાત્ય બધુ સાર્વત્રિક થઈ શકે તેવું નથી, હવે આપણે વ્યવહાર આખી દુનિયા સાથે કરવાનો છે એટલે અસલની પેઠે હિંદુસ્થાનમા દરવાજા બંધ કરીને બેસી શકીએ તેમ નથી; એની સાથે આપણે જે કાંઈ પૂર્વસસ્મરો રહ્યા છે તે ખોઈ નાખીએ તો અન્યને આપવાની આપણી પાસે બીજી કોઇ ચીજ નથી, એ ચીજ ખોઈ બેઠા પછી સાંપડવી લગભગ અશકય છે અને અત્યારે તો સ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે ઘણુખરૂ સમજ્યા વગરનું અનુકરણ થાય છે, રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે ઉપર ઉપરનો ભપકો આદરી દેવાય છે અને ઠેકાણા વગરતુ ગાડુ આમતેમ ઘસડાયા કરે છે, આપણી અત્યારની સ્થિતિ હોકાયન્ત્ર વગરના વહાણ જેવી છે. આપણે આ મહા પરિવર્તન કાળમા બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે, ઘણુ જોવા જાણવાની જરૂર છે અને ચોક્કસ પગલે અને ધારેલે હિસાબે આગળ વધવું હોય તો મુસાફરી કરવાની ખાસ જરૂર છે

દેશાટનના લાભ

ચતુરાઇ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસલના જાણીતા નીતિના સંસ્કૃત વાર્તિકમાં જે અનેક સાધનો બતાવ્યા છે તેમા અગ્રસ્થાન 'દેશાટન'ને આપવામા આવ્યુ' છે તે તદ્દન યોગ્ય લાગે છે. દેશાટન કરવાથી અનેક પ્રકારના મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ થાય છે, જૂદા જૂદા રીતરિવાજો જાણવામા આવે છે અને ખાસ કરીને આપણી જાત ઉપર ઘણો વિશ્વાસ આવે છે. બહારગામ ગયા પછી આપણે આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, આપણામાં કઇ શક્તિઓ છુપાઇ

રહેલી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે અને અનેક નાની મોટી અગવડોમાં આપણે કેવી રીતે બહાર નીકળી શકીએ છીએ તે પર આપણી મુસાફરીની ફતેહનો આધાર રહે છે અને આખા જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ અથવા સ્વાવલંબન અતિ અગત્યનો સદ્ગુણ છે તેનું ભાન થાય છે.

વધારે મહત્વની હકીકત આપણા વિચારક્ષેત્રની થતી વિશાળતા છે. આપણને નિર્ણય કરવાનું સાધન આપણા વિચારોનો સરવાળો છે, આપણું ભંડોળ નાનું હોયતો નિર્ણય કાચા-અધુરા-અપરિપક્વ રહે. જેમ ભંડોળ મોટું તેમ નિર્ણય ચોક્કસ અને લાંબો વખત ચાલે તેવા હોય છે. એવા નિર્ણયો મુસાફરી પૂરી પાડે છે. દેશાટનના અનેક ગુણો છે પણ અત્ર તે પર લેખ લખવાનો નથી. હિંદુસ્થાનની નજરે મુસાફરી કેવી રીતે કરવી અને તેને માટે તૈયારી કેવી કરવી એ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ બાબતમાં લોકોમાં ઘણા વિચિત્ર ખ્યાલ રહેલા અનુભવ્યા છે તેથી યુરોપની-મુસાફરી કરવાને અંગે પ્રસ્તુત પ્રાથમિક બાબતોનો ઉલ્લેખ પ્રથમ કર્તવ્ય ગણ્યો છે.

પ્રાથમિક તૈયારીઓ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય કેટલાક વખત પહેલાં કરવામાં આવે છે તે પર કેટલીક તૈયારીનો આધાર રહે છે અને કેટલીક તૈયારી તો કરવીજ પડે છે.

યુરોપની મુસાફરી કરવાનો સર્વથી વધારે અનુકૂળ સમય ગરમીનો છે. એપ્રીલથી સપ્ટેંબર સુધીનો સમય બહુ અનુકૂળ છે. માર્ચ માસની અધવચમાં નીકળવાનું બની આવે તો ઘણું ઠીક પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સમય મળે તો નીચેની બાબતો મુસાફરી કરવા અગાઉ કરી રાખવી બહુ ઠીક થઇ પડશે.

(a) અભ્યાસ.

(૧) રશિયન્ટ યુરોપમાં ખરી જોવાની ચીજો કુદરતના

સુષ્ટિસૌંદર્ય ઉપરાંત મોટાં દેવળો અને ભવ્ય મુકામો છે એની ખરી કિંમત સમજવા માટે શિલ્પ–સ્થાપત્યના પ્રકાર અને દરેકની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતાનો અભ્યાસ કરવો. ગોથીક સ્ટાઇલ, કોરીન્થીઅન ડોરીઅન અને કોરીઅન એ ત્રણેના પ્રકાર, રોમેનસ્ક સ્ટાઈલ, ગ્રીક સ્ટાઇલ, બાઈઝેન્ટાઈન વિગેરેનો તફાવત બરાબર સમજ્યા વગર શિલ્પના ખરા નમુનાઓનો ખ્યાલ નહિ આવે. મોટાં ભવ્ય દેવળોમાં કારીગિરી–શિલ્પ કેવું છે તેનો બરાબર તો નહિ પણ ઉપરચોટીઓ અભ્યાસ કરવા માટે, કાંઈ નહિ તો આનંદ મેળવવા માટે પણ શિલ્પના પ્રાથમિક જ્ઞાનની મજા ઘણી છે. એના અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે. વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ મોટાં પુસ્તકો શોધી લેવાં. તદ્દન સાધારણ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. વખત ન હોય તો સ્ટીમરમાં પણ એનો સહજ અભ્યાસ કરી લેવો.

(૨) ચિત્રકળા. યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન દેવળો ઉપરાંત અનેક મોટી ગેલેરીઓ આવે છે. એમાં લાખો રૂપિયાની કિંમતનાં ચિત્રો હોય છે. પેઇન્ટીંગ અને મોઝેઈક કામમાં ઘણો તફાવત છે. પેઈન્ટીંગ એ કેન્વાસ અથવા શરૂઆતમાં કપડાંપર તેલ રંગથી કાઢેલ ચિત્ર હોય છે અને મોઝેઇક એટલે નાના પથરો કે આરસના ટુકડા બેસાડી તેનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય છે. મોઝેઇકના ચિત્રમાં કુદરતના દેખાવો અને મનુષ્યની છબી આવી શકે છે. આની કળા ખાસ સમજવા જેવી છે. એનો વિકાસ પણ અભ્યાસ કરી સમજવા જેવો છે. એની જુદી જુદી સ્કૂલોનો ખ્યાલ કરવાનો છે. ઇટાલીમાં ચાર સ્કૂલ મોટી છે: વેનીશીયન સ્કૂલ, ફ્લોરેન્ટાઇન સ્કૂલ, મીલાન (અથવા લોંબાર્ડી) સ્કૂલ અને રોમન સ્કૂલ. એ દરેકનો ખ્યાલ અને ખાસીઅત જૂદા જૂદા છે. એમાં મનુષ્ય શરીરનો આકાર, ભાવ, અભિનય, મ્હોઢાનો ચ્હેરો, પરસ્પેક્ટીવ (દેખાવ) અને દૂર નજીકના ભાગોમાં બહુ વિવિધતા છે. કોઈ અભિનય પ્રાધાન્ય છે, કોઈ ચ્હેરાપર ભાવ લાવવામાં કુશળ છે, કોઇ નૈસર્ગિક ભાવો વધારે લાવે છે, કોઇ જનાવરનો અભ્યાસ કરેલ હોય છે,

કોઈ સૌંદર્યને પૂજે છે. એ સર્વ તફાવત કળાની દૃષ્ટિએ સમજવાં જેવા છે પ્રથમ કપડાંપર પેઈન્ટીંગ થતું હતું, ત્યારપછી કેટલા ફેરફાર થયા, દરેક સૈકામાં ચિત્રકળા કેવી રીતે વિકાસ પામી અને દરેક સ્કૂલ કેમ વધી તેનો ઇતિહાસ સમજવાની જરૂર છે. એ ઉપરાંત ફ્રેન્ચસ્કૂલ, જર્મનસ્કૂલ, બેલ્જીઅનસ્કૂલ, ડચસ્કૂલ, ઈન્ગ્લીશસ્કૂલ, નોર્વેજીઅનસ્કૂલ એ દરેકનો તફાવત, વિન્તિ અને વર્તમાન શૈલી ઉપર બરાબર લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે. દરેક મોટા શહેરમાં ચિત્રસંગ્રહ ઘણો વિશાળ છે અને નીરખીને જોતાં ઘણો સમય લાગે તેવુ છે એ વાત ખરી છે, પણ જો કળાની દૃષ્ટિએ ચિત્રગમ સમજવું હોય તો સામાન્ય જ્ઞાનની અને પ્રત્યેક સ્કૂલના ઇતિહાસના જાણપણાની ખાસ જરૂર છે. એ વગર એક એક ચિત્રના નીશાહજાર પાઉન્ડ કે લાખ્ખો પાઉન્ડની કિંમત કેમ હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આવવો અસંભવિત છે.

(૩) મનુષ્ય શરીરનો અભ્યાસ એને 'એનેટોમી' કહે છે એના અંગ પ્રત્યંગના અભ્યાસની ખાસ જરૂર બાવલાં-પૂતળાં જોવાને અંગે છે દરેક પ્રજાએ બહુ જાતના બાવલાનો સંગ્રહ કર્યો છે તેનો અભ્યાસ જો 'એનેટોમી' જાણી હોય તો આનંદ આપે છે. એક બાવલા-પૂતળાને બરાબર સમજવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે. એથી કળાકારની કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આવશે. એનાં અભ્યાસમાં પુસ્તકજ્ઞાન ઉપરાંત અવલોકનની બહુ જરૂર છે. જરા ટેવ પાડવાથી એ કળા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે. દરેક વિભાગના સામાન્ય જ્ઞાનના પુસ્તકોનુ લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યુ છે.

(૪) સંગીત. (મ્યુઝીક). આ જરા આકરો વિષય છે. આપણું સંગીત તાલસુર પર ચાલતુ છે યુરોપીય સંગીતમાં 'હારમની'ને મુખ્ય સ્થાન છે મ્યુઝીક માટે પાછી ઇટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઈન્ગ્લીશ સ્કૂલો છે. એ દરેકમાં થોડો થોડો તફાવત છે. બની શકે તો એના રસિક માણસો પાસેથી આ તફાવત સમજી લેવો. એ ઉપરાંત સ્ટીમરમાં

અને અન્યત્ર 'ડાન્સ' જોવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે. એમાં કળા શી છે તે સમજવા માટે એના પ્રકાર જાણી લેવાની જરૂર છે. વન સ્ટેપ, વોલ્ટ્સ (Vaultz), ટેંગો વિગેરે એના પ્રકાર છે. ટાંગો નાચ આપણા તાલીને ઘણો મળતો આવે છે. ઉપરાંત અમેરિકન લોકો એક ચાર્લસ્ટન નામનો નાચ કરે છે. આનું સામાન્ય જ્ઞાન હોય તો આપણી આસપાસ જે વસ્તુ ચાલતી હોય તે આપણાથી સમજી શકાય છે.

(b) મુસાફરી કરનારને ફ્રેન્ચભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. હાલમાં અમેરિકનો આખા યુરોપમા બહુ મોટી સંખ્યામાં મુસાફરી કરે છે એટલે અંગરેજી ભાષા ઉપર સારો કાબુ હોય તો ખાસ વાંધો આવતો નથી પણ જરૂરી ફ્રેન્ચભાષાનું ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન હોય તો સગવડ ઘણી આવે છે. ફ્રેન્ચભાષાનું મુસાફરી પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મને એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે ત્રણ ચાર માસ એક એક કલાક રોકવાથી થઈ શકે છે અને પછી પારિસમાં તેનો જાતિઅનુભવ થાય છે એટલે શીખી જવાય છે લચ અને જમવાની ચીજોના લીસ્ટ ને મેન્યુ (Manu) કહેવામા આવે છે તે ફ્રેન્ચમાં જાણવાની ખાસ જરૂર છે અને સંખ્યાવાચક શબ્દો પણ ફ્રેન્ચભાષાના જરૂર જાણવા. બાકી દરેક મોટા સ્ટેશનોએ ઈન્ટરપ્રેટર (દુભાષીઆ) ઘણું ખરૂં હોય છે એટલે કામ ચાલે છે.

(c) યુરોપમાં મુસાફરી કરનાર ભૂગોળ ભણેલ હોય છે એમ આપણે માની લઈએ છીએ છતાં યુરોપનો અને પ્રાંતવાર નકશો જોઇ જવો અને સાથે રાખવો. મોટા શહેરની ભૂગોળ ધ્યાનમાં રાખી લેવી અને રેલવે લાઇનો સીધી કેવી રીતે મળે છે તેના પણ નકશા આવે છે તે જોઈ જવા અને પાસે રાખવા. છેલ્લી મોટી લડાઇ પછી ભૂગોળમાં ખાસ કરીને સરહદોમાં અને નામોમાં ફેરફાર ઘણો થયો છે તેથી નવા નકશાનો અભ્યાસ કરી લેવો. આ એકાદ કલાકનું કામ છે પણ જરૂરી છે. ભૂગોળના અને રેલવે લાઈનના ચોક્કસ જ્ઞાન વગર ઘણા માણસો આડીઅવળી મુસાફરી કરી બેવડા ખરચમાં ઉતરે છે.

પૈસેજ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય થાય એટલે પોતાનો હિસાબ ગણી પેસેજ લઈ લેવો ને યુરોપ આખો જોવો હોય તો ઇટાલીઅન લાઇન (*Loiyd Trestino*) ની સ્ટીમર દર માસની પહેલી તારિખે અને પંદરમી તારિખે મુંબઈથી ઉપડે છે તેની ટીકીટ લેવી. પહેલી તારિખે સ્ટીમર ઉપડે છે તે ઇટાલીના મેડીટરેનીઅનના જીનોઆ (*Genoa*) બંદરે જાય છે અને પંદરમી તારિખે ઉપડે છે તે ઇટાલીના એડ્રીઆટિકના વેનીસ (Venice) બંદરે જાય છે. ઇટાલીઅન લાઇનમાં સગવડ પૂરતી છે અને વેજીટેરીઅન ખાવાનું મળી શકે છે. જીનોઆવાળી લાઇન લેવાનું બને તો નેપલ્સ ઉતરી જઈ વીસુવીઅસનો જ્વાળામુખી જોઇ આવી રોમ જવું અને ત્યાંથી પીઝા ફ્લોરેન્સ મીલાન થઇ રીવીએરાના ભાગ મોન્ટીકાર્લો અને નીસ જોઈ માર્સેલ્સને રસ્તે થઇ લીયોં જોઇ પારિસ જવું વધારે અનુકૂળ પડશે. જીનોઆ ઉતરવાનું થાય તો પાછા ફરતા વેનિસથી બેસવાની સ્ટીમર લેવી એટલે લંડનથી નોર્વે, હોલંડ, બેલ્જીઅમ થઈ જર્મની જોઈ સ્વીટ્ઝરલાંડ થઇ વીએના જવાય અને ત્યાંથી વેનિસ અવાય સમય હોયતો વેનિસથી કોન્સ્ટાટીનોપલ, ગ્રીસ, કેરો, એલેક્ઝાંડ્રીઆ અને નાઈલનો પ્રદેશ જોઈ પોર્ટસેડથી સ્ટીમર પકડવી પી એન્ડ ઓ કંપનીનો મેલ પણ અનુકૂળ છે ખાવાપીવાની સર્વ સગવડ થઇ શકે છે. એમા ટીકીટ વધારે ભાળવવો પડે છે. પી એન્ડ ઓ કંપનીની સ્ટીમર માર્સેલ્સ જાય છે. ત્યાંથી રીવીએરાના વિભાગ જોઇ પારિસ જવું એ માર્ગ પણ વધારે અનુકૂળ છે. પેસેજ જેમ બને તેમ જલ્દી લઈ લેવાની જરૂર એ છે કે એપ્રીલ મે માસમા યુરોપ જનારનો ધસારો ઘણો હોય છે અને બહુ મોડો પેસેજ મેળવવામાં અગવડ પડે છે. મહેનત કરવાથી પેસેજ મોડો પણ મળી શકે છે ને લક્ષ્યમાં રાખવું

સ્ટીમરના એકજ ભાગમાં ફરવું ગમતું નથી. આખી સ્ટીમરમાં ફરવાની અનુકૂળતા વધારે છે. એટલા પૈસા ખરચવાની શક્તિ ન હોયતો સેકન્ડક્લાસ પણ ખોટો નથી. પ્રથમ ક્લાસમા વિભાગ હોય છે જેની હકીકત આગળ આવશે.

આઉટ ફીટ.

સાથે કેટલી વસ્તુ લેવી અને કેટલી ન લેવી એ સવાલ પહેલી વખત મુસાફરી કરનારને ઘણો મુંઝવે છે. આપણા દેશમાં મુસાફરી કરવાની પદ્ધતિમાં અને યુરોપની રીતભાતમાં એટલો બધો તફાવત છે કે આ સંબંધી ઘણો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. આ હકીકત ચાર માસ મુસાફરી કરવા જનારને ઉદ્દેશીને છે ત્યાં અભ્યાસને અંગે બે ત્રણ વર્ષ રહેનારને જુદી હકીકત લક્ષ્યમાં લેવાની છે તે આગળ જોશું પ્રથમ શું ન લેવું તે જોઈ જઈએ.

બેડીંગ જરા પણ લેવું નહિ. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરમાં તથા રેલવેમાં ઓઢવાના પૂરતા મળે છે. સખ્ત ઠંડી હોય ત્યારે પણ પૂરતું ઓઢવાનું મળે છે. ખાસ શોખ હોય તો એક સારી શાલ રાખવી જે બાર ન કરે અને કોઈવાર પગ ઉપર નાખી શકાય. ભાતાનો ડબ્બો (ટીફીન બાસ્કેટ) લેવાની જરૂર નથી. દરેક સ્થાને ખાવા પીવાની સગવડ પૂરતી હોય છે, વેજીટેરીઅનને માટે પણ પૂરતી ચાલે મળી શકે છે. ભાતું નકામો બોજો કરે છે અને ઉપયોગમા જરા પણ આવતું નથી ખાસ શોખ હોયતો એકાદ બે અથાણાં (આચાર) અને જીરાળું લેવા હો કે તેની પણ ખાસ જરૂર નથી. લીધા હોય તો સીલ્ડ બાટલીમાં લેવા કે બીજા કપડાંને ખરાબ કરે નહિ.

પાણીનું કોઇ પણ ઠામ કે ટંબલર લેવાની જરૂર નથી. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરના કેબીનમા તે માટે સગવડ હોય છે અને યુરોપની હવામાં ઘણું પાણી પીવું પડતું નથી. કોઇવાર જરૂર પડે તો લેમન સ્કવોશ કે ઓરેંજાડ પી લીવા; તે તંદુરસ્તીને લાભ કરનાર છે, કોઈ જાતના કેફ વગરના છે અને સર્વત્ર લભ્ય છે.

( ) યુરોપમાં મજુર (કુલી) નાના સ્ટેશને હોતા નથી, મળે છે ત્યારે ચાર્જ આકરો હોય છે એટલે જેમ બને તેમ ઓછો સામાન હોય તો મુસાફરીમાં મજા ઘણી આવે છે. એનો મુદ્દો એ છે કે જરૂર પડયે આપણે આપણો સામાન હાથે ઉચકી રાખીએ તેટલો હોયતો બહુ ઠીક પડે છે. ભૂલથી અથવા ખોટા ભયથી વધારે સામાન મુંબઈથી લીધો હોય તો થોમસ કુકને ત્યાં મૂકી દેવો. તે પાછા આવતી વખત પ્રથમથી ખબર આપવાથી તમને બરાબર આપી દેશે.

મુંબઈથી ઘણાં કપડાં લેવાં નહિ. બે સુટ ચાઇનાસીલીકના સાથે રાખવા જેનો ઉપયોગ પોર્ટસેડ સુધી થઇ શકશે. સુટ એટલે પાટલુન વેસ્ટ અને જેકેટ (હાફકોટ). તે ઉપરાંત એક સુટ ગરમ કરાવી લેવો. આથી વધારે સુટ લેવા નહિ. ઇન્ગ્લાંડ અથવા લંડનમાં બહુ સસ્તાં અને સુંદર કટના કપડાં થાય છે ત્યાં બીજો એક સુટ કરાવવો. રેશમી બે સુટ યુરોપમાં તદ્દન નકામા છે તે માર્સેલ્સ થોમસ કુકને સોંપી દેવા અને બે ગરમ સુટથી આખી મુસાફરી થઇ શકે છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

ખમીસ સુતરાઉ અથવા બોરકીની જાપનીઝ સીલ્કના છ લેવા. વધારેની જરૂર નથી. અંડરવેરમાં ચાર ગંજીફરાક અને બે ગરમ અને બે સુતરાઉ ટ્રાઉઝર લેવા. મોજાં નાનાં (sock) સુતરાઉ બે જોડી રાખવા. ઉપરાંત ત્રણ ટાઇ લેવી અને એક ડઝન કોલર એટલી વસ્તુ પહેરવાની રાખવી. હજામતનો સામાન અને સાબુ ઓળવાનો સામાન લેવો. યુરોપમાં બુટ સાફ રાખવા, કોલર ચોખ્ખો પહેરવો, હજામત દરરોજ કરવી અને ટાઇ સુંદર પહેરવી, કપડાં બ્રશથી દરરોજ પોતાને હાથે સાફ રાખવા. આટલી બાબત બહુ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે.

પીજામા સુટ–રાત્રે સુવાના બે જોડ રાખવા. એને અવારનવાર ધોવરાવી નાખવા.

ઉન્હાળામાં જનારે બુટ લેવાની જરૂર નથી. શુઝ એક જોડી અને કેબીનમાં પહેરવાના સાદા સ્લીપર બસ છે. જોડાં સાફ કરવાનો સામાન કાંઇ પણ સાથે લેવો નહિ. રાત્રે સુતી વખત શુઝ રૂમ અથવા કેબીન બહાર મુકવા એટલે સ્ટુઅર્ડ અથવા વેટર સવારે ઉઠીએ તે પહેલાં શુઝ પાલીસ કરી રાખે છે. બુટની જરૂર શિયાળામાંજ પડે છે. આટલો સામાન એક સુટ કેસમાં સમાઇ શકે છે. ૨૪ ઇંચની કેસ આપણે ઉપાડી શકીએ છીએ. યુરોપમાં મોટા માણસો પણ પોતાનો સુટકેસ ઉપાડી જાય છે. પોર્ટરની રાહ જોવામાં આવતી નથી.

એ ઉપરાંત એક નાની ચામડાની હેન્ડ બેગ રાખવી. સહજ મોટી હોય તો ઠીક પડશે. એમાં જરૂરી કાગળ, વાંચવાની ચોપડી અને એવી પરચુરણ ચીજો પડી રહે છે. બીજા હાથમાં તે ઉપાડી શકાય છે. છત્રી જરૂર રાખવી. લાકડીની જરૂર નથી.

પોતાને એલચી કે સોપારીનો શોખ હોયતો સાથે રાખવા. વિલાયતમાં તે સારાં મળતાં નથી.

જેમ બને તેમ ઓછો ભાર રાખવાથી આખી મુસાફરીમાં બહુ સગવડ પડશે અને કદાચ ભૂલથી વધારે સામાન લીધો હોયતો

જ્યા ફરીવાર આવવાનું હોય ત્યાં હોટેલમાં મૂકી દેવો. હોટેલવાળા વગર ભાડે સામાન રાખે છે.

આકટકીટમા વધારે ખરચ કરવાની જરૂર નથી જ્યારે ખપ પડે ત્યારે યુરોપના કોઇ પણ શહેરમાં સર્વ મળી શકે છે, મનગમતું મળી શકે છે અને સસ્તે ભાવે મળી શકે છે. અભ્યાસ કરવા જનાર વિદ્યાર્થીએ ગરમ કપડાં વધારે લેવાં પડેછે તે યુરોપમાં લેવાં આપણી સ્રીઓને કપડાની વધારે જરૂર છે. જઇ આવેલ સ્રીઓને પૂછવું. એ સંબંધમા અનુભવની ખાસ જરૂર છે. પૂરતાં ગરમ કપડાં ન રાખનાર સ્રીઓને ઘણી અગવડ પડવા સંભવ છે.

પાસપોર્ટ

મુસાફરી શરૂ કરવા પહેલા પાસપોર્ટ જરૂર લેવો અને તેને ખૂબ જાળવી રાખવો. દરેક સરહદ ઉપર પાસપોર્ટની ખાસ જરૂર પડે છે. બ્રીટિશ પાસપોર્ટનું માન સર્વત્ર સારૂ દેખાય છે. દરેક સરહદ પર વીરમગામ હતું તેવા થાણાં હોય છે, ત્યાં સામાન બતાવવો પડે છે. એટલા માટે જો મુસાફરી દરમ્યાન નવો સામાન ખરીદ કરવામાં આવે તો બનતા સુધી એનું બંડલ કરી હિંદુસ્થાન રવાને કરી દેવો. ઘણે ભાગે ઇંડીયનને કોઇ પણ સરહદ ઉપર કનડગત થતી નથી. પૂછે ત્યારે આપણે તો તેની ભાષા પણ જાણતા ન હોઇએ. કહેવું કે જોઇ લો. સામાન ઉઘાડીને બાગ્ગેજ બતાવવો પડે છે. સીગારેટ રેશમી કપડાં અને સોનાના સીક્કા માટે દરેક સરહદપર ઘણી ચોકસી થાય છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

મુસાફરીનો કાર્યક્રમ.

યુરોપમાં કેટલું રહેવાનું છે તેનો પ્રથમથી વિચાર કરીને કાર્યક્રમ ઘડવો. આખું યુરોપ બે માસમાં જોઈ શકાય છે અને એક વર્ષ

પણ તે માટે ઓછું પડે છે, એટલે પોતે પોતાનું ટાઈમટેબલ બનાવવું. વળી ટાઇમ કેટલો છે તે મુકરર હોય તો એક રસ્તે બેવડી મુસાફરી કરવી પડતી નથી અને પૈસાનો બચાવ થાય છે. આપણે જે કાંઇ જીવન અભ્યાસદૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ છીએ તે ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડમાં છે. આપણે જે લોકોની ભાષા સમજતા હોઇએ તેના સંબંધમાં આવીએ તો કાંઈ ઊંડા ઉતરી શકીએ. ઇંગ્લીશ પ્રજા બહુ ઓછું બોલનારી છે એ ખરું છે, પણ એની સંસ્થાઓ બહુ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આપણે એમનાં સારાં તત્ત્વોને આપણા પૌર્વાત્ય સંસ્કારો સાથે યોગ્ય રીતે આમેજ કરવા હોય તો અંગરેજ જીવન, એમની સંસ્થાઓ, એમનાં નાટ્યગૃહો, એમનો વિવેક, એમની વ્યાપાર પદ્ધતિ, એમની મોટાં કાર્યો હાથ ધરવાની રીત, એમનો અંદર અંદરનો વ્યવહાર, એમની લગ્નની સંસ્થા, એમની મોટી માઇનો–ખાણો, એમની સાંચાકામ પદ્ધતિ, એમની રેલવે, અંડરગ્રાઉન્ડ, પોલિસ, લશ્કર, પાર્લામેન્ટ, દેવળ વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોવાની છે, લાખો માણસોનો સરળતાથી વ્યવહાર અવરજવર કેમ ચાલે છે તે સમજવાનું છે અને અનેક ઐતિહાસિક અને દૃશ્ય સ્થાનો સરોવરો પુલો દેવળો જોવાના છે, કોઇ પણ લાઇનમાં સાક્ષરને એ કેટલું માન આપે છે તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે–વિગેરે; અને આ સર્વ જૂદા જૂદા આકારમાં અન્ય પ્રજામાં પણ છે પણ જેની ભાષા ન આવડતી હોય ત્યાં આપણે લગભગ બહેરા અને મુગાની કોટિમાં આવી જઇએ છીએ એટલે લગભગ દોઢમાસ ઈંગ્લાંડ સ્કોટલાંડમાં જરૂર ગાળવો, પારિસ માટે પંદર દિવસ બહુ થઇ જશે. બાકી બર્લીન અને રોમ માટે પાંચ પાંચ દિવસ ફ્લોરેન્સ વેનીસ મીલાન જેવા શહેર માટે બે બે દિવસ, પીસા માટે ચાર કલાક–આવી ગણતરી પ્રથમથી કરીને આખો કાર્યક્રમ ગોઠવવો. કોઈ સમાન પસંદગીવાળો જઈ આવેલ હોય તેનાથી માહીતગારી મેળવવી. સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે દિવસો રાખ્યા હોય તો સ્ટીમરની મુસાફરીના દિવસોનો પણ જેમાં સમાવેશ થઇ જશે અને આખા યુરોપનો ઉપર ઉપરનો સારો ખ્યાલ આવશે.

ઈંગ્લાંડ–સ્કોટલાંડ	દોઢમાસ.	નોર્વે–સ્વીડન	દશ દિવસ.
હોલાંડ–બેલજીઅમ.	આઠ દિવસ	જર્મની.	બાર દિવસ.
સ્વીટઝરલાંડ	પંદર દિવસ	ફ્રાન્સ	પંદર દિવસ.
ઈટાલી	બાર દિવસ	ઓસ્ટ્રીઆ	ચાર દિવસ.
બલ્ગેરીઆ	ચાર દિવસ	તુર્કસ્તાન	સાત દિવસ.
ઈજીપ્ટ	આઠ દિવસ		

આ રીતે લગભગ સાડા ચાર માસનો કાર્યક્રમ થાય અને સ્ટીમરનો એક માસ વધારે સમજવો દિવસ ઓછા હોય તો ફેરફાર કરવો, પણ સર્વત્ર જોવાનો વિચાર રાખવો મોટો ખરચ કરીને વારંવાર નીકળી શકાતુ નથી. દશ પંદર દિવસ અણધારી અગવડ કે નરમ તબીઅતના પણ રાખવા, જોકે યુરોપની રહેવાની પદ્ધતિ એવી છે કે સારા હવાપાણીને લઇને માણસ રીતસર રહે તો તબીઅત બગડવાના પ્રસંગો બહુ જુજ આવે છે.

એક્સચેન્જ અને નાણું.

કાર્યક્રમ મુકરર કરવા જેટલોજ મહત્વનો પ્રશ્ન નાણાનો છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો મુસાફરીનો કાર્યક્રમ પોતાને કેટલો ખરચ કરવાનો છે તેને અનુસારેજ ગોઠવી શકાય છે જેઓ ગમે તેટલો ખર્ચ કરી શકતા હોય તેને માટે આ સવાલ નથી પણ અમુ રકમમા પૂરૂ કરવું હોય તેણે આ પ્રશ્ન બહુ વિચારવાનો છે ખરચની લગભગ પરિસિમા (હદ) બાંધી શકાય તેવું છે. મુસાફરી સેકન્ડ કલાસમા થઇ શકે છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર ત્રણ કલાસ છે સેકન્ડ સારો છે. ફર્સ્ટમાં માણસો ઓછા બેસે એટલીજ વધારે સગવડ છે ઇગ્લાંડમા ફર્સ્ટ અને થર્ડ કલાસ છે. ટીકીટ રીઝર્વ કરાવવાથી સગવડ ઘણી થાય છે.

દરેક પ્રજાના એક્સચેન્જના ભાવ ફર્યા કરે છે પણ સાધારણ રીતે હાલ નીચેના ભાવો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા. એક રૂપીઆના ૧ શી. ૬ પેન્સનો ભાવ છે એટલે મુસાફરી કરવા જનારને લગભગ રૂ. ૧૩-૫-૦ માં એક પાઉન્ડ મળે છે. પાઉન્ડને અંગે ભાવો બોલાય છે.

એક પાઉન્ડના

ફ્રેન્ચ ફ્રાન્ક	૧૬૦	(ફેરફાર ઘણો)
જર્મન માર્ક	૨૦॥	(સ્ટેડી)
બેલીઅન ફ્રાન્ક	૧૬૦	(ફરતા જાય છે)
સ્વીસ ફ્રાન્ક	૨૫	(સ્ટેડી)
ઇટાલીઅન લીરા	૧૪૦	(ઘટતા જાય છે)

આ સર્વ ભાવો લક્ષ્યમાં રાખવા. વીએનાના પીઍસ્ટા, ઈજીપ્તના ચલણના ભાવ પણ સમજવા અને તે અનુસાર પોતાનો હિસાબ ગણી કાર્યક્રમ ગોઠવવો. એક્સચેન્જના ભાવો બરાબર સમજવાની જરૂર છે વળી કોઇ પણ દેશમાં પ્રવેશ કરતી વખત એકાદ પાઉન્ડના ચીલ્લર સીક્કા તે દેશના અગાઉથી લઇ લેવા એટલે ટેકસી મજુરી વિગેરેમાં અગવડ પડે નહિ કે માર પડે નહિ બાકી પાઉન્ડ બધે દુરસ્ત વટાવી શકાય છે

કેશ–ક્રેડીટ.

પાઉન્ડ પાસે રાખવાની ઘણી પદ્ધતિ છે. થોમસ કુક પાંચ અથવા દશ પાઉન્ડના ચેક આપે છે તે તેના કોઈ પણ ઑફિસમા વટાવી શકાય છે વળી ઘણીખરી હોટેલો તથા બેન્કો તે ચેકો સ્વીકારે છે. એમાં ગડબડ થવાનો ભય નથી કારણ તમારી નમુનાની સહીવાળી બુક તમને આપવામા આવે છે અને તે બતાવીને ચેકપર પછવાડે સહી કરી નાણું લેવાનું હોય છે. જેટલો ખર્ચ કરવાનો હોય તેના પાઉન્ડના ચેક આ રીતે લઇ લેવા.

ચેકનું જોખમ લાગતું હોય 'લેટર ઓફ ક્રેડીટ' કુકવાળા આપે છે તે તેની કોઈ પણ ઓફીસમાં બતાવવાથી તેમાથી જોઇએ તેટલા પાઉન્ડ ઉપાડી શકાય છે. લેટર ઓફ ક્રેડિટ લેવામા અગવડ એ છે કે એ માત્ર કુકની કોઈ પણ ઓફિસમાંજ વટાવી શકાય છે, બીજી કોઇ બેન્ક કે હોટેલમા તેનું નાણું મળતું નથી. જ્યારે કુકના ચેક લગભગ દરેક હોટેલ અને બેન્કવાળા સ્વીકારે છે.

જે અભ્યાસ કરવા લંડન કે અન્યત્ર જતા હોય અને એકજ ઠેકાણે ઘણો વખત રહેવાના હોય તેણે મુંબઈ કુકની ઓફિસમાં કરંટ એકાઉન્ટ ખોલવો વધારે જોખમ પાસે રાખવું નહિ. જોઇએ તેમ ચેક લખી નાણું લઇ આવવું.

સ્ટીમર-વાંચન ઇ.

સ્ટીમરમાં બેઠા પછી તુરતડેક સ્ટુઅર્ડને મળી તેની પાસેથી એક ડેકચેર લેવી. ડેકચેર પોતાની લઇ જવાની જરૂર નથી. ડેકસ્ટુઅર્ડ આપે છે અને તેને 'ટીપ' આપવાની તો હોયજ છે, એટલે ડેકચેર સંભાળવાની જરૂર નહિ રહે. ડેકચેરની ખાસ જરૂર છે. સ્ટીમરમાં તેર ચઉદ દિવસ ગાળવાના છે તેથી ઘટતા ફેરફાર માટે હરરોજ થોડા કલાક ડેકચેર માટે પણ રાખવાજ પડે છે અને દરિયા સામે તે પર બેસવામા એક જાતનો આનંદ આવે છે. ડેકચેર પોતે લીધી હોય તો માર્સેલ્સ ઉતરતી વખત પી. એ. કંપનીને કે થોમસ કુકને નામની સ્લીપ લગાવી આપી દેવી. પાછા આવતા પ્રથમથી લખવાથી સ્ટીમર-પર તમારી ચેર બરાબર હાજર રહેશે.

સ્ટીમરમાં વધારે વખત ડેક ઉપર કાઢવો. સ્મોકીંગરૂમ, મ્યુઝિક હોલ અને ડેક ઉપર જ વધારે બેસવું. બહુ વખત કેબીનમાં કાઢવો નહિ, નહિતો એકલવાયું લાગશે અને સફરના દિવસો કાઢવા આકરા લાગશે.

છપાય છે અને તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લા ફેરફારો દાખલ કરેલા હોય છે. તેની નવી આવૃત્તિ જરૂર લેવી અને મુસાફરીમાં તે જોઈ જવી.

મી. બેડેકરની દરેક પ્રાંતની ગાઈડ આવે છે તે બહુ વિસ્તારવાળી છે. દરેક પ્રાંતમાં જવા પહેલાં તે લઈ લેવી અને તેના પ્રત્યેક શહેરમાં જવા પહેલાં તે વાંચી લેવી એટલે ખાસ જોવા જેવું શું છે તેનો ખ્યાલ આવે અને નકામો વખતનો વ્યય થાય નહિ. સ્ટીમરમાં તો સેચલ ગાઇડ અને યુરોપનો નકશો બસ થશે.

ડ્રેસ સુટ.

ડ્રેસ સુટનો સવાલ જરા ઘુંચવાળો છે. સ્ટીમરમાં સાંજના ૭ વાગે જમવાનો ટાઈમ થાય છે. ડીનર પહેલાં ડ્રેસ કરવાનો રિવાજ હતો અને હજુ પણ છે. દિવસનાં કપડાં કાઢી હાથ મેં આલ સાફ કરી કાળો પાટલુન, ઉઘાડું જેકેટ, કાળો હાફકોટ અને બો કોલર પહેરવાના રિવાજને આ વાત લાગુ પડે છે. લડાઈ પહેલાં તો ઈંગ્લાંડમાં આ રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. લડાઇ પછી ઘરમાં તો કોઈ કપડાં બદલતું નથી, માત્ર મોટા મેળાવડામાં જવાનું હોય ત્યારેજ હવે ડ્રેસ કરવામા આવે છે. પણ સ્ટીમર ઉપર અને ખાસ કરીને ફર્સ્ટક્લાસમા ડ્રેસ કરવાનો રિવાજ છે. જ્યાં જવું ત્યાંના રિતરિવાજને, ખાસ બાધ ન આવતો હોયતો, માન આપવું. તેને અંગે ડ્રેસ કરવાની જરૂર છે. એ સુટ મુંબઇમા તૈયાર કરાવતાં લગભગ રૂ. ૧૫૦-૧૭૫ નો ખર્ચ થાય છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર તેની બીલકુલ જરૂર નથી. ઇગ્લન્ડમાં પણ બહુ તો એક બે વખત ઉપયોગ થાય છે. આ બાબતમાં યોગ્ય લાગે તેમ નિર્ણય કરવો.

રમત-ગમત.

બ્રીજ કે બીજીક રમતાં આવડે તેને સ્ટીમરપર વધારે અનુકૂળતા પડે છે. અંગરેજો દા (stake) મૂક્યા વગર રમતા નથી. તેઓ કલ્પનાથી આપણી જેટલો વગર દાએ રમતમાં રસ લઈ શક્તા નથી.

અને સૂતનો ચરસ ખોટો છે એટલે વગર દાએ રમવું નહિતો ડેક-ટેનીસ, બકેટ ક્વોઈટ્સ (Bucket-Quoits), બુલ બોર્ડ (Bull board), ડેક ક્વોઇટ્સ (Deck quoits) વિગેરે સ્ટીમરપર રમવાની ખાસ રમતો રમવી એ રમતો સહેલી છે અને થોડા પ્રયાસથી તેના નિયમો જાણી શકાય છે દરેક સ્ટીમરપર રમતના સાધનો સ્ટીમર તરફથી પૂરા પાડવામા આવે છે.

આ સિવાય પોતાને પસંદ આવે તેવી ડ્રાફ્ટ, ચેસ (શેતરંજ) વિગેરે ઇન્ડોર ગેમ સાથે લઇ લેવી જગા બહુ ઓછી રોકે તેવીજ વસ્તુઓ લેવી

સ્ટીમરમાં ખોરાક

સ્ટીમરમા અંગરેજો લગભગ સાત વખત ખાય છે

૧ સવારે ઉઠતા ચા, ખારા બીસ્કીટ, ફ્રુટ. એને બેડ-ટી (Bed-tea) કહેવામા આવે છે

૨ સાડા આઠ વાગ્યે બ્રેકફાસ્ટ-(Breakfast) એમા પોરીજ વિગેરે ઘણી ચીજો હોય છે

૩ અગીઆર વાગે બીફ-ટી લે છે

૪ એક વાગે લંચ બહુ મોટા પાયા ઉપર એને ડીનરજ કહી શકાય

૫ ચાર વાગે ટી. એની સાથે પેસ્ટ્રી તથા કેક-જામ વિગેરે લે છે કેટલાક બ્રેડ પણ લે છે

૬ સાંજે સાત વાગે ડીનર લે છે

૭ નાચ્યા પછી ૧૦-૧૧ વાગે રાત્રે કેટલાક સુપે-સપર લે છે એમા કંઇ ખાવાનુ હોય છે

સુધારવું હોય તેણે ખોરાક સાદો અને પૌષ્ટિક લેવો. ઓછું ખાવાથી શરીર બગડતું નથી. નિયમિત ખાવાનું તો સ્ટીમરના નિયમોથીજ બની આવે છે અને તે બહુ લાભ કરનાર છે. ના ૧-૩ અને ૭ તો છોડી દેવા યોગ્ય છે. એની જરા પણ જરૂર નથી. અને બાકીના ચાર રહે છે તેમાં જોઇતો ખોરાક જરૂર મળે છે. મિતાહારી થવું ખાસ જરૂરી છે.

સી સીકનેસ ઘણુંખરું અપચાથી થાય છે. ઋતુ સારી હોયતો થતી નથી. થાયતો તેની સામા થવું. કેબીનમાં પડયા ન રહેવું ડેક ઉપર ફરવું અને મ્યુઝીકહોલમાં બેસવું અથવા રમવું. કદાચ સી-સીકનેસ થાય તો જરા પણ ગભરાવું નહિ. એ વ્યાધિ જીવલેણ કદિ થતો નથી. એકાદ દિવસ એ જરા મુંઝવે છે પણ બીજે દિવસ સારો આવવાનો છે એમ મનમાં ચોક્કસ માન્યા કરવું. સ્ટીમરમા લેમન સ્કૂવોશ-સી'ઝુમા બરફ લીધા કરવો. એ પી શકાય તેવી ચીજ છે અને તંદુરસ્તીને ફાયદો કરનાર છે.

સમય કેમ પસાર કરવો.

સ્ટીમરમા અનેક અજાણ્યા માણસોનો પરિચય થાય છે. બધાની સાથે હળવું મળવું. અગરેજો પણ એડન છોડયા પછી પરિચય કરવા હોંસ રાખે છે અને હિંદુસ્થાનની નવાબી ભૂલતા જાય છે એમની સાથે પરિચય કરવામાં વધારે જાણવા શીખવાનું મળે છે દરેકના અનુભવ સમજવા અને વાતોમાં રસ લેવો હિંદુસ્થાનમાં જોવા જેવી જગ્યાની વાતો સર્વને બહુ ગમે છે. બાકી પોતાને સર્વ સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન હોય તેની વાતો કરવી. અમુક ધંધાની વાતો રસ ઉપજાવતી નથી એ લક્ષમાં રાખવું. જેમ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહાર બુદ્ધિ વધારે હોય છે તેમ વધારે આનંદ આપી લઇ શકાય છે. જે અતડા રહેવા આતુર હોય તેને કદિ પણ વળગતા જવું નહિ. બાકી મ્યુઝીકહોલ અને ડેકચેર, રમતગમત અને જોવાનું વારંવાર બન્યા કરે છે એટલે તેર દિવસ પસાર થતાં વખત ભારે લાગતો નથી.

મુસાફરી.

સ્ટીમરમાથી ઉતર્યા પછી પાસપોર્ટ અને સામાન બતાવવો પડે છે તેમા જરા પણ ગભરાવાનુ કારણ નથી યુરોપમા ૨૬ જગ્યાએ સરહદો આવે છે પણ થોડા સામાનવાળાને કોઈ જગ્યાએ અડચણ પડતી નથી. પાસપોર્ટ બહુ સંભાળીને રાખવો તેના વગર મુસાફરી કરવાનું બની શકે તેમ નથી. કદિ ગુમ થઈ જાય તો દરેક જગ્યાપર બ્રીટિશ કોન્સલ હોય છે તેને મળી પાસપોર્ટનો નંબર આપવો. તે તાર કરી (તમારે ખરચે) જવાબ મુબઇથી મંગાવી ડુપ્લીકેટ પાસપોર્ટ આપશે. આમા બે ત્રણ દિવસની નકામી ઢીલ અને પૈસાનો ખર્ચ થશે. બેદરકાર માણસ મુસાફરીને યોગ્ય ન ગણાય તે પણ ધ્યાનમા રાખવુ.

ટુર

મુસાફરીની ટુર થોમસકુક અને અમેરિકન એકસ્પ્રેસ કરી આપે છે. તમારે જ્યાં જ્યાં જવુ હોય ત્યાંનુ લીસ્ટ આપો, દિવસો કેટલા કરવા છે તે કહો, એટલે તે તમને ખર્ચનો અંદાજ આપે પછી કઇ તારિખે કેટલે વાગ્યે ક્યાથી બેસવું અને ક્યાં જવું, કઈ હોટેલમા ઉતરવું વિગેરે સર્વની વિગતવાર ડાયરી અને ટીકીટો આપશે. તમારે કોઇ હોટેલમા કાઇ આપવું પરેજ નહિ બધી સગવડ થઈ રહે માત્ર નાની બક્ષીસ કે મજુરી આપવી પડે. આખી મુસાફરીની ટીકીટો પણ કુકવાળા આપે છે તમારે કોઈ સ્ટેશને ટીકીટ ખરીદવા પણ જવું પડતુ નથી ભાષાના અજ્ઞાનને કારણે અને હોટેલ ઉન્હાળામાં બધે ભરચક રહે છે તેથી અગવડ ઘણી થાય છે તે દૂર કરવા આવી ટુર કરવી વધારે સારી છે. તેમાં નીચેની સંભાળ રાખવી.

ટુર બે ત્રણ માસની એક સાથે ન લેવી. અરધી અથવા એક તૃતીયાશ પ્રથમ લેવી અને આગળ મોટા શહેરમા પૂરી કરવી. ત્યાં સુધીનો કાર્યક્રમ ફાવ્યો હોય તો આગળ વધારવી. ખાસ કારણ વગર આપેલા ટાઈમમા જરા પણ ફેરફાર કરવો નહિ. કરવો પડે તો તારથી

અગાઉ ખબર આપી દેવી: કોઈ ભાગ તબીઅતના કારણે છોડી દેવો પડે તો તેટલા પૈસા રીફંડ મંગાવી લેવા.

સહચાર-સોબત.

યુરોપના કોંટીનન્ટ ઉપરની ટુરમાં બે જણાએ સાથે જવું. એકલા મુસાફરીમાં પણી અગવડ આવે. કુદરતી હાજતે જતા સામાન કોણ સંભાળે એવો વિચાર આવે અને નરમગરમ તબીઅતે બન્ને અજાણ્યા પણ સ્નેહી માણસો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપરાંત આપણે કોઈ નવી ચીજ કે નવું સૌંદર્ય કે શિલ્પનો નમુનો જોઇએ તેની બીજા સાથે વાત કરીએ ત્યારે આપણા મનમાં પણ વાત ચોક્કસ થાય છે બીજાને ચોખી ભાષામાં સમજાવવા જતાં આપણા વિચારોની પણ સ્પષ્ટતા થાય છે અને આપણો ભારતવર્ષીય સ્વભાવ એવો છે કે તદન એકલા આપણે આનંદનો અનુભવ કરી શકતા નથી સોબતમાં કુલ બે કે ત્રણ હોય તોજ મજા આવે છે. સંખ્યામાં તેનાથી વધારો થાય તો બધા તૈયાર હોય પણ એક તૈયાર ન હોય તો નકામો કાળક્ષેપ થાય છે અને ઠરાવેલો સમય કે ટ્રેન ચૂકી જવાય છે.

કાર્યક્રમ નક્કી હોવો જોઇએ અને તેને ચોક્કસ વળગી રહેવાની ચીવટ હોવી જોઇએ. મોટી ગાઇડબુકો ઉપરાંત દરેક મુસાફરીનાં સ્થળોમાં નાની નાની ગાઇડબુકો અને નકશા મળે છે. સ્વીટ્ઝરલાંડ અને ઇટાલીના લગભગ જાણવાલાયક સ્થળોના સ્થાનિક નકશા અને ડુંગરોના પોઇંટોના નકશા મળે છે. કુક્ની ઓફિસમાં How to see Rome, How to see Milan &c. આવી બુક દરેક શહેરમાં મળે છે. એવી બુકો અને નકશાઓ જરૂર લેવા હોટેલોમાં પણ તે મળે છે. એથી ક્યાં જવું અને ક્યાં છીએ તેનો ખ્યાલ આવે છે. શહેરની પ્રત્યેક સ્ટ્રીટ તે નકશામાં બતાવેલી હોય છે.

હોટેલો.

હોટેલના પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવે છે:—

(a) Hotel de Lux વિશિષ્ટ હોટેલ
(b) Superior first-class પહેલા દરજ્જાની ઊંચી હોટેલ.
(c) Ordinary first-class પહેલા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.
(d) Superior Second-class બીજા દરજ્જાની સુંદર હોટેલ.
(e) Ordinary Second-class બીજા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.

સગવડમાં દરજ્જા પ્રમાણે ફેરફાર સમજવો. "એ" ક્લાસ અમેરિકન કરોડાધિપતિઓ અને રાજમહારાજાઓ પસંદ કરે છે.

સાધારણ રીતે આપણા સંયોગો અને ખરચવાના બજેટનો વિચાર કરી હોટેલની પસંદગી કરવી. બહુ ચાપચીપ ન હોય અને આપણે ઠીકઠીક મુસાફરી કરી શકતા હોઈએ તો c વિભાગવાળી પ્રથમ દરજ્જાની સાદી હોટેલ લેવાથી સુંદર સ્થાન મળશે અને ખાવાની સગવડ જળવાશે.

તદ્દન ઓછા ખરચે મુસાફરી કરવી હોય તો સેકન્ડક્લાસ હોટેલ પણ ખોટી નથી. એક મોટા શહેરમાં સાત દિવસથી વધારે રહેવાનું હોય તો Pensione (પેન્સીઓની) ઘણી જગ્યાઓ હોય છે. તેમાં ખાવાનો રહેવાનો ચાર્જ સારો પણ અઠવાડિયાનો ભાવ ઠરાવે છે. એમાં પણ સગવડ જળવાય છે.

આ સર્વ બાબતો નાની લાગશે પણ આવી આવી નાની બાબતોનો સરવાળો મોટો થાય છે અને અંગત અગવડ ભોગવ્યા સિવાય પૈસાની રીતસર કરકસર કરવાની જરૂર સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે એટલે એમાં જરા પણ શરમાવાની જરૂર નથી. દરેક જગ્યાએ વિગતવાર પૂછવું, હોટેલવાળાએ બીલમાં ખોટો ચાર્જ ભૂલથી કર્યો હોય, આપણે બીજે રેસ્ટોરામાં જમ્યા હોઈએ ને તેનો ચાર્જ કર્યો હોય તો તેનું ધ્યાન ખેંચવું, તુરત સુધારી આપશે અને એવી બાબતમાં શરમાવાની જરા પણ જરૂર નથી.

ટીપ.

બક્ષીસ. આ રિવાજ યુરોપમાં ચાલુ થઇ ગયો છે અને દરેક 'સરવીસ' કરનાર તમે વિદાય થાઓ તે પહેલાં બક્ષીશની આશા રાખે છે.

સ્ટીમરમાં કેબીન સ્ટુઅર્ડ અને ટેબલસ્ટુઅર્ડને બક્ષીસ આપવાની હોય છે. ખાસ સરવીસ લીધી હોય તો જુદી વાત, નહિ તો દરેકને દશ દશ શીલીંગ આપવા યોગ્ય ગણાય. એ ઉપરાંત નાવાના રૂમવાળો (Bath-Topaz) પણ પાંચ શીલીંગની આશા રાખે અને ડેકસ્ટુઅર્ડને પણ એટલી રકમ આપવી જોઇએ.

હોટેલમાં પણ તમારા વેટરને કાંઇ આપવું જોઇએ. હવે દરેક હોટેલમાં લીફ્ટ હોય છે. લીફ્ટમેન તથા બેગેજ ઉપાડનાર કાંઈ આશા રાખે.

દરેક હોટેલમાં એક Portier હોય છે. એ બહુ ઉપયોગી વ્યક્તિ છે. એને આખા શહેરની ખબર હોય છે. તમારી દરેક જરૂરીઆત તે પૂરી પાડે છે, માગો તે જાતની હકીકત પૂરી પાડે છે, ટેકસી વિગેરેનો ઓરડર કરે છે અને વિદાય થાઓ ત્યારે તેને 'ટીપ' આપો તો ખુશીથી લે છે.

લડાઇ પછી 'ટીપ'ની બાબતમાં બેવડું નુકશાન થાય છે. દરેક હોટેલવાળા બીલ ઉપર દશ ટકા 'સ્પેશીઅલ સરવીસ'ના બીલમાં ચાર્જ કરે છે. આ રકમ તે 'ટીપ'ની આપવી પડતી હતી તેજ છે; અને છતા 'ટીપ' આપવાનું ઘણું ખરૂં તો ઊભું જ રહે છે. દેશકાળને અનુસરીને આપણું ગાડું ગબડાવવું આ બાબતમાં યોગ્ય છે. આપણી ઉપર ધ્યાન, કરેલી સરવીસ વિગેરે જોઇને યોગ્ય લાગે તેમ કરવું. એનો એક સરખો નિયમ હોઇ શકતો નથી.

સગવડ-અગવડ.

યુરોપમાં મુસાફરી કરવામાં કોઈ પ્રકારની અગવડ આવે તેમ નથી. જરા હકીકત સમજીને કામ લીધું હોય તો બધી સગવડ થાય છે અને જરા અગવડ પડે તો સહન કરી લેવાની ટેવ પાડવી. તદ્દન ચેનચમન મુસાફરીમાં થાય નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવું. ખાવાને વખતે ખાવાનું મળે છે અને રેલ્વે, સ્ટીમર, હોટેલ, રેસ્ટોરાં બધાં અનુકૂળતાથી વર્તે છે માત્ર ખીસાના પૈસા હોય તો જરા પણ અગવડ આવતી નથી, ખાસ અગવડ લાગતી હોય તો કુકની ટુર લેવી એટલે તમારૂ બધું કામ તેઓ કરી આપશે.

૨।। તોલાનો આઉંસ, ચાળીશ તોલાનો પાઉન્ડ (રતલ), ૧૧૨ પાઉન્ડનો હંડ્રેવેટ અને ૨૦ હન્ડ્રેવેટ (૨૨૪૦ રતલ)નો ટન. આ તો જાણીતી વાત છે.

ફ્રેન્ચ લોકોએ મેટ્રીક સીસ્ટમ દાખલ કરેલી છે. એમાં હિસાબ બહુ સહેલા થાય છે, દશાંશ પર આધાર રાખવાનો છે અને સગવડ વધારે છે. આખા કોન્ટીનેન્ટ પર આ તોલ ઘણો ખરો ચાલે છે. ગ્રામ (*Gramme*) એ એનો પાયો છે, એનો તોલ ૧૫·૪૩ ગ્રેન થાય છે.

દશ મીલીગ્રામ=૧ સેન્ટીગ્રામ	૧૦ ગ્રામ=૧ ડેકાગ્રામ
દશ સેંટીગ્રામ=૧ ડેસીગ્રામ	૧૦ ડેકાગ્રામ=૧ હેક્ટોગ્રામ
દશ ડેસીગ્રામ=૧ ગ્રામ	૧૦ હેક્ટોગ્રામ=૧ કીલોગ્રામ

એક કીલોગ્રામ એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ થયા. એની બરાબર સામે ૨·૨૧ રતલ પાઉન્ડ થાય. સો કીલોનો એક કવીન્ટાલ એટલે ૨૨૧ પાઉન્ડ થાય. માપમાં મીટર (Meter) પાયો છે. એક મીટર એટલે ૩૯·૩૭ ઇંચ આપણો ત્રણ ફીટનો વાર થાય છે તે ઉપરાંત લગભગ ૩½ ઇંચ થાય તે મીટર થયો.

મીટરનો દશમો ભાગ તે ડેસીમીટર.
મીટરનો સોમો ભાગ તે સેન્ટીમીટર.
મીટરનો હજારમો ભાગ તે મીલીમીટર.
દશ મીટરનો એક ડેકામીટર.
સો મીટરનો એક હેક્ટોમીટર.
હજાર મીટરનો એક કીલોમીટર.

એક કીલોમીટર એટલે લગભગ ૩૨૮૦ ફીટ ૧૦ ઇંચ. એટલે લગભગ ⅝ માઈલ થયો. લગભગ આખા યુરોપીઅન ટાઇમટેબલ કે ડેકસીમાં કીલો પર ભાવ હોય છે. એને પાંચે ગુણી આઠે ભાંગવાથી માઈલ થાય છે.

આ બન્ને તોલ માપનો વારંવાર ખપ પડે છે અને આપણે રતલ તથા વાર કે માઇલનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ તેથી કીલોના

વાર કેટલા થાય અને કીલોના રતલ કેટલા થાય તે એક વાર યાદ રાખી લેવું, પછી જરા પણ ગુંચવણ નહિ થાય.

દરિયાઈ માઇલને નોટ (Knot) કહે છે. ૬૦૮૦.૨૭ ફીટનો એક નોટ થાય છે. ૫૨૮૦ ફીટનો માઇલ થાય છે એટલે જમીનપરના માઇલ કરતાં દરિયાઈ માઈલ લગભગ સવાગણો છે.

ટેંપરેચર.

હવા પાણી યુરોપમાં વારંવાર ફર્યાં કરે છે તેથી બેરોમીટર અને થરમોમીટર વાંચતાં શીખી જવું. બેરોમીટરથી હવા વરસાદ તોફાનનો ચોવીશ કલાકનો ખ્યાલ આવશે. બેરોમીટર તુરત વાંચતા આવડી જશે.

થરમોમીટર સેન્ટીગ્રેડ અને ફેહ્રનાઇટ (Fehrenheit) છે. સેંટીગ્રેટ આખા યુરોપમાં (જર્મની સિવાય) છે. અને ફેહ્રનાઇટ માત્ર ગ્રેટ બ્રીટનમાં છે.

ફેહ્રનાઇટમાં ફ્રીઝીંગ પોઇંટ ૩૨ ડીગ્રીએ આવે છે અને ૨૧૨ બોઇલીંગ પોઇન્ટ આવે છે એટલે ૧૮૦ ડીગ્રી એમાં હોય છે.

સેન્ટીગ્રેડમાં ૦ થી ૧૦૦ ડીગ્રી છે. ૦ ફ્રીઝીંગ પોઇન્ટ છે, ૧૦૦ એ એનું બોઇલીંગ પોઇન્ટ છે. સેન્ટીગ્રેડના થરમોમીટર આખા યુરોપમાં હોય છે તેની જે ડીગ્રી હોય તેને ૯ નવે ગુણી પાંચે ભાગી તેમાં ૩૬ ઉમેરવા એટલે ફેહ્રનાઇટ ડીગ્રી આવશે. દાખલા તરીકે ૨૦ સેન્ટીગ્રેડ હોય તો (૨૦×૯)÷૫=૩૬ તેમાં ૩૨ વધારતાં ૬૮ ડીગ્રી ફેહ્રનાઇટની થઇ. આપણને બધો અનુભવ ફે૦ નો હોય છે તેથી આ હિસાબ ધ્યાનમાં રાખવો.

ટાઇમ.

યુરોપમાં ટાઇમ સંબંધી ખ્યાલ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એડન સુધીમાં ઘડિયાળને અઢી કલાક પાછી ફેરવે છે, એડનથી પોર્ટ-સેડ સુધીમાં એક કલાક અને પોર્ટ સેડથી માર્સેલ્સ સુધીમાં એક કલાક એમ સાડાચાર કલાક પછવાડે ટાઇમ કરવામાં આવે છે. ઉન્હાળામાં મુંબઇના સ્ટાંડર્ડ ટાઇમ દશ વાગ્યા હોય ત્યારે સાડાચાર કલાક પછવાડે, લંડન કે પારિસમા સવારના સાડાપાંચ વાગ્યા હોય એમ સમજવું. સપ્ટેંબરથી માર્ચમાં આ તફાવત સાડાચારને બદલે સાડાપાંચ કલાકનો સમજવો. એક રાત્રે ઑક્ટોબરમાં ઘડિયાળને એક કલાક પાછી મૂકવામાં આવે છે અને માર્ચની આખરે તેને એક કલાક વધારવામાં આવે છે. આ ગ્રીનીચ (Greenwich) ટાઇમ સમજવો. એની સરખામણી હિંદુસ્થાનના સ્ટાંડર્ડ અથવા રેલવેના ટાઇમ સાથે જ કરવાની છે.

સ્પેન અને પોર્ચુગાલમાં ઈસ્ટર્ન આટલાંટીક ટાઇમ ચાલે છે તે આપણા ટાઇમથી ચાર કલાક પછવાડે છે.

હોલંડમાં લોકલ ટાઇમ ચાલે છે તે ગ્રીનીચ ટાઇમથી વીશ મીનિટ પછવાડે હોય છે. નોરવે, સ્વીડન, ડેનમાર્ક, લીથુઆનીઆ, જર્મનિ, ઝેકો સ્લોવાકીઆ, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગરી, સ્વીટ્ઝરલાંડ, ઈટાલી, જુગોસ્લાવીઆ અને આલ્બાનીઆમાં મીડ યુરોપીઅન ટાઇમ ચાલે છે, જે ગ્રીનીચ ટાઇમથી એક કલાક પછવાડે છે. ઉન્હાળામાં મીડ યુરોપીઅન ટાઇમ અને ગ્રીનીચ ટાઇમ વચ્ચે જરા પણ તફાવત પડતો નથી.

મોટર. એર. ટેક્સી.

દરેક શહેરમાં સ્થાનિક હરવા ફરવા માટે ટેક્સીએ હોય છે. ભાડું મીટર પ્રમાણે હોય છે ઇગ્લાંડમાં માઇલ અને બાકી સર્વત્ર કીલો (લગભગ ⅝ માઇલ) પર ભાડું વધે છે. અત્યારે તો એક્સ ચેન્જનો ફાયદો એટલો પડે છે કે મુંબઇ કરતાં પણ ટેક્સી ફ્રાન્સમાં

ઘણી સસ્તી પડે છે, માઇલે બે આનાથી વધારે ભાવ આવતો નથી. કાયદાસરના ભાડા ઉપરાંત ટેકસીવાળો લગભગ દશ ટકાની ટીપની આશા રાખે છે. ટ્રામ અને બસની સરવીસ ઘણી હોય છે અને બહુ સસ્તી હોય છે. લંડનમાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ સાથે વધારે વ્યવહાર રાખવો, ઉતાવળનું કામ હોય તોજ ટેકસી વાપરવી. બસના અને અંડરગ્રાઉન્ડના નકશા મફત મળે છે, તે લઇ રસ્તાથી વાકેફ થઈ જવું. ટેકસી ઉપર વધારે આધાર રાખવાથી ખરચ ઘણો વધી જાય તેમ છે વળી લંડનમાં ગમે તે પોઝીશનનો માણસ અંડરગ્રાઉન્ડ કે બસમાં બેસી શકે છે. મુંબઇમાં છે તેવો મોટા નાનાનો ખ્યાલ લંડન પારિસમાં જોવામાં આવ્યો નથી.

હવાઈ વિમાનની સરવીસ મોટાં શહેરો વચ્ચે છે. હજુ તેના ઉપર વધારે અંકુશ આવતો જાય છે.

ખોરાક.

હોટેલમાં લંચ લેવાનું રાખવાથી કાં તો બે વાગ્યા સુધી કાંઈ કામ થતું નથી અથવા માઇલો દૂર ગયા હોઈએ ત્યાંથી હોટેલે આવવું પડે છે એટલે લંચ અને ટી ત્યાં કરવાનું રાખવું. સર્વથા બહુ સારાં રેસ્ટોરાં લંડન તથા પારિસમાં છે.

વેજીટેરીઅન રીતે રહેતાં જરા પણ અગવડ આવતી નથી. લંડનમાં તો આપણે ઓરડર આપી શકીએ છીએ. કોન્ટીનન્ટ ઉપર આપણે જરૂરી ચીજોનાં નામો ફ્રેન્ચમાં લખી લેવાં એટલે કામ ચાલી શકશે. કોઇ પણ પ્રકારની અગવડ આવતીજ નથી અને કદાચ કોઈ વખત થોડું સહન કરવું પડે તો પણ તેમાં ગભરાવાનું કારણ નથી. જેઓનો ધર્મ વેજીટેરીઅન રહેવાનું ફરમાવતો હોય તેણે તેમ રહેવું હોય તો બરાબર રહી શકાય છે.

લંડનમાં મેં ફરિયાદ સાંભળી હતી કે ઉન્હાળામાં ચાલી શકે છે પણ શિયાળામાં માંસ દારૂ વગર ચાલે નહિ અને ચલાવે તો ક્ષય

રોગ થાય. મેં બારિકીથી ઊંડા ઉતરી તપાસ કરી તો આ વાતમાં ભ્રાંતિ લાગી. નબળો માણસ આવા બ્હાના તળે નીચો ઉતરી જાય છે. મેં વિલાયતમાં સોળ સોળ વર્ષથી રહેનાર મનુષ્યો જોયાં છે. તેઓ મક્કમપણે પાકા વેજીટેરીઅન રહી શકે છે. યુરોપીઅનોમાં પણ વેજીટેરીઅન ઘણા છે. મતલબ, બધો આધાર પોતાના મક્કમ વિચાર અને નિર્ણય ઉપર છે.

જેવું ખોરાક તેવું દારૂના સંબંધમાં સમજવું નિયમિત ખોરાક લેનારને દારૂ લેવાની જરૂર પડતી નથી. દારૂનું એક ટીપું લીધા વગર ચલાવી શકાય છે. શિયાળામાં પણ જરાપણ વાંધો આવતો નથી. બાકી જેને હદ છોડવી છે તે તો હિંદમાં પણ અત્યાચાર સેવી શકે છે અને કોઇ કોઇ તેમ કરતા હોય એવું અવારનવાર સંભળાયા પણ કરે છે.

'વેજીટેરીઅન છું' એટલું કહેવાથી ચાલતું નથી. પોતે માંસ, મચ્છી, ઇંડા કે ચીકન ખાતા નથી એમ સ્પષ્ટ કરવું આ ચારે વસ્તુનાં નામ બોલવાં. યુરોપમાં ઇંડાને વેજીટેબલમાં ગણવામાં આવે છે, મચ્છી કેટલાક વેજીટેરીઅનો ખાય છે અને ચીકનને (કુકડાના માંસને) કેટલીકવાર માંસમાં ગણવામાં આવતું નથી.

દરેક રેસ્ટોરાંમાં બ્રેડ બટર ટોસ્ટ બે કે ત્રણ વેજીટેબલ ફ્રુટ અને કોફી તો જરૂર મળે છે અને લંચ માટે તે પૂરતું ગણી શકાય. દશ મીનિટ બેસીએ તો ચોખા (ભાત) તૈયાર કરી આપે છે. યુરોપમાં દહીં (Youghart અથવા Savre Milk) બહુ સારૂં લગભગ બધે મળે છે અને ભાત સાથે જરા મીઠું લઈ ખાવામાં અનુકૂળ રહે છે. આ સિવાય બીજી અનેક વાનીઓ અનુભવીને પૂછી તૈયાર કરાવી શકાય છે.

મનોબળ.

બાકી મુસાફરીમાં જરા સહન કરતાં શીખી જવું. સહજ મોડું વહેલું થઈ જાય તો ગભરાવું કે અકળાવું નહિ. પૈસા પૂરતા રાખવા અને જરા ઉદારતા રાખવી એટલે મુસાફરીમાં કાંઈ વાંધો નહિ આવે.

રણકાર કાનમાં થતા હતા તેના એકલા ટેકાથી હવે સ્ટીમરમાં માર્ગ કરવો રહ્યો. નજર પહોંચી ત્યાં સુધી સ્વજનોને જોયા, નજર પહોંચી ત્યાં સુધી મુંબઈ નગરીના આલીશાન મકાનોને જોયાં, કોલાબાની દિવાદાંડી ઘણા વખત સુધી દેખાઈ. અંતે એ સર્વ પૃથ્વીની સપાટિમાં એકાકાર થયું અને ચારે તરફ જળના તરંગો અને ઊંચે આકાશ દેખાવા માંડયા.

સ્ટીમર રાજપુતાના.

કુદરત ઉપર વિજ્ઞાન કેટલો વિજય મેળવી શકે છે અને તેમાં તે કેટલે સુધી પહોંચે છે તેનો ખ્યાલ આ સ્ટીમર જોતાં આવ્યો. એ સ્ટીમરનું નામ 'રાજપુતાના' છે. મને એ સ્ટીમરમાં જગ્યા (પેસેજ) મળી હતી. એમાં પ્રથમ અને બીજા દરજ્જાનું ભાડું આપનાર પાંચસો ઉતારૂઓ જઈ શકે છે. એની સગવડનો વિચાર કરીએ તો જાણે એક નાનું ગામ વિશાળ દરિયામાં ચાલ્યું જતું હોય એમ લાગે છે. નાની શેરીઓ અને ગલીઓનાં કેબીનના નંબરો એવી રીતે લખેલા હોય છે કે કોઈ પણ કેબીન શોધવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. સ્ટીમરના આગળના ભાગમાં ફર્સ્ટક્લાસ-પ્રથમ દરજ્જાનું ભાડું આપનારની કેબીનો હોય છે. એના ત્રણ વિભાગ હોય છે તેને અનુક્રમે 'એ' 'બી' અને 'સી' કહેવામાં આવે છે. કેટલાક એથી પણ ઊંચા વિભાગમાં જનારા ડેકની બાજુમાં ઉપર કેબીન તૈયાર કરાવે છે તેને 'કેબીન ડ લકસ' કહેવામાં આવે છે. એવાં કેબીનો તૈયાર પણ

ઇરિપીતાળોમાં હોય છે તેવો પણ સુંદર) તેના ઉપર તળાઈ, બે ઓશિકા અને ઋતુની જરૂરીઆત પ્રમાણે ગરમ સુતરાઉ ઓઢવાનાં આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત એક કપાટ મોટો હોય છે તેમાં કપડાં લટકાવી શકાય છે અને એક બીજા ખાનાવાળા ટેબલમાં આપણી નાની મોટી ચીજો રાખી શકાય છે. બે મોટા આયના અને મોઢું ધોવાની ચાઈના વેરની કુંડી, તે ઉપર સાબુ, બે નેપકીન અને એક ટુવાલ અને એક ખુરશી-આટલી ચીજો કેબીનમાં હોય છે. બે ઉતારૂને વાપરવાની કેબીન જરા વિશાળ હોય છે.

કેબીનમાં હવા માટે ખાસ બંદોબસ્ત હોય છે. ઉપરથી સંચા મારફતે નળીમાં હવા મોકલે છે અને તે હવા આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે અમુક દિશાએ અથવા શરીરના અમુક ભાગપર લઈ શકાય છે. સમુદ્ર સાથે કામ હોવાથી જરા હવા સંબંધી વિચાર સહજ આવે તેવું છે, પણ તે સ્થાને પણ વિચાર કરી યોગ્ય ઘટના કરી છે. શિયાળાની ઠંડી ઋતુમાં કેબીન ગરમ રહે તે માટે પણ ગોઠવણ હોય છે પણ હજી અમે એડનની આ બાજુ હોવાથી એ યંત્રનો ઉપયોગ જોઈ શકયા નથી.

સમયનો લાભ.

સ્ટીમરમાં લોકો તેર દિવસ કેમ ગાળતા હશે, વખત કેટલો ભારે લાગતો હશે એવો સહજ ખ્યાલ આવે તેવું છે, પણ અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદાજ પ્રકારની જોવામાં આવે છે. દરેક મુસાફર ચોખ્ખો આનંદ કરવાનો જ ખ્યાલ કરતો હોય છે અને તે લોકો સ્ટીમરનો તેર દિવસનો વખત જાણે ઉજાણીએ નીકળ્યા હોય તેવી રીતે પસાર કરતાં ઘણાખરા જોવામાં આવે છે.

સ્ટીમર ઉપર સર્વથી ઉપરને માળે ખુલ્લી ફરવાની જગ્યા હોય છે તેને 'ડેક' કહેવામા આવે છે. એ ડેકપર દરેક મુસાફર પોતાની ખુરશી નાખી મૂકે છે. ઘણો વખત ફરે છે અને વળી ફરતા ફરતા ખુરશી ઉપર બેસે છે. એ ખુરશીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોય છે પણ લગભગ સર્વે લાબા પડીને બેસવાને લાયક હોય છે.

સ્ટીમરમા 'એ' ડેકની બાજુમાં એક ઘણો સુદર ડ્રોઈંગ રૂમ અને લાયબ્રેરી હોલ હોય છે, જેમા બેસી ઉદ્યોગી માણસો વાચે છે. કોઈ ઉંઘતા પણ જોવામા આવે છે. એ રૂમમા વાતો મોટે અવાજે કોઇ કરતા નથી. ત્યાર પછી નજીકમા એક સ્મોકીંગ રૂમ હોય છે, જ્યા સીગારેટ–ચીરૂટ પીએ છે અને કેટલાક ગજીપાની રમતો રમે છે.

રાત્રે લગભગ દોઢ કલાક ડાન્સ ચાલે છે. પહેલા અને બીજા કલાસના ડેકની વચ્ચેના ભાગમા રબર પાથરી જમીનને લસરતી કરવામા આવે છે. મ્યુઝીક (વાદ્યમ) શરૂ થાય છે અને જેને ફાવે તે નાચે છે, બીજા જોવા ઉભા રહે છે. આ નાચ વાનુ કામ રાત્રે 'ડીનર' લીધા પછી થાય છે

જમણ–જમણસ્થાન

સ્ટીમરનો ડીનર હોલ–ડાઇનીંગ સલૂન મોટા રાજવંશીના મહેલને ભૂલાવે તેવો હોય છે એમા કોણે કઈ જગાએ બેસવુ તે પહેલે દિવસે મુકરર કરે છે એનો 'સલૂન સ્ટુઅર્ડ' હોય છે તે એ કાર્ય પ્રથમ દિવસે ૩–૩૦ થી ૪–૩૦ સુધીમા કરે છે. ત્યાર પછી બપોરનું જમણ (લંચ) અને રાતનું જમણ (ડીનર) એ મુકરર કરેલી જગ્યા પર સર્વે લે છે.

મોહમા પડી જાય તેવુ છે. એમ લાગે છે કે આ જમવાના પ્રસગપર આગળ ઘણી જાણવા જેવી વાતો લખવાનો પ્રસગ આવશે.

પરચુરણ પ્રસંગો, સ્ટીમરમાં નિત્યક્રિયા.

સવારમાં છ વાગ્યામા કેબીનનો સ્ટુઅર્ટ તમે માગો તેટલી જલ્દી ચા લઈ આવે છે. ચા સાથે બે બીસ્કીટ અને બે કેળા હોય છે. આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે આપણે દિશાદ્રાક જઈ આની ચા લઈ શકીએ છીએ આ ગરમ હવામા તો ઘણાખરા સવારમા ન્હાય છે.

ન્હાવાનો રિવાજ જૂદા પ્રકારનો છે. એક મોટા ટબમા પાણી ભરી રાખે છે અને બુચથી ટબ બધ હોય છે તેમા ન્હાવાનુ હોય છે. પાણી દરીઆનું ખારૂ હોય છે. ત્યાર પછી ઉપર દોઢેક બાલદી જેટલુ સારૂ મીઠુ પાણી હોય છે તેનાથી શરીર સાફ કરવાનુ હોય છે. શરીર બરાબર સાફ થાય તે સારૂં સર્વે કપડા કાઢી ન્હાય છે.

કેબીનની બહાર નીકળવુ હોય તો ઉપર ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરવો જોઇએ. એ વગર નીકળવુ તે શિષ્ટાચારથી વિરુદ્ધ ગણાય છે. આપણે આપણા કેબીનમા હોઇએ અને રાત્રીના કપડાં પહેર્યાં હોય અને કોઈ મળવા આવે તો ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરી લેવો જોઇએ. એ લોકો ઘણુખરૂં પ્રથમથી સ કેત કરીને ખબર આપીને મળવા આવે છે

સવારે ૮-૩૦ બ્રેકફાસ્ટનો વખત થાય છે ત્યારે બ્યુગલ વગાડવામા આવે છે. બ્રેકફાસ્ટ લેવા સર્વ જમવાના રૂમમા જાય છે. સવારે પણ તેઓ ખોરાક ઠીક લે છે.

આજના અનુભવ ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે પાશ્ચાત્ય લોકો એકંદરે ઘણુ ખાય છે. પાંચવાર તો દરરોજ નિયમિત રીતે ખાય છેઃ સવારે ઉઠતાં ચા, પછી બ્રેકફાસ્ટ સાડા આઠ વાગે, બપોરે એક વાગે લંચ, ચાર વાગે ફરીવાર ચા અને રાત્રે જમણુ. આમાં ચા પણ એકલી લેવાનો રિવાજ નથી. મારા શરૂઆતના અનુભવ ઉપરથી કહું તો તેઓ સરેરાશ આપણા કરતાં ત્રણગણું જરૂર ખાતા હશે.

રવિવારનો દિવસ હતો. સવારે એ લોકો ૧૧ વાગે ડાઈનીંગ સલૂનમાં પ્રાર્થના કરવા એકઠા થાય છે. રવિવારે ધર્મસન્મુખ વૃત્તિવાળા લોકો રમતા કે નાચ કરતા નથી એમ એક અંગ્રેજ મિત્ર કહેતા હતા.

પ્રથમ દિવસે નોટિસ હતી કે ૩–૪૫ મીનિટે ઘડિઆળ અરધો કલાક પાછી કરવી. બીજે દીવસે નોટિસ હતી કે ઘડિઆળ ૧૧–૧૫ મીનિટે અરધો કલાક પાછળ કરવી. ભૂગોળ સમજનારને આમાં નવીનતા નહિ લાગે. પશ્ચિમ તરફ જઇએ તેમ સૂર્ય મોડો ઉગતો જાય છે એટલે ઘડિઆળ ફેરવવી પડે છે. પ્રથમ દિવસે ૨૨ કલાકમાં મુંબઇથી અમે ૩૭૭ નોટ (દરિયાઈ માઇલ) આવ્યા. આવી ઝડપે પ્રવાસ આગળ વધતો જાય છે. ઘણી આનંદદાયક વાતો અનેક સહપ્રવાસી પાસેથી સમજાય છે અને અનુભવમાં વધારો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

દરિયો પ્રથમ દિવસે શાંત રહ્યો. આકાશમાં કોઈ કોઇ વાદળાં દેખાય પણ હજુ જરા પણ દરિયાની અસર જણાતી નથી. સ્ટીમર આગળ વધે છે અને હાલ તો સ્ટીમરમાં મોટી રાજધાની અને ડેક પરથી જોઇએ તો ચારે તરફ પાણી અને

ઊંચે આકાશ સિવાય કાંઇ દેખાતું નથી. સ્ટીમરમાં ઉતારુ સંખ્યા મોટી, તેમાં પીછાનવાળા ઘણા, એટલે દરિયા તરફ જોઇએ ત્યારે જ વિશ્વની વિશાળતા અને આપણી પામરતા દેખાય છે અને કોઈ કોઈ વાર સ્ટીમરનો વિચાર આવતા વિજ્ઞાનના વિજયનો ખ્યાલ આવે છે ત્યારે નાના માનવીની શક્તિનો પણ સહજ ખ્યાલ આવે છે.

ખાવાની પદ્ધતિ-નિયમન

બે દિવસ ગયા પછી સ્ટીમરમા જીવન કેવી રીતે ગાળી શકાય છે તેનો અનુભવ થઈ જવાથી સહેલાઈ ઘણી લાગે છે. ઇંગ્લીશ પદ્ધતિએ ખાવામા તેમના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે કેટલી સંભાળ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે તે જરા જોઈ લઇએ. છરીકાંટાથી ખાતા શીખવાની ખાસ જરૂર છે.

કાંટો જમણા હાથમાં રાખવો જોઈએ. જ્યારે છરીનો ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યારે છરી જમણા હાથમાં રાખવી અને કાંટો ડાબા હાથમા રાખવો.

ફ્રુટ વખતે છરી અને કાંટા બન્નેનો ઉપયોગ કરી શકાય. પાઉં અથવા બ્રેડ પોતાને હાથે કાપીને ખાવામાં વાંધો નથી. ટોસ્ટપર છરીથી માખણ લગાડી હાથે ખવાય. એને હાથ લગાવવામા વાંધો નથી

ખાતા કોઈ વસ્તુ નીચે નાખવી નહિ. કાંઇ ઠળીઓ કે હાડ હોય તો ધીમેથી રકાબીમા બાજુપર મૂકી દેવી.

ખાતાં હોઠનો અવાજ ન કરવો. બચકારા બોલાવવા નહિ. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ઓડકાર અવાજ કરીને ખાવો નહિ. પવન

છૂટવાની બાબતમાં પણ તેમને ઘણી સુગ હોય છે પણ ખોરાકમાં હીંગનો ઉપયોગ થતો નથી તેથી એ બાબત ઘણી ચિંતા રાખવા જેવું નથી.

ખાની વખત મુખમાં વસ્તુ નાખતી વખતે મ્હોઢું ઉઘાડવું, ચાવતી વખત મુખ બંધ રાખવું. ટેવ પાડવાથી આ બાબત આવડી જાય તેવી છે.

જ્યારે ખોરાક ખાઈ રહ્યા હોઇએ ત્યારે જ કાંટાને આપણી સામે (પેરેલલ) મૂકવો. એનો અર્થ આપણે ખાઈ રહ્યા છીએ એમ સમજાય છે. જો ખાતાં ખાતાં એમ કાંટાને મૂકવામાં આવશે તો રસુઅઈ આખી રકાબી લઈ જશે. આ બાબત ચીવટ રાખવા જેવી જણાય છે.

સુપ વિગેરે પ્રવાહી ચીજ મોટા ચમચાથી ખવાય છે. આઈસક્રીમ નાના ચમચાથી ખવાય છે.

ચા પીવામાં રકાબીમાં ચા ન લેવી. કપમાંથી જ પીતાં શીખવું. ચા પીતા કે કોઈ પીતાં અવાજ ન કરવો.

રસુઅઈ પીરસવા આવે ત્યારે આપણી તે વસ્તુની રૂચિ ન હોય તો ' નો, થેન્કસ ' કહેવુ.

નોકર કામ કરે ત્યારે પણ સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે આભાર માનવો. ખાવાની ચીજો કેટલી અનુકૂળ છે તે જોઈ, જોઇએ તેટલી પોતાને હાથે લેવી. બનતા સુધી કોઈ વસ્તુ છાંડવી નહિ. જો કે છાંડવાનો ખાસ વાંધો નથી પણ એ ઠીક દેખાતું નથી.

ખાતી વખત વાતો કર્યા કરવાનો રિવાજ છે. રસવની પીરસવાના સામાનની, ટેબલની અને વસ્તુઓની સ્વચ્છતા ખાસ

અનુકરણ કરવા જેવી છે. ખેરાક સારી રીતે લેવાય તેવી ચારે તરફ અનુકૂળતા હોય છે. માથે વીજળીના પંખા, ટેબલ પર ફ્લાવર વાઝ અથવા કાંઈ લીલોતરીના કુંડા, તદ્દન ચોખ્ખું ટેબલ કલોથ અને રકાબી તથા છરીકાંટા વિગેરે તદ્દન સાફ હોય છે. પીરસનાર સ્વચ્છ હોય છે.

દરરોજ સ્ટીમર કેટલી ચાલી છે તેનો રિપોર્ટ થાય છે. અને કેટલાક તે પર જુગાર રમે છે. એની ટીકીટની શી બે શીલીંગ હોય છે.

આખી દુનિયામાં શું બને છે તેના દરરોજ મોટા વિગતવાર તારો વાયરલેસથી આવે છે તે બોર્ડપર ચોંટાડવામાં આવે છે.

સ્ટીમરમાંથી વાયરલેસ તાર મૂકવાનો પ્રથમ દિવસનો ચાર્જ દર એક એક શબ્દની ૯ પેની. આજે ૨ શીલીંગ છે. જેમ આતરો વધતો જાય છે તેમ શબ્દની કિંમત વધતી જાય છે.

સ્ટીમરમાં કપડાં ધોવાનું ખાતું પણ હોય છે. ધોવરામણુની કિંમત આકરી હોય છે, પણ સાધન હોય છે. ગરમીના પ્રદેશમાં હોઇએ ત્યાંસુધી કપડાં વધારે મેલાં થાય છે. ઠંડી હવા પોર્ટસેડ પછી આવશે ત્યારે કપડાં ધોવરાવવાની બહુ જરૂર નહિ પડે એમ કહે છે.

રમત ગમતનાં સાધનો બહુ ઊભા કરે છે. ડેક ટેનીસ, બકેટ ટેનીસ, રીંગ્સ વિગેરે અનેક રમતો સવારે ચાલે છે અને રવિવાર સિવાય દરરોજ રાત્રે ડાન્સ ચાલે છે.

ચોથો દિવસ.

આજે સવારે ડેક ઉપર ફરતાં ઉડતી માછલીઓ જોવામાં આવી. માછલી પાણીમાંથી બહાર નીકળે, ઉડે અને વળી પાણીમાં પેસી જાય. આ દેખાવ મજાનો લાગ્યો. આજે પણ દરિયો શાંત

હતો અને જાણે મોટા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલી જતી હોય તેવું લાગતું હતું. ચોતરફ આનંદ દેખાતો હતો અને માત્ર દરિયાનો અવાજ અને ઉતારૂઓનું સારા પોશાકમાં સજ્જ થઈને ડેક ઉપર ફરવાનુ બાદ કરીએ તો આખી દુનિયા શાંત દેખાતી હતી. દૂરના પ્રદેશમાં ' ગલ નામના પક્ષીઓ ઉડતા હતા તે પણ સારા દેખાતા હતા.

ડેક ઉપર ફરવામાં ઘણી મોજ આવે તેવું છે. ચારે બાજુ સારા પોશાકમાં સજ્જ થએલ સાહેબો, મડમો, રાજાઓ, ઈન્ડીયનો અને સર્વ ફરતા હોય છે અને કેટલાક ડેકચેર પર પડયા હોય છે, કોઈ વાચતા હોય છે, કોઈ ઉંઘતા હોય છે, કોઈ નકામી અથવા કામની વાતો કરી રહ્યા હોય છે અને દરિયાની વિશાળતા પર નજર માંડી બેઠા હોય છે. બાજુમાં રમતો ચાલ્યા કરે છે, મ્યુઝીક હોલમાં કેટલાક કાગળો લખે છે અને બાજુમાં પીયાનો વાયોલીન ચાલે છે.

પુરો ઓરીઅમાં નોટિસ હતી કે આવતી કાલે લગભગ ૪ વાગ્યે બપોરે એડન પહોંચવાનું થશે.

ભય વખતનાં સાધનો.

આગ થાય ત્યારે કેમ વર્તવુ તે સંબંધી સઘળા પેસેંજરોની બપોરે પેરેડ હતી. દરેક પેસેંજર, સ્ટુઅર્ડ અને ખાલસ માટે લાઈફ્-જેકેટ રાખેલા હોય છે. દરેકના રૂમમાં તે તૈયાર જ પડેલા હોય છે. તે કેમ પહેરવા તેની સૂચના આપેલી હોય છે. એ લાઈફ્જેકેટમા આગળ પાછળ બે બે બોયા હોય છે અને ઉપરથી ગળામાં પહેરી નખાય છે. પહેરીને દરિયામાં પડે તે કદિ ડૂબી શકતો નથી, માત્ર ઠંડી કે માછલીથી મરી જાય તે જુદી વાત છે.

૪||| વાગે એકદમ ભયના ઘરો વાગવા માંડયા. સર્વ પેસે-
'જરો પોતપોતાના લાઈફજેકેટ લઈ ડેક પર હાજર થઈ ગયા.
બધી બચવાની બોટો જે ઉપર રહે છે તેને તુરત ઉતારી
શકાય તેવી રીતે સ્ટીમરની બહાર લટકાવી દેવામા આવી.

આવી ક્વાયત કે બીજી કોઈ બાબત હોય છે ત્યારે કોઈ પણ
ઉતારૂ ડેક ઉપર આવ્યા વગર રહેતુ નથી. એમા રાજા હોય કે
સ્ત્રી હોય–સર્વ આવે છે અને જરૂર પડે ત્યારે બચાવ કેમ થઈ
શકે તે શીખી લે છે.

આ લાઈફજેકેટના ઉપયોગના પ્રસગો ઘણા હોય છે: આગ
વખતે અથવા સ્ટીમરની અથડાઅથડી પ્રસંગે, અથવા સ્ટીમર
તોફાનમા સજ્જડ રીતે આવી હોય ત્યારે અથવા સ્ટીમર ડૂબતી
હોય ત્યારે. એ ઉપરાત સ્ટીમર ઉપર તરાપા બોયાના ઘણા રાખેલા
હોય છે. તેની દરેકની ઉપર ૧૨ માણુસો બેસી શકે છે અને
તુરત ઉતારી શકાય તે રીતે તેને ગોઠવેલા હોય છે.

આવી રીતે બચાવની પેરેડ થાય છે તે જોઈ અને અનુ
ભવી. લાઈફજેકેટ પહેરે ત્યારે બધાનો દેખાવ જોવા જેવો થાય
છે. એમા છાતી ઉપર બે પેડ અને પછવાડે વાંસા ઉપર બે પેડ
આવે છે અને આગળના ભાગમા સડકણી ગાઠ બાધવાની હોય છે.
એ પહેરીએ ત્યારે જાણે લશ્કરી માણુસ કાધ ઉપર ખાવાનું લઈ
કૂચ કરતો હોય તેવા લાગીએ છીએ. સ્ત્રીઓને પણ એજ જેકેટ
પહેરવાના હોય છે.

બચવાની બોટને નબર આપેલા હોય છે. આખી ગોઠવણ
એવી છે કે ભય વખતે સાડી ત્રણ મિનિટમા આખી બોટ ખાલી
કરી શકાય. સ્ટીમરનો 'એ' ડેકની ઉપરનો ભાગ પણ બહુ

મજાનો હોય છે. તેમાંની થોડી જગ્યા સેકન્ડ કલાસ પેસેંજરને રમવા માટે રાખેલી હોય છે, અને બાકીની જગ્યા હરવા ફરવા માટે હોય છે.

અજવાળીઆમાં રાત્રે ત્યાં ભારે આનંદ આવતો હશે પણ અત્યારે અંધારીઆ પક્ષ હોવાથી અમને તેનો લાભ મળ્યો નહિ.

સ્ટીમરમાં 'એ' ડેકની આગળના ભાગમાં ટારપોલીન પાથરી બાજુઓ ઊંચી કરી નાનો બાથ તૈયાર કરે છે તેમાં ઘણા માણસો ન્હાય છે, તરે છે અને રમતો કરે છે. એક મસકનો ઘોડો બનાવી તેના ઉપર ચઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને પડે છે અને કોઈ ચપળ તરનાર તેના પર ચઢી તેને ચલાવી શકે છે. આ પણ સ્ટીમર પર એક આનંદનુ સાધન છે. અમેરિકાની મોટી લાઇનરોમાં તો ઘણા જબરા બાથ હોય છે અને ટેનીસનો કોર્ટ પણ હોય છે.

આજે નોટિસ હતી કે કાલે બપોરે ૪ વાગે એડન પહોંચશું એટલે ઘણા લોકો પત્ર લખવામાં મશગુલ થઇ ગયા હતા. રાત્રે ડાન્સ દરરોજ થાય છે. આવડે તે નાચે છે અને જોવાની ઇચ્છા હોય તે જોઇ તાળીઓ પાડી આનંદ મેળવે છે.

એડનની નજીક.

આજે મુસાફરીનો પાંચમો દિવસ છે. સવાર પડતાં જ જમીનની નજીક હોઇએ તેમ દેખાય છે. દરિયો શાંત છે. આકાશમાં વાદળાં દેખાય છે. બાજુમાંથી બે સ્ટીમર પસાર થાય તેણે કઇ બાજુ લેવી અને ઓછામા ઓછુ અંતર કેટલુ રાખવું તેના કાયદા હોય છે.

જમીન નજીક આવે ત્યારે સર્વને વધારે આનંદ થાય છે અને કેટલાક આતુરતાથી જમીનપર ઉતરવાની રાહ જુએ છે.

શનિવારે એક વાગે સ્ટીમર મુંબઈથી ઉપડી તેણે નીચે પ્રમાણે દરિયાઇ માઇલો કાપ્યા. બપોરના બાર વાગ્યા સુધીની એ ગણતરી છે.

રવિવારે બાર વાગે.	૦૭૭
સોમવારે ,,	૪૧૦
મંગળવારે ,,	૪૦૩
બુધવારે ,,	૪૧૦
	૧૬૦૦
,, બાર પછી	૫૯
	૧૬૫૯

દરરોજ અરધો કલાક ઘડિયાળ પાછી મૂકવામાં આવતી હતી તેથી બુધવારે ચાર વાગે એડન પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ઘડિયાળ અઢી કલાક પાછી કરવામાં આવી. બરાબર ચાર દિવસ ઉપર બે કલાક જતાં સારી સ્ટીમર એડન પહોંચે છે. પાછા વળતાં પાંચ કલાક વધારે થાય છે, કારણ ઘડિયાળ રાા કલાક વધે છે અને જતી વખતના રાા કલાક પાછા હઠતા નથી તે પણ ગણવાં જોઈએ.

એડન.

એડન દૂરથી દેખાવા માંડયું સવારથી નોટિસ હતી કે એડન બુધવારે સાંજે ચાર વાગે ઉતરવાનું થશે.

એડન જમીનના છેડા પર છે. શરૂઆતમાં મોટા ખડક જેવા ડુંગરો દેખાય છે ચાર દિવસે જમીન દેખાતાં સર્વને બહુ આનંદ થયો. ઘણાખરા ઉતારૂઓ એડનનો દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા, તેમાં આજે એક ઇંચ વરસાદ આવ્યો. એડનમાં વરસાદ

પડતો નથી અને એની વાર્ષિક આવરેજ વરસાદની એક ઈંચ છે. અમે એડન ઉતરીએ તે પહેલાં આટલો વરસાદ પડી ગયેલો હોવાથી શાંતિ ઘણી હતી અને ત્યાં ગરમી હશે એમ ધારતા હતા તેને બદલે કાંઈક ઠંડક મળી.

એડનનું બાર સાધારણ રીતે સારૂં છે. બારામાં ઘણી સ્ટીમરો પડી હતી. ઇટલીનો મેલ અમે ઉતર્યા ત્યાં બાજુમાંજ હતો. ડુંગા ઉપર લશ્કરી મુકામ સુંદર બાંધ્યાં છે અને સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા બંદરનો દેખાવ સારો રજુ કરે છે. સ્ટીમર દૂર રહે છે તેથી મોટર લોંચમાં બેસીને કાંઠે જવું પડે છે. લોંચવાળા આઠ આના લે છે. એડનમાં મુંબઇનું નાણું ચાલે છે. બંદર ઉપર નાણું બદલી આપનાર (મની ચેન્જર) હાજર હોય છે. બંદર ઉપરથી તાર કરી શકાય છે. બંદર ઉપરજ તાર ઓફિસ છે.

બંદરથી એડન શહેર પાંચ માઇલ છે. ટેક્સીમાં જઇ શકાય છે. આવા વચગાળેના સ્ટેશને ઉતરવા પહેલાં બોટને ઉપડવાનો ટાઇમ જરૂર પૂછવો. એમાં ગફલતી થાય તો મેલ કોઈ માટે ખોટી થતી નથી. અમારી બોટ રાત્રે સાત વાગે ઉપડશે એમ નોટિસ હતી.

એડનમાં જોવા લાયક એક સરોવર-ટાંકુ છે. એને પર્વતની તળેટીમાંથી ઉપરથી બાંધ્યું છે, દેખાવ સાધારણ છે. આજે જ વરસાદ આવેલો હોવાથી એ અમને જોવા લાયક લાગ્યું. ચીકાર પાણીથી ભરાયલું હતું. બાકી એ જોવા ખાતર એડનમાં જવા જેવું હોય એમ અમને લાગ્યું નહિ. ઉપરથી ટાંકું બાંધી દેખાવ ઠીક કર્યો છે પણ બધી બાબત તદ્દન સાધારણ છે.

એડનમા ગુજરાતી વેપારીઓની દુકાનો ઘણી છે ગુજરાતી એટલે મોટે ભાગે કાઠિયાવાડી બદરના શહેરોવાળા મચ્ચિયાવાડી અને કચ્છી લોકો અહીં સારી સંખ્યામા વ્યાપાર કરે છે વાણીઆ અને મુસલમાનો પણ સારી સખ્યામા છે અરસ્પરસ સબધ સારો છે.

એડનમા નાના પાયા ઉપર ઉપાશ્રય અને જૈન દેરાસર છે. ધાતુના સિંબ છે અને સિદ્ધચક્ર છે. ત્યા દર્શન કર્યા જતા આવતા દરેક જૈને આ મદિરે જરૂર જવુ જોઇએ, કારણ કે એ જગતમા મગળ જેવુ છે

એડનમા પીવાના મીઠા પાણીનો ઘણો ત્રાસ છે. બહુ દૂરથી આવે છે અને એક ગ્યાસતેલના ડબા જેટલા પીવાના પાણીના (ચાર ગેલનના) બે આના બેસે છે એડનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે કરીને માલ પરદેશ ચઢાવવાનો છે એમ જણાયુ ત્યાના કાઠિયાવાડી વ્યાપારીઓ બહુ માયાળુ છે અને આદરાતિથ્ય બહુ સારૂ કરે છે મારી સાથે સાનેક જણા હતા તે સર્વને સારી રીતે જમાડયા અને દેશના રિવાજ પ્રમાણે અને પદ્ધતિ પ્રમાણે આજે પાચમે દિવસે ખાવાનું મળ્યુ તેથી સર્વને ઘણો આનદ થયો.

સ્ટીમર પર વખતસર પહોચવુ હતુ જેથી પાછા ટેક્સીમા બેસી ટેક જોઇ બદર પર આવ્યા એક હોટેલમા દર મર મેડસ (એક જાતની અર્ધ માછલીના અને અર્ધ મનુષ્યના શરીર વાળી માછલી) જોવા યોગ્ય છે એમ ગાઇડમા હતુ પણ તે દૂર હતી અને અમને વખત ઓછો હતો તેથી તે જોઇ શક્યા નહિ

અમે બરાબર વખતસર સ્ટીમરમા પહોચ્યા આ બાબતમા ગફલતી કરવાથી અગાઉ કેટલાક ઉતારૂઓ રહી ગયા હતા તેવી

અમને ખબર હતી. રહી જનારની દશા ભારે બૂરી થાય છે. એનો સર્વ સામાન અને પૈસા સ્ટીમરમાં હોય છે અને તેથી એટલી ગડબડ થાય છે કે એની કલ્પના પણ મૂંઝવી નાખે તેવી છે. દરેક એડન આવનારે ઉતરવું હોય તો આ બાબતમાં ગફલતી કરવા જેવું નથી.

કેટલીક વખતે સ્ટીમર અહીં ઘણો વખત ખોટી થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

અમારી સ્ટીમર ૭–૨૦ રાત્રે ઉપડી અને અમે રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થયા. થોડા વખતમા બંદર પરની બત્તીઓ અને પડખેની સ્ટીમરની બત્તીઓ દેખાતી બંધ થઈ.

રાતો સમુદ્ર (રેડ સી).

રાતા સમુદ્રમાં અમે એમ ધારતા હતા કે પાણી લાલ હશે પણ તેવું કાંઇ નથી. પાણી અરબી સમુદ્ર જેવુંજ છે. કહે છે કે એને તળીએ લાલરંગના પરવાળા હોય છે તેથી એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર કહેવાય છે. એમાં લાલ રંગની માછલીઓ ઘણી ઉડતી જોવામાં આવે છે તેથી પણ કદાચ એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર પડયું હોય. બે ફુટ લંબાઇનાં આવાં ઘણા માછલાં મે જોયાં. રાતા સમુદ્રમાં બાજુએથી પસાર થતી સ્ટીમરો અવાર નવાર દેખાયા કરે છે. થોડે દૂર સ્ટીમર હોય ત્યારે જોવાની મજા આવે છે. સ્ટીમર સામેથી આવે ત્યારે કઈ સ્ટીમરે કઈ બાજુ ચાલવુ અને બન્ને વચ્ચે કેટલો આતરો ઓછામા ઓછો રાખવો વિગેરે બાબતોના કાયદા હોય છે.

દરિયો તદન શાંત હતો. સ્ટીમર આગળ વધતી હતી. આજે નોટિસ હતી કે શનિવારે સાંજે ૭ વાગે 'પૉર્ટ સેદ' પહોંચશું.

સ્ટીમરમાં નિયમિતપણુ ઘણું જળવાય છે. ખાવાના સર્વે સમયો બરાબર જળવાય છે. સ્ટીમર તરફથી બ્યુગલ વગાડી ત્રણ મુખ્ય જમણુના વખતની રીતસર ખબર કરવામાં આવે છે અને આ ટાઇમમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. દરેક ઉતારુ ખાવાના હોલમાં પોત પોતાની નંબરવાળી જગ્યાએ વખતસર બેસી જાય છે.

રમત ગમત માટે ઉતારૂઓમાંથી એક કમિટી નીમે છે. એની રમતો હાલ ચાલે છે. એની રેસો (શરતો) ભૂમધ્ય સમુદ્રમા થશે એમ જાહેરાતથી બતાવ્યુ છે. કમિટી ઉતારૂઓની જ બનેલી હોય છે. ઇનામ આપવાની રકમ ઉતારૂઓમાંથી લીસ્ટ કરીને લેવામાં આવે છે. રાતા સમુદ્રમા પ્રથમ બાર ટેકરીઓ આવે છે તેને 'ટવેલ્વ એપોસલ્સ'ની ટેકરીઓ કહે છે. ક્રાઇસ્ટના એ મુખ્ય ચેલાઓ હતા, એને ટેકરીઓનાં નામ આપ્યાં છે. બાર ટેકરી હતી અને વિનોદ માટે એ નામ આપ્યું જણાય છે. એને 'એપોસલ' સાથે બીજો કોઇ સીધો સબંધ હોય એમ જણાતુ નથી. લાઇબ્રેરીની ચોપડીઓ માટે જે ટાઇમ નોટિસમા લખ્યો હોય તે મિનિટે લાઇબ્રેરીવાળો બરાબર હાજર થાય છે. નિયમિતતા શી ચીજ છે તે પાશ્ચાત્ય લોકો સારી રીતે સમજે છે, અને સમજીને તેનો અમલ કરે છે એમ સ્ટીમરમાં વારવાર અનુભવ થાય છે.

એડનથી સુએઝ.

એડનથી સુએઝ સુધીમાં ખાસ નવીન કાંઈ આવ્યું નહિ. એક બાજુએ અવાર નવાર ડુંગરો દેખાયા કરતા હતા. આમાં જગ્યા નાની એટલે અવાર નવાર જતી આવતી સ્ટીમરો દેખાયા

હવે ચન્દ્રનો ઉદય સાંજે થવા માંડ્યો છે તેથી ઉપરના ડેક પર રાત્રે બેસવાની વધારે મજા આવે છે.

સુએઝ (Suez)

રવિવારે (તા. ૧૬-૫-૨૬) સવારે ઉઠ્યા ત્યાં સુએઝ દેખાયું. ત્યાં સ્ટીમર અટકી. આજે ૭-૪૫ (સવારે) બંદર ઉપર આપણા મુંબઈને રીક્લેમેશનની બક્ષીસ કરી જનાર સર જ્યોર્જ લોઇડ સાહેબ 'વોર મેમોરીયલ' ખુલ્લું મૂકવાના હતા. તે માટે અલવરના મહારાજા જે અમારી સાથે સ્ટીમરમાં હતા તે અને બીજા રજવાડાઓ બંદર પર જવાના હતા. તેઓ દેશી રાજવંશી પોશાકમાં લોચમાં બેસીને ગયા.

બંદર દૂરથી બહુ મજાનું લાગે છે. રસ્તાઓ અને મુકામો સુંદર દેખાય છે. બંદર અને શહેર વચ્ચે ,રેલવે ચાલતી દેખાય છે. બન્ને દૂર હોવાથી છૂટા દેખાય છે પણ સ્ટીમરમાંથી એના વિસ્તારનો પૂરતો ખ્યાલ આવે છે.

કોઇ પણ ઉતારુનો મત પૂછ્યા વગર અલવરના મહારાજા સર્વ પેસેન્જરોના વતી ભાષણ કરવાના હતા. બંદર ઉપર એક મોટો ૪૦ ફીટ જેટલો ઊંચો કોલમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્ટીમરમાંથી જોઇ શકાતો હતો. બંદર ઉપર બેન્ડ લશ્કર અને મોટું ટોળું જામ્યું હતું. અમે સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા નહિ, પણ અમારી સ્ટીમર બંદરની એટલી નજીક ચાલી કે આખો દેખાવ સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા જોઈ શક્યા.

સુએઝના બંદરમાં ઘણી સ્ટીમર પડી હતી પણ અમારી તો મેલ સ્ટીમર હતી એટલે અમે ત્યાં માત્ર અરધો કલાક ખોટી

થયા. પછી સ્ટીમર ઉપડી. સુએઝ કેનાલમાં સ્ટીમર રજા મળે તેમ વારાફરતી દાખલ થાય છે.

એડનથી સુએઝ ૧૩૧૦ દરીઆઈ માઇલ થાય છે. બંદરના બાર સુધી નીચે પ્રમાણે ચાલ્યા.

પાંચમે દિવસે	૨૭૯
છઠ્ઠે ,,	૪૦૩
સાતમે ,,	૩૯૭
આઠમે ,,	૨૩૧
	૧૩૧૦

દરિયાઇ નોટ એટલે ૬૦૮૦ ફીટ=લગભગ સવા માઇલ જમીન પરના (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૬)

હવે અમે સુએઝને નાકે આવ્યા. મનુષ્યકૃતિમાં આ એક અદ્ભુત કાર્ય ગણાય છે. એ સુએઝની કેનાલ રાતા સમુદ્રને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડે છે. એની લંબાઇ ૮૭ માઇલની છે. એની સાધારણ પહોળાઈ ૧૦૦ ફીટ જેટલી દેખાય છે. એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય છે પણ ચાલ ઘણી ધીમી હોય છે અને બહુ સંભાળ રાખીને સ્ટીમરને ચલાવવામાં આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે કચરો સાફ કરનારી ડ્રેજરો જોવામાં આવે છે. જતાં ડાબી બાજુ ઈજીપ્તની હદ છે ત્યાં બંગલાઓ જોવામાં આવે છે તે કોની માટે હોય છે. જમણી બાજુએ લશ્કરી ખાઇઓ અને કાંટાવાળા તારો (barbed wires) દેખાય છે તે છેલ્લા મહાવિગ્રહના અવશેષો છે અને આપણા દેશી લશ્કરે લડેલો વખત

રાખી ગ્રેપિક અથરા પણ માન વગરના કાર્યની સાક્ષી પૂરતાં હજુ પડયાં રહ્યાં છે. અમારી સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ ચાલે છે.

સુએઝને પ્રવેશને નાકે ઉતરી જઇ ટ્રેનમાં આવવું હોય તો તેમ પણ બની શકે તેવું છે. ચાર કલાકે ટ્રેન કેરો (ઇજીપ્તની રાજધાની) પહોંચે છે. ત્યાં જોવાનું જોઇ ખાઇ પી ચાર કલાકે પોર્ટસેડ આવી શકાય છે અને સ્ટીમરને વખતસર પકડી શકાય છે. અમારી તો આ પહેલી મુસાફરી હતી અને સુએઝની નહેર જોવાની અતિ જિજ્ઞાસા મને અને સાથીઓને હતી તેથી એ રીતે મુસાફરી કરવાનો અમે વિચાર રાખ્યો નહોતો.

સુએઝ કેનાલ કોઇક જગ્યાએ વધારે પહોળી થાય છે. એને દિવસે જોવામાં મઝા છે. રાત્રે સર્ચ લાઇટ મૂકવી પડે છે અને તે લાઇટ બરાબર કેનાલની પહોળાઇની હોઇ માર્ગદર્શક બને છે. વચ્ચે ફાનસની લાઇટો સ્ટીમરે ક્યાં ચાલવું તે બતાવે છે. સુએઝ કેનાલ રાત્રે પણ પસાર કરી જોવા જેવી છે. ઇજનેરી કળા અને સ્ટીમર ચલાવવાની નાવીક કળા કેટલી હદે પહોંચ્યા છે તેનો એ જીવતો પુરાવો છે.

સુએઝ કેનાલમાં દિવસે સ્ટીમર પસાર થાય ત્યારે જમણી બાજુ મજાનો દેખાવ લાગે છે અને ડાબી બાજુ રણ લાગે છે. એ કેનાલની પડખે રેલવે પણ ચાલતી જોવામાં આવે છે. રાત્રે તદન જુદાજ પ્રકારનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. દરેક સ્ટીમરને આગળના ભાગમાં સર્ચ લાઇટ ચાલુ નાખવી પડે છે અને તેનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાણીના વોકળા ન આવતા હોય તો સ્ટીમરોને સામસામા ચાલવાનો રસ્તો છેજ નહિ. આ આખી કેનાલ અનેક નજરે જોવા જેવી છે. બુદ્ધિ, ચાતુર્ય, ખંત, ધીરજ,

ચીવટ, કળા અને ધનસંપત્તિ શું કરી શકે છે, વિજ્ઞાન કેટલું આગ વધ્યું છે તેનો એ ખ્યાલ આપે તેવી ચીજ છે અને ફ્રેન્ચ ઇજ... એની યોજના કરી છતાં હાલ આખી અંગરેજના હાથમાં છે, તે રાજકારણની બાજીઓ કેવી ખેલાય છે તે સમજાવે છે.

પોર્ટસેડ.

પોર્ટસેડની કેનાલ બહુ સુંદર છે. એનો દેખાવ ઘણો આકર્ષક અને રમણીય છે. એના નાકા ઉપર આખી સુએઝ કેનાલ બાંધવાની કલ્પના કરનાર મોસ્યર લેપોઝ (?) નું બાવલું મૂકયું છે. સેંકડો મોટી સ્ટીમરો ત્યાં બંદરમાં પડી હતી.

અમે રવિવારે રાત્રે આઠ વાગે પહોંચ્યા. આખા બંદરમાં લાઈટ પુષ્કળ અને મજાની હતી. અમારી સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું ત્યાં તો કેટલાએ મછવા ઉતરી આવ્યા. પોર્ટસેડ શહેર ઘણું લુચ્ચાઇથી ભરેલું છે, ત્યા પૂર્વ અને પશ્ચિમની લુચ્ચાઇ પૂરતા પ્રમાણમાં છે, એમ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા તેથી ઉતરતા પ્રથમ તો ખચાયા, પણ અમારામાંના લગભગ ત્રણસો ઉતારુઓ ઉતરતા હતા તે જોઇ અમે પણ ઉતરવા લલચાયા. અમે પાંચ મિત્રો સાથે હતા એટલે અમને કાંઇ ખાસ ચિંતા નહોતી. ડાબી બાજુના દાદરેથી નીચે ઉતર્યા. દર પેસેન્જરના દશ પેન્સ ફેરી (મછવા)ના આપવાના અને ફેરી ચલાવનારને ટીપ આપવાની જુદી.

છેટું તો માત્ર ૫૦૦ વાર જેટલું હશે. પ્રમાણમાં મછવાનો સદર ભાવ વધારે લાગ્યો, પણ ટીકીટ છાપેલી મળતી હતી એટલે છેતરાયા એમ લાગ્યું નહિ. બોટમાંથી ઉતરતાં ખીસા તપાસી અમને બંદર ઉપર છોડયા. શહેર ઘણું રળીઆમણું છે. રસ્તાઓ

એકદમ સુંદર અને દુકાનો હારબંધ છે. પ્રત્યેક વ્હાઇટવે લેડ્યોને ભુલાવે તેવી છે. ઝવેરીઓ, કાપડના વેપારીઓ, કાર્ડના વેપારીઓ અને રેસ્ટોરાં બહુ છે અને દરેક પોતાનો સામાન સુંદર રીતે ગોઠવી વેચે છે.

અહીં ગાઇડ અને હોકર (છુટક સામાન વેચનાર)ની પીડા ઘણી છે. તમારી આસપાસ ફરી વળી તમને હેરાન કર્યા કરે અને ભાવ પાંચ શીલીંગ કહી એક શીલીંગે વેચે. ખાસ તપાસ કર્યા વગર આવા ફેરીઆઓ પાસેથી કાંઇ લેવું નહિ. ગાઇડની કશી જરૂર નથી. અમે કોઇ ગાઇડ લીધો નહોતો.

સારાં રેસ્ટોરાંમા જઈ અમે ચા પીધી અને તે માટે એક એક શીલીંગ આપી. ભાવ ઘણો વધારે પણ બીજા સર્વ તે ભાવ આપતા હતા એ અમે જોયુ.

અમે બીજી ઘણી દુકાનોમાં માલ જોયો. ચીજો ઉડીને આંખે લાગે તેવી પણ અમે કાંઇ ખરીદી કરી નહિ. કારણ કે ભાવ ઘણા આકરા લાગ્યા.

પોર્ટસેડમાં બીજું કાંઇ જોવાનું હશે પણ રાતના વખતે શહેરમાં વધારે ઉંડા જવું નહિ એટલે બે કલાક ફરી અમે સ્ટીમર ઉપર પાછા ફર્યા.

સ્ટીમરે ત્યાંથી ઘણો માલ, ખોરાક અને ઉતારૂઓ લીધા અને સ્ટીમર રાત્રે એક વાગે ઉપડી એટલે એશીઆ ખંડ છોડી અમે યુરોપમાં દાખલ થયા.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર (મેડીટરેનીઅન સી).

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આગળ વધતા જઇએ છીએ. ચારે તરફ પાણી દેખાય છે.

તા. ૧૭ મીએ સવારે એકદમ ઠંડી પડવા લાગી. તપાસ કરતાં તાર વાંચ્યો કે ફ્રાન્સમાં બરફ ઘણો પડયો છે અને અમે કલ્પના કરી કે આ ઠંડી તે બરફના તોફાનનું પરિણામ હોવું જોઇએ. અમે ગરમ કપડાં પહેરવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. રેડ-સીમાં ગરમી ઘણી લાગે છે જ્યારે પોર્ટસેડ આવે એટલે ગરમ કપડા પહેરવા પડે છે. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ઉનાળાની ઋતુના કપડાં નકામા થાય છે.

સ્ટીમર તદ્દન શાંતિથી ચાલી જાય છે. બનાવનારની કળાના કારણે કે ગમે તેમ પણ અમારી આખી સ્ટીમરમા કોઇને દરિયો લાગ્યો ન'તો અને દરેક અનુભવી ઉતારૂ કહે છે કે આવી રીતે સુખે સમાવે મુસાફરી ભાગ્યેજ થાય છે. આ આર (R) ટાઇપની નવી સ્ટીમર છે અને આ તેની બીજી જ વખતની સફર છે. એનુ સાચાકામ સારૂ છે અને એને એવી રીતે બનાવી છે કે અંદર બેઠા હોઇએ તો દરિયામા છીએ એવું લાગેજ નહિ. સ્વચ્છતા નમુનેદાર છે, ખોરાક સારો આપે છે અને ગમે તેને પૂછીએ તો તુરત વિવેકસર જવાબ મળે છે.

તા ૧૮ મીની રાત્રે ફેન્સી ડ્રેસ બોલ થયો. કોઇ સેલર બનીને આવ્યા, કોઇ આરબ, કોઇ પઠાણ, કોઈ નાયકા, કોઇ સારંગ, કોઇ તુર્કી, કોઇ અરેબી, કોઇ આંધળો ભીખ માગનારો, કોઈ આરબી સ્ત્રી, વિગેરે અનેક વેશો ધારણ કરી આવ્યા અને પછી ખૂબ નાચ્યા. એમા પોતાની વિચારશક્તિથી ડ્રેસને અંગે મૌલિક નવીનતા કરનાર કળાકારને એક ઇનામ આપવાનું હતું, એક ઘરેથી સારો વેશ તૈયાર કરી લાવનાર વેશ કરનારને ઇનામ હતું અને એક સ્ટીમર પર તૈયાર કરનારને હતું. આ ત્રણે પાછા

સ્ત્રીઓ માટે અને પુરૂષો માટે જૂદા જૂદા હતા. સ્ત્રીઓ આવા ખેલમાં પુરૂષોના જેટલો જ રસ લે છે અને આખો વખત આનંદ કરે છે. બધા પેસેંજરોના વોટો લેખીત લેવાયા અને હવે પછી તેનું પરિણામ જાહેર કરવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

સ્ટીમરમા બપોરે દરરોજ ક્રીકેટ રમવામાં આવે છે. બે પાર્ટી થાય છે અને એના કાયદામાં જગ્યાને લઇને કેટલાક ફેરફાર હોય છે. એ જોવા માટે મોટી સંખ્યામાં પેસેંજરો એકઠા થાય છે. એ સિવાય ડેકટેનીસ, રીંગ્ઝ, બોર્ડ્સ વિગેરે નાની મોટી રમતો તો ચાલ્યાજ કરે છે અને સ્મોકીંગ રૂમમાં કેટલાક બ્રીજ, લ્યુડો, ડ્રાફ્ટ. ચેસ રમે છે. આખો વખત આનંદ કરવો એ સર્વનો ઉદ્દેશ હોય છે અને જેને જેમાં મજા આવે તે તે કરે છે. કેટલાક આખો વખત વાંચ્યા પણ કરે છે. દરેક સશક્ત માણસ ઘણું-ખરૂં ફરવાનું ચૂકતો નથી અને દરરોજ સવારે સાંજે દશ વીશ રાઉન્ડ ડેક ઉપર જરૂર મારે છે. સાધારણ રીતે અંગ્રેજો ઘણો વધારે ખોરાક ખાય છે એમ જે મને લાગ્યું હતું તેમ તેઓ તે પચાવી પણ શકે છે અને તેનાં સાધનમાં આ અનેક પ્રકારની કસરતો અને મોજશોખ આનંદના પ્રસંગો જણાય છે. કોઇના મુખ પર ગ્લાનિ, થાક, ચિંતા કે ગડબડાટ તો જોવામાંજ આવતાં નથી અને સ્ટીમરની મક્કમ પણ ઊંચી નીચી થયા વગરની ગતિ અને દરિયાની શાંતિ આ બાબતને સવિશેષ સહાય આપે છે.

અત્યાર સુધી દરરોજ છ છ પાનાના તારસમાચાર મળે છે. હડતાલ તો પૂરી થઇ ગઇ છે. હવે ફ્રાન્સમાં બખેડું તોફાન થાય છે તેની જરા ચિંતા કોઈ કોઇને રહે છે તેનું આગળ જોવાશે.

તા. ૧૯ મી સવારે સીસિલીનો કિનારો દેખાયો. સીસિલી

ડાબી બાજુએ રહે છે. જમણી બાજુએ ઇટાલી રહે છે. સુંદર ઘરો અને ડુંગર પરની ખેતીનાં દૃશ્યો દેખાય છે. સ્ટીમર આગળ વધતી જાય છે અને માર્સેલ્સ નજીક આવતું જાય છે.

પોર્ટસેડ પછી દરરોજ ઘડિયાળ ૨૦ મિનિટ પાછી કરવાની છે. મુંબઇથી એડન સુધીમાં ૨॥ કલાક, એડનથી પોર્ટસેઇડ ૬૦ મીનિટ અને પોર્ટસેડથી માર્સેલ્સ ૮૦ મિનિટ પાછા હઠશું અને હઠયા. આવી રીતે ઘડિયાળ દરરોજ પાછી થાય છે. આવતી વખત ઘડિયાળ આગળ કરવાની હશે ત્યારે વધારે આનંદ આવશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ રીતે ઘર નજીક જલ્દી આવતું જશે એમ અત્યારે કલ્પના થાય છે.

પોર્ટસેડ અને માર્સેલ્સ વચ્ચેનો આંતરો ૧૫૦૦ નોટ છે. સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. તા. ૧૯ મીની બપોરે ઇટાલીનો કિનારો આવ્યો. એક બાજુ ઇટાલી, બીજી બાજુ સીસિલીનો ટાપુ અને વચ્ચે સ્ટ્રેટ ઓફ મસીના. એ ઘણી નાની છે. એમાં થઇને સ્ટીમર આડે અવળે રસ્તે ચાલવા લાગી અને આગળ વધી.

ઇટાલીનો બન્ને બાજુનો કિનારો ઘણો સુંદર છે. એમા નાનાં નાનાં ગામો દેખાય છે. બંગલાઓ બાઇનોક્યુલરમાંથી જોયા હોય તો બહુજ સુંદર લાગે. આ બંગલામાં ઘણા માણસો હવા ખાવા આવે છે. કેટલાક વ્યાધિઓ—જેવા કે ગાઉટ (સંધીવા) મટી જાય એવા ઝરા પણ જ્વાળામુખીની નીચે છે. બંગલાનો ઘાટ સુંદર દેખાય છે. ડુંગરા લીલા કુંજર જેવા દેખાય છે અને ઉપર દ્રાક્ષની ખેતી મોટા પાયા ઉપર થાય છે. તેના ચાસો સ્ટીમરમાંથી દેખી શકાય છે. ઇટાલીનો આખો કિનારો પસાર થતાં બે કલાક થાય છે પણ આખું દૃશ્ય જોવું ગમે તેવું છે. કેટલાક

ઇટાલીઅન લાઇનમાં જાય તે પાછા અહીં આવી જોવા આવે છે. દરિયા કિનારે રેલવે છે. તે આખા કિનારા પર ફેરવે છે. સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા રેલવે પણ દેખાતી હતી. આવી જગ્યા પર પણ કોઇ વાર આવવાનું થાય તે ઇચ્છવા જોગ છે એમ સાથેવાળા ઘણાખરાને થતું હતું.

આગળ ચાલતાં એટના—જ્વાળામુખી દેખાયો. એ તદ્દન નાનો છે. એમાંથી સહેજ ધુમાડા દેખાતા હતા. રાત્રે એનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે એમ જુના મુસાફરો કહેતા હતા.

આજે સવારે કોર્સીકા અને સારડીનીઆ વચ્ચેથી પસાર થયા. ખાસ જોવા જેવું હતું નહિ. ડુંગરો દેખાતા હતા.

આવતી કાલે સવારે માર્સેલ્સ પહોંચવાનું–ઉતરવાનું હોવાથી આજે સર્વે પોતપોતાનો સામાન પેક કરવામાં રોકાઇ ગયા હતા.

સ્ટીમર ઘણી જાતની સગવડ કરી આપે છે. માર્સેલ્સ ઉતર્યા વગર જેને સ્ટીમરમાં લંડન જવું હોય તે લંડન જઇ શકે છે. તેનું ભાડું ઓછું હોય છે પણ સાત દિવસ લંડન પહોંચતાં થાય છે. જેને સ્પેશીયલમાં જવું હોય તેને સ્ટીમર તરફથી સગવડ મળે છે પણ સ્પેશીયલનું ભાડું આકરૂં પડે છે. લંડન સુધીના ફર્સ્ટ ક્લાસના સ્પેશીયલ ટ્રેનના ૮ પાઉન્ડ ભાડાના હોય છે. એ સિવાય જેને પોતાની સગવડે જવું હોય તે માર્સેલ્સ સુધીની ટીકીટ લે છે. પણ તેની પાસે જે સામાન હોય તે તેણે સ્ટીમરમાં લંડન મોકલવો હોય તો સ્ટીમરવાળા મફત લઇ જાય છે અને લંડનમાં તેની ડીલિવરી મળે છે.

ફ્રાન્સમાં રેલવેવાળા સામાનનું નોર વધારે લે છે તેથી બીન જરૂરી સામાન સ્ટીમરવાળાને આપી દેવો વધારે અનુકૂળ થઇ

પડે છે. માત્ર તેના ફોર્મ ભરવાના અને કસ્ટમ્સ માટે સામાનની ચાવી આપી દેવી પડે છે.

આપણી સાથે જરૂરી સામાન રાખી લેવો.

સ્ટીમરમાં કેરીઓ લાવવી નહિ. સ્ટીમરવાળા કેરી ફક્ત એકે રૂપીઆ પાંચ નોરના લે છે. મેં પોતા માટે તથા ભાવનગરના મહારાજા માટે ઘણી કેરીઓ લીધી તેથી બહુ અગવડ પડી, પણ છેવટે પર્સર સાથે સગવડ કરી કે જેટલી કેરી વાપરીએ તેનું કાંઈ નહિ, બગડે તેનું પણ કાંઇ નહિ, માત્ર સ્ટીમરમાંથી નીચે ઉતારીએ તેના પૈસા ઉપરના દરે આપવા.

સ્ટીમરમાં ફર્સ્ટકલાસવાળા ૪॥ હડ્રેવેટ-એટલે મુબઇના ૧૮ મણ ભાર રાખી શકે છે અને સાધારણ રીતે તેથી વધારે ભાર ભાગ્યેજ કોઇ ઉતારૂ પાસે હોય છે. વધારે હોય તો નોર આપવુ પડે છે. હવે માર્સેલ્સ ઉતરવાની ધમાલ વિગેરે કાલે થશે અને એક સરખી જીંદગી બાર દિવસથી ચાલતી હતી તેનો છેડો આવશે.

અમને તો સ્ટીમરમાં કોઇ પ્રકારની અગવડ પડી નહિ. દરિયો શાંત રહ્યો અને સ્ટીમર તદ્દન નવી અને ચાલમાં શાંત તેથી બહુજ આનંદ આવ્યો અને ઉલટું આવતી કાલે આવી રીતે સગવડથી તૈયાર થયેલું ઘર છોડવું પડશે એ વિચારથી સહજ ગ્લાનિ પણ કેટલાકને થતી હતી પણ વળી હવે ઘણું નવું જોવા જાણવાનું મળશે એ વિચારથી આનંદ પણ થતો હતો.

આજે માર્સેલ્સની નજીક આવી ગયા હોવાથી સ્ટીમર મંદગતિએ ચાલે છે, અને બધા અરસપરસ હળે મળે છે, ઠેકાણાંઓ નોંધી લે છે અને આવી ટુંકી ઓળખાણ લંબાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ફ્રાન્સ.

સ્ટીમરમાંથી યુરોપની ધરતી પર.

તા. ૨૧ મીએ સવારે ઉઠયા ત્યારે માર્સેલ્સના કિનારાઓ દેખાવા લાગ્યા. બંદર ઘણું જબરૂ અને સેંકડો સ્ટીમરો પડી હતી. કેટલીક નવી ગોદીઓ પણ બંધાતી હતી.

યુરોપીય પ્રજા પાસેથી ખાસ શીખવાનું તે તેઓની વ્યાપાર પદ્ધતિ છે. યુરોપીય પ્રજા વેપાર મોટા પાયા ઉપર કરી શકે છે તેનુ કારણ તેઓ વેપાર ઉપર ઘણો વિચાર કરે છે અને જે જે ગુંચવણ ઊભી થાય તેનો નીકાલ કરે છે. તેઓ અગવડ આવે ત્યારે ગુંચવણમાં પડી જતા નથી અને ગભરાઇ જતા નથી પણ ગુંચવણમાંથી રસ્તો ન નીકળે ત્યાં સુધી તેની પાછળ મંડયા રહે છે. એમાં ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તેની પણ દરકાર નથી કરતા. વ્યાપાર હાથ કરવાનું મુખ્ય સાધન સ્ટીમરનો વ્યવહાર પોતાના હાથમાં રાખવાનું છે. જાપાનીઝ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અંગ્રેજ અને અમેરિકન પ્રજા વચ્ચે સ્ટીમર વ્યવહાર સંબંધમાં મોટી હરીફાઇ ચાલે છે અને તેઓ સ્ટીમરને વ્યાપારનું અગત્યનું અંગ વ્યાજબી રીતે ગણે છે.

સ્ટીમરમાંથી ઉતરવાની ધમાલ શરૂ થઈ. રાત્રે નોટિસ મૂકી હતી કે જેમને ઉતરી જવું હોય તેમને નાસ્તો (બ્રેકફાસ્ટ) સવારે ૭ વાગેથી આપવામાં આવશે.

યુરોપમાં કામ કરનારને 'ટીપ' આપવાનો રિવાજ વિચારવા –સમજવા જેવો છે. (જુઓ ઉપો. પૃ. ૨૩) દરેક કામ કરનાર કાંઇ કાંઇ ટીપ મળશે એ હિસાબ ગણીને જ નોકરી લે છે. સ્ટીમરમાંથી ઉતરતી વખત પણ આપણા કામ કરનારને ટીપ આપવાની હોય છે. કેબીન સ્ટુઅર્ટને ફર્સ્ટકલાસવાળા સાધારણ રીતે એક પાઉન્ડ આપે છે, ડાઇનીંગ હોલના ટેબલ સ્ટુઅર્ટને દશ શીલીંગ, ટોપાઝ (Topaz–બાથરૂમ–સ્ટુઅર્ટને) ને પાંચ શીલીંગ, ડેક સ્ટુઅર્ટને પાંચ શીલીંગ અને હેડ સ્ટુઅર્ટને બે શીલીંગ અપાય છે. સહેજ ઓછી આપે તો પણ ચાલે. આ સિવાય પરચુરણ 'ટીપ' આપવી પડે છે.

સેકન્ડ કલાસના ઉતારૂઓ ઓછી 'ટીપ' આપે છે.

સ્ટીમર ઉપર 'ન્યુમેરો' પી. ઓ કંપનીની નિશાન (બેજ) સાથે આવે છે. એકનો નંબર જોઇ લેવો અને તેને સામાન આપી દેવો. આપણો સામાન બેગેજ રૂમમાં હોય તો તે લેઇ આવે.

પી. ઓ કંપનીની મેલ સ્ટીમર સવારે માર્સેલ્સ પહોંચે છે અને પારીસની રેલવે રાતે ઘણી ખરી મળે છે તેથી આખા દિવસનો માર્સેલ્સ જોવામાં ઉપયોગ કરાય છે. એને માટે સગવડ ઘણી છે. આપણો સામાન થોમસ કુકના અથવા ગ્રીનલેના એજન્ટને સોંપી દેવો. તેની રસીદ લેવાની જરૂર નથી. પણ કેટલા દાગીના છે તે તેને નોંધાવી દેવું. આપણી સાથે સામાન રાખવાનો હોય તે તેને બતાવી દેવો અને લગેજ કરવાનો સામાન હોય તે જુદો પાડી આપવો.

સ્ટીમર આવે છે ત્યારે ધમાધમ ઘણી હોય છે, પણ આપણે શાંતિ રાખવી. કોઇની કોઇ ચીજ ખોવાતી નથી, પોતાના

દાગીના કેટલા છે તે બરાબર લક્ષમા રાખવુ, સાવધ રહેવુ, ગફલતીમા પડવુ નહિ.

અહીં કસ્ટમ્સની મોટી અગવડ છે દરેક સામાન ફ્રાન્સના કસ્ટમ્સવાળા જુએ છે, તમાકુ સીગાર વિગેરે પર મોટી જગાત લેવાય છે અને આપણી ભાષા તે સમજતા નથી તેથી ઘણી અગવડ ઊભી થાય છે. થોમસ કુક કે કોઇ એજન્ટ હોય તો માલ બહાર કાઢવાનું કામ તેને સોંપવામા સગવડ ઠીક પડે છે અને બાકી તો આખી દુનિયા પેટ લઇને બેઠી છે તેનું કામ વ્યવહારની રીતે ચાલે છે અને પ્રીન્સીપલ વાળા માણસોને પણ વખતની અગવડ અને માથાકુટ દૂર કરવા વ્યવહાર પગના ભરવા પડે છે.

સામાનની ગોઠવણ એજન્ટને સોંપી કસ્ટમ્સ પમાર કરી ગાડી ભાડે કરવી ઠીક પડે છે. માર્સેલ્સમા મોટર અને ઘોડાગાડી ઘણી મળે છે ભાડુ પરડી શકાય છે અને પરવડુ વધારે ઠીક છે

માર્સેલ્સ

અહીં સારી જગ્યા બતાવનારા ગાઇડો (ભોમીઆઓ) ઘણા મળે છે આખા દિવસના ૩૦ ફ્રાંક લે છે પારીસમા રહેનારા જાણીના મિત્રો સાથે હતા એટલે ગાઇડની અમને જરૂર પડી નહિ.

અમે પ્રથમ બેન્કમા જઇ પાઉન્ડના ફ્રાન્ક લીધા બદર પર વધારે ફ્રાન્ક લેવા નહિ, કારણ ત્યા ભાવ ઓછો આવે છે. બેન્કમાથી અમને પાઉન્ડના ૧૫૭ ફ્રાન્ક મળ્યા

અહીં મોટરનો ભાવ કીલો (૧૧૦૦ વાર) ના એક ફ્રાન્ક એટલે આપણો સવા આનો ભાવ થાય છે. ટેકસીઓ બહુ સસ્તી પડે છે. મુખ્ય ભાવ ચલણના અનુકૂળ ભાવને લઇને છે

નોટ્રેડામ.

માર્સેલ્સમાં સર્વથી અગત્યનું સ્થળ નોટ્રેડામનું ચર્ચ છે. એ ટેકરી ઉપર આવેલું છે. અને ડબલ હાઇડ્રોલીક લીફ્ટથી ઉપર ચઢાય છે. લીફ્ટ એ યંત્રકળાનો નમુનો છે. સીધા ચઢાવી દે છે અને બહુ સુંદર દેખાવ આપે છે. પ્રથમ દૂરથી જોતાં તો ચિંતા થાય તેવી લીફ્ટ છે પણ બેઠા પછી મજા આવે છે. એને ફેની ક્યુલર રેલવે કહી શકાય. ટીકીટ લઈ અંદર ગયા, અરધી મીનિટ થઇ ત્યાં પાણીના ખળખળાટ વચ્ચે લીફ્ટ ઉપડી અને અમે ઉપર સીધા આવ્યા. ચઢવાનું લગભગ ૩૦૦ ફીટ હશે પણ લીફ્ટ તૂટી હોય તો બાર વાગી જાય. એના ફોટાઓ જોવા લાયક છે.

નોટ્રેડામનું દેવળ ભવ્ય છે. ત્યાંથી આખા શહેરનો અને બંદરનો દેખાવ જોવા લાયક છે. ફ્રાન્સનું આ માર્સેલ્સનું બંદર ઘણુ મોટું છે અને આખા શહેરનું દૃશ્ય ભવ્ય છે. એ દેવળમાં ચાર ટનનો મોટો ઘંટ છે. અંદર બે હજાર માણસ બેસે તેવો સભા-મંડપ છે. અને ઉપર ચઢવાના ૧૫૪ પગથીઆ છે. એના શિખરે ચઢી જોતાં ચારે તરફનો દેખાવ અનુપમ લાગ્યો. માર્સેલ્સ આવ-નારે આ દેવળની જરૂર મુલાકાત લેવી.

માર્સેલ્સમાં લુવ્ર જેવી ગેલેરી છે પણ અમે ગયા ત્યારે તે બંધ હતી. તેનો બગિચો અને ફુવારો જોવા લાયક છે તે અમે જોયા.

પાશ્ચાત્ય દેશનું અમે જોયેલું આ પ્રથમ શહેર બહુ સુંદર રીતે બાંધેલું છે. એના રસ્તા ઘણા મજાના છે. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કાફે અને રેસ્ટોરાં છે. એના બંદરનો રસ્તો 'પ્રોમાનાડ' ના નામથી ઓળખાય છે. એના પર બે કલાક ગાડી કે ટેક્સીમાં ફરવાની મોજ ઘણી આવે છે.

સ્ટેશન ઉપર હોટેલ છે. હોટેલોમા અને કાફેમા પેશાબ કરવાની અને મ્હોઢુ ધોવાની જગ્યા જરૂર હોય છે. જાહેર જગ્યાઓમા આ સાર્વત્રિક છે.

હોટેલમા એક કાફીનો પ્યાલો પી પછી બે કલાક સુધી ત્યા એની રહીએ તો વાંધો નહિ. તમને કોઈ ચાલ્યા જવાનું કહે નહિ.

માર્સેલ્સમા હરવા ફરવાની તથા જોવાની ઘણી જગ્યા છે. કુકની ટુર પણ થાય છે માર્સેલ્સથી મોન્ટીકાર્લો અને નીસ પણ જઇ શકાય છે એ દિવસની ફુરસદ હોય તો જવા જેવુ છે, રમવા જેવું નથી. સાભળ્યુ છે કે ત્યા જુગાર મોટા પાયા પર રમાય છે.

માર્સેલ્સમા 36 Rue St. Ferrol મા A L' Elephant નામની હોટેલ છે. ત્યા સર્વ દેશી રીતનો ખોરાક મળી શકે છે અને ઘી રીતસરની છે.

'ફ્રાન્સની રેલવે'. રેલવેમા ત્રણ વર્ગ છે. રાતની મુસાફરી માટે રગ ભાડે મળે છે. ઇન્ટર નેશનલ કે વાગોની કાર મોઘી પડે છે, ફર્સ્ટ ક્લાસમા બીજી કુરસેત જાતની ગાડીઓ આવે છે તેમા આપણા સેકન્ડ ક્લાસ જેવો આખો બર્થ ઉપરનો અથવા નીચેનો મળે છે, તેના પૈસા જૂદા આપવા પડે છે, પણ વાગોની કરતા ઓછા આવો ખર્ચ ન કર્યો હોય તો આખી રાત બેસી રહેવુ પડે છે

માર્સેલ્સથી પેરિસ જતા રસ્તે એક સ્ટેશન સવારે આવ્યુ. ત્યા પાયધરના સ્ટેશને આપણે ઉતરી ગેકડો માણસ એક સાથે ઊભા ઊભા ચા પીએ છે તેમ લોકો 'કોકો' પીએ છે. ફ્રાન્સમા ચા કરતા કાફી અને કોકો તથા ચોકલેટનો ઉપયોગ વધારે થાય છે.

ટ્રેનમાં નાનો સામાનજ સાથે રખાય છે. મોટો સામાન લગેજમાં મૂકવાનો હોય છે, જેની રસીદ તમને આપવામાં આવે છે. ટોમસ કુક કે બીજા એજન્ટો, આ બધું કાર્ય તમને ૧૫ ફ્રાન્કમાં કરી આપે છે. આ ઉપરાંત કામ કરી આપનારને 'ટીપ' આપવાની તો જૂદીજ છે, એ દરેક વખતે ધ્યાનમાં રાખવું.

સવારે રસ્તો લીલોછમ દેખાય છે. ખેતરો તથા નદીઓનો પાર નથી. ઉન્હાળાને લઈને વનસ્પતિ ખીલી રહી છે. કેટલાએ માઇલ સુધી રીન નદીની બાજુમાં રેલવે ચાલે છે. દેખાવ મજાનો છે.

જેમ જેમ પેરિસ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ સૌંદર્ય વધારે દેખાય છે. યુરોપીય પદ્ધતિના ઘરો વચ્ચે વચ્ચે દેખાય છે. રેલવે પૂર સપાટામાં આગળ વધતી જાય છે.

પેરિસ.

બીજે દિવસે સવારે સાડાનવ વાગે પેરિસ ઉતર્યા. ફ્રેન્ચમાં એનો સાચો ઉચ્ચાર 'પરિ' કે 'પારી' છે. કોઇ પેરિસ બોલતું નથી. દુનિયાનું આનંદસ્થાન અને ત્યાં ન ગયેલાને સ્વર્ગનાં સ્વપ્નાં સાંપડાવનાર આ વિશ્વવિખ્યાત શહેરની વિભૂતિ વિચારીએ.

પેરિસમાં હોટેલોનો પાર નથી. મોટી હોટેલ ક્લેરીજ અને રેજાઇનાના નામથી જાણીતી છે જેનો ભાવ આકરો છે. નાની હોટેલમાં રહેવાની સગવડ ઘણી છે.

પેરિસમાં રેસ્ટોરાં અને કાફે ઘણાં છે. જેવી જોઇએ તેવી ચીજો મળે છે. વેજીટેરીઅન ખોરાક લેવો હોય તેને ફ્રેન્ચ નામો જાણવાની જરૂર પડે છે, બાકી સમજ પડયા પછી કાંઇ વાંધો આવતો નથી. અત્યારે એક પાઉન્ડના લગભગ ૧૫૦–૬૦ ફ્રાન્ક

મળે છે, તેથી મુંબઈ કરતાં પેરિસ બધી રીતે સોંઘુ છે. ટેક્સીમાં લગભગ એક માઇલ ફરીએ ત્યારે દોઢ આનો થાય છે અને તે ઉપરાંત ઓટો બસ ઘણી અને જમીનની અંદરની રેલવેના ભાવ તો તદ્દન નામના છે.

પેરિસ શહેર આખા યુરોપનું આનંદસ્થાન છે. અહીં આનંદનાં સાધનો બહુ છે અને લોકો તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરે છે

'રસ્તા.' પેરિસ શહેરની બાંધણી અજબ છે. એ બાંધવામાં પ્લાનો એવા વાપર્યા છે કે એને એક્વાર જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવી શકે નહિ. આખું શહેર ઘણી સુંદર રીતે બંધાયુ છે અને પ્લાન અને આર્ટ (કળા) એના દરેક રસ્તામાં, દરેક દીવામા, દરેક મકાનમા દેખાઈ આવે છે.

'ટ્રાફીક'. રસ્તાઓ ઘણા સુંદર, ઘણા લાંબા અને બહુ ચોખ્ખા છે. મોટરનો વ્યવહાર તો એટલો બધો છે કે એક રસ્તેથી સામે જવુ હોયતો બહુ મુશ્કેલ પડે અને પૂરતુ ધ્યાન રાખ્યા વગર ચાલી શકાય જ નહિ. અહી મોટરો પૂરપાટ ચાલે છે પણ હાંકનારા એટલા કુશળ હોય છે કે ભાગ્યેજ અકસ્માત થાય છે. એના હાંકનારની કુશળતા એટલી છે કે નજરે જોનારને તો દરેક પળે અકસ્માતનો ભય રહે છે પણ એ બહુ બાહોશીથી હાથમાંનુ ચાક ફેરવી શકે છે.

હજારો ટેક્સીઓ, મોટરો દોડે છે અને બસો પણ ઘણી મોટી હોય છે. પેરિસમા બસને માથે બેસવાનું નથી.

'ટાઈમ' અહી ઓફીસ ટાઈમ સવારના નવથી બાર અને બપોરે બેથી સાંઝ છ હોય છે. બારથી બે વાગે ત્યાં સુધી

બધું બંધ થઈ જાય છે માત્ર ખાવાની જગ્યા ખુલ્લી હોય છે અને પાછું ધમધોકાર કામ શરૂ થાય છે.

'બોઇડી બુવોં', શહેરને નાકે બુલો નામનો બહુ મોટો રસ્તો છે. બુવાં (જંગલ) જોવા લાયક છે. એમાં ૨૦૦૦ એકર જમીન છે. ઘણા રસ્તાઓની બન્ને બાજુએ ઝાડોની એવી ઘટા ખીલી રહી છે કે બહુ આનંદ થાય. એવા બુવાંના રસ્તાઓ માઇલો સુધી છે. એવી વૃક્ષઘટામાં વચ્ચે વચ્ચે ખાવાપીવાની જગ્યાઓ આવે છે તેનાં નામો હોય છે. 'આરમો નવી' 'અરમીટાજ' વિગેરે. આ બુલોં જંગલમાં મંગળ જેવાં છે, પેરિસના લોકોનું રમવાનું અને રવિવારના આનંદનું સ્થાન છે. ખાવાની જગ્યા બહુ સુંદર હોય છે. કુદરતનું સૌંદર્ય કેમ વધારવું, દીવાઓ કેમ ગોઠવવા, ટેબલ ખુરશી ક્યાં મૂકવા, નાના પાણીના નાળા કે સરોવરનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ દરેકમાં પેરિસવાળાની કળા જરૂર દેખાય છે. કુદરતને અનુકૂળ કૃત્રિમતા કરી બન્નેનુ જબરું મિલન તેઓ કરે છે અને તે જોતા ઘણી મજા આવે છે.

રસ્તાઓમા વચ્ચે વચ્ચે 'આઇલેન્ડો' આવે છે અને તે હારાજ સામે જવું ફાવી શકે છે. આઇલેન્ડ અથવા 'આઇલિ' એટલે રસ્તા વચ્ચે કરેલ એટ–પથ્થરની જગ્યા. તેના ઉપર ઊભા રહી શકાય છે. સામે જવામા આ ટાપુઓ બહુ ઉપયોગી છે.

અહીંના ઘરની નીચે 'કોન્સીઅર'–(Conscierge) ગૃહરક્ષપાળ હોય છે. તે ઘરનું રક્ષણ કરે છે. દિવસે પણ તે ધ્યાન રાખે છે કે કોણ આવજાવ કરે છે અને રાત્રે બહારથી ઘંટડી વગાડતાં પોતાની રૂમમાં બેઠા બેઠાજ વીજળીના યંત્રથી

ગૃહદ્વાર ઉઘાડી શકે છે. એને નામ તુરત આપવું જોઇએ. અજાણ્યા માણસને રાત્રે એ ઘરમાં આવવા દેતો નથી અને અંદરના માણસને બહાર જવું હોયતો 'પારડોં' કહી સાથે પોતાનું નામ આપવુ પડે છે. સદર શબ્દનો ઉપયોગ ન આવડે અથવા તેનું જ્ઞાન ન હોયતો મી. મરઝબાનના હાલ હોટેલમાં થયા હતા તેવાજ થાય તેમાં નવાઈ નથી. (મોદીખાનાથી માર્સેલ્સમાં એનું બહુ મજાકભરી ભાષામાં વર્ણન આપ્યું છે.)

'ઘરો'. સાધારણ રીતે ચારથી પાંચ માળનાં હોય છે અને તે બહુ સગવડવાળાં હોય છે. દરેકની અંદર બાથરૂમો, ડ્રોઇંગરૂમો અને સુવાના રૂમો હોય છે. મોટા ઘરોમાં ફરનીચર બહુ મજાનું હોય છે. અહીં ટાઢ ઘણી એટલે બારણા ઘણુંખરૂં બેવડાં હોય છે. બારણું ઉઘાડુ મૂકી હવા ખાઇ શકાતીજ નથી. ઉઘાડાં બારણાનો શુફ્ટ તો લેવાયજ નહિ અને લે તો શરદી કે ન્યુમોનીઆ થતાં વાર લાગે નહિ. દરેક સુવાના અને બેસવાના રૂમમાં ગરમી માટે ગોખ (fireplace) હોય છે તેનો ઉપયોગ શિયાળામાં થાય છે.

'ઋતુ'. વરસાદ તો ઉન્હાળામા અવારનવાર થયાજ કરે છે એટલે બહાર નીકળતી વખતે ઓવરકોટની જરૂર ખરી. છતરી ઓછી વપરાય છે કારણકે અહીં મારમારનો વરસાદ આવતો નથી.

'પેરિસનાં કાર્ટ'. પેરિસમાં છૂટા છવાયા બાગો ઘણા છે. નાના છોકરાઓ માટે કેટલાક બાગ ખાસ અલગ કાઢેલા છે. ઘરમાં ખુશી હવા લઈ શકાય નહિ એટલે અવાર નવાર દરેકને બહાર નીકળવું જ પડે છે. અહીં એક નવીન રિવાજ જોવામાં આવ્યો. ઉન્હાળામાં કાફેની બહાર પગથી ઉપર

બધા ખુરશી નાંખી બેસે છે અને ચા કાફી પીએ છે. ચા કાફી લઈ બે કલાક બેસી રહે તો કાફેવાળો ના કહે નહિ. કાફી ઘણી સસ્તી હોય છે. આપણા ગામડામાં ચોરે બેસે છે તેના જેવો એ દેખાવ લાગે છે. લંડનમાં એમ રાહદારીના રસ્તાપર બેસવાનો રિવાજ નથી. કોન્ટીનન્ટ ઉપર એવો રિવાજ અન્યત્ર પણ છે. પેરિસના મોજીલા લોકોને નકામી ધુંચો બહુ રહેતી નથી. એ તો સ્વતંત્રતાપ્રિય દેશ છે અને બીજાના હક્કને વાંધો ન આવે તે રીતે તમે તમારી સ્વતંત્રતાનો પૂરનો ઉપયોગ કરો તેમાં કોઈ વાંધો લેતું નથી. સુંદર કાફેની બહાર ખુરશી મૂકી બેઠેલા હારબંધ લોકોનો દેખાવ બહુ નૂતન લાગે છે.

સાધારણ રીતે કાફેમાં કાફી પીવાનો ભાવ દોઢ ફ્રાન્ક હોય છે. અત્યારને હિસાબે ફ્રાન્કનો ભાવ સવા આનો થતા જાય એટલે બહુ સસ્તું પડે છે અને મોજીનીને ત્યાં આઠ આના પડે તેટલી વસ્તુ બે આનાથી ઓછી કિંમતમાં અને બહુ સ્વચ્છતાથી અહીં લેવાય છે. કેટલાક કાફેમાં અરધા ફ્રાન્કે પણ કાફી ચા મળે છે. ઊભા ઊભા કાફી પીનારને ઓછું આપવું પડે છે. મોટા રસ્તાઓ ઉપર આવેલા ભવ્ય કાફેવાળા ચાર ફ્રાન્ક સુધી કાફીનો ચાર્જ લે છે.

રેસ્ટોરાંમા તૈયાર ખાવાનું મળે છે અને ભાવ તો અત્યારે એટલા ઓછા છે કે મુંબઈથી અરધી કિંમતે અહીં રહી શકાય છે.

'ગેલેરી લાફાયેત'. આલાંફાન્સે નામના ભવ્ય મહેલો છે. એમાં નાનીથી મોટી સર્વ ચીજો મળે છે. છ છ માળના ચાર મોટા મકાનો છે. દરેકમાં ૩૨–૩૨ લીફ્ટો છે. જે વસ્તુ જોઈએ તે ખાતામાં જવું. વસ્તુપર કિંમત લખેલી હોય છે. છેતરવાની વૃત્તિ નથી અને છેતરાવાનો ભય નથી. અહીંના

લોકોમાં અપ્રમાણિકપણું બહુ નથી. બલ્કે કોઈ અપ્રમાણિક થઈ શકતું નથી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. વ્યવહાર બહુ ચોક્ખો રાખે છે અને પ્રકૃતિમાં ઘણા મીલનસાર છે. ગેલેરી લાફાયેતમાં વેચનાર સ્ત્રીઓ છે. તેઓની સંખ્યા ૭ હજારની છે. તેમના છોકરાંઓને અડચણ ન પડે તેટલા સારૂ ત્યાં નર્સરી પણ સાથેજ હોય છે. ત્યાં આયાઓ દેખરેખ રાખે છે અને તેમની મા અવારનવાર ખબર કાઢી જાય છે. પાણી પેશાબની સગવડ કરવામાં પણ શિથિલ આપણા મીલમાલેકો જેઓ કામ કરનારની દશાનો જરા પણ વિચાર કરતા નથી, તેમણે આ ખાસ ધડો લેવા લાયક બાબત છે. આવું ગંજાવર ખાતું છતાં કોઈ પણ વસ્તુ જોઈએ તો તેનો તુરત પત્તો મળે અને ચોરી જરા પણ ન થાય એ સ્થિતિ આ દેશની વ્યવસ્થાશક્તિ કેટલી ઉત્તમ હશે તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે આવડું મોટું ખાતું છતા જ્યાં ૭ વાગ્યા કે બધા બંધ કરવાની તૈયારી કરે છે અને સાડા ૭ વાગે ત્યાં તો કુલ ખાતું હિસાબ નક્કી કરી બંધ થઈ જાય છે.

આવા મોટા ખાતાની બહાર વળી કેટલાક તેવાજ માણસો Occasion ઓકાસીઓ નામના વેચાણ કરે છે જે કેટલીક વસ્તુને અરધે ભાવે વેચે છે. આવી વસ્તુઓ બહુ સસ્તી મળે છે. અનેક ગળપટ્ટાક કોલર પેન્સીલ ટાઈ—એવી એવી ચીજો ઘણી સસ્તી બહાર મળે છે. એ વેચાણ માલનો નીકાસ કરવા માટે ઊભું કરેલ હોય છે.

નાર ખાતાવાળા, માલ બને છે ત્યાં જઈ ખરીદે છે અને દરેક માલ પર પોતાનીજ છાપ મરાવે છે. આથી વચ્ચે એજન્ટોનો કે કોઇનો ખરચ કે કોઈનું કમીશન ચઢતું નથી. મોટા પાયાપર વેપાર કેમ થઇ શકે તેનો અજબ ખ્યાલ આપે તેવું આ ખાતું છે.

'વ્યાપાર પદ્ધતિ'. દરેક દુકાનદાર પોતાનો માલ કાચની બારી-ઓમાં બહુ સારી રીતે ગોઠવીને બતાવે છે. દુકાનમાં શું મળે છે તે બહારથી જ જાણી શકાય છે. માલ ગોઠવવામાં પણ 'કળા'નો ઉપયોગ દેખાય છે. પેરિસની બધી બાબતમાં 'આર્ટ'ને સ્થાન છે અને આર્ટનો ઉપયોગ વેપારમાં કેવી સારી રીતે થઈ શકે છે તે ખાસ શીખવા જેવું છે.

'સભ્યતા અને વ્યવસ્થા'. વેચનારાઓની નમ્રતાનું તો પૂછવું જ શું? અરધો કલાક માલ જોઇ કાંઇ ખરીદી ન કરીએ તો જરા પણ મ્હોં બગાડે નહિ અને 'મેરસી' ચૅસ્યુ તો દરેક નાની મોટી બાબતમાં આનંદ ઉપજાવે છે. જરા ભૂલ થાય કે પગ અડી જાય તો 'પારડો'–માફી માગવાનું કામ પણ એવું જ જબરૂં છે. લોકોની નમ્રતા ઘણી દેખાય છે અને ઉદ્યોગ પણ એટલોજ વિશાળ છે. આખું પેરિસ દોડતું દેખાય છે અને ગાડીની ધમાલ વચ્ચે થઇને નીકળતા નવા આવનારને તો ઘણી મુશ્કેલી લાગે છે. પણ અહીંના લોકો તો ભારે ટેવાયલા હોય છે. તેઓનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં નિયંત્રણ (discipline) ખૂબ દેખાય છે. ટ્રામમાં બેસવાનું હોય તો ધમાધમ નહિ, નંબરનો કાગળ લખેલો હોય છે તે પ્રત્યેક એક એક લઈ લે અને ટ્રામ આવે ત્યારે નંબર વાર ચઢી જાય. ટ્રામની રાહ જોવાની હોય તો હારબધ નંબર વાર ઊભા રહે. રેસકોર્સ ઉપર પૈસા ભરવા હોય તો પોતાની

મેજે નંબર વાર ઊભા રહે અને પૈસા આપી ટીકીટ લઇ ચાલતા થાય. પૈસા બેંકમાંથી લેવા હોય તો પણ હારબંધ ઊભા રહે. ઉતાવળ દરેકને હોય પણ અગાઉ આવનારને કોણી ભરાવી આગળ જવાની વાતજ નહિ. રેલને સ્ટેશને ટીકીટ લેવામા પણ એમ જ અને નાટક કે જોવાની જાહેર જગ્યાએ પણ એમજ. ત્યાં પોલીસને ઊભો રાખવોજ પડતો નથી કારણ કે પ્રત્યેક માણસ પોતાની ફરજ અને બીજાના હક્ક સમજે છે. આ જાતનુ શિક્ષણ પેરિસના રહેવાશીઓને નાનપણથી જ મળે છે એમ મને કહેવામાં આવ્યુ છે.

'જોવાના સ્થાનો.' પેરિસમાં જોવાની વસ્તુઓનાં તો નામ લખવા પણ મુશ્કેલ છે. પેરિસ શહેરની ગાઇડો ઘણી આવે છે, નકશા પણ તેટલા જ. આપણે માટે 'ડેવીમેલ'ની ગાઇડબુક સારી છે. 'થોમસકુક' વાળાની નાની ગાઇડબુક આવે છે તે મફત મળે છે.

'કુકની જોવાની ગોઠવણુ.' જોવા જવા માટે થોમસ કુકવાળા Itinerary ગોઠવે છે. દર સવારે નવ વાગે તેમની ઓફીસે જવું. ત્યાંથી એક મોટી બસ ગાડી ચાલે છે. એને 'સારાબેન્ક' કહે છે. તેમા એક ગાઇડ (દર્શક–ભોમીઓ) હોય છે. એ બધુ અંગરેજીમાં સમજાવે છે અને જોવાનું હોય તે બતાવે છે. એક દિવસમા અગત્યનુજ જોવું હોય તો તેમ જોવાય છે. બીજી ત્રણ દિવસની ફરવાની 'રખડપટ્ટી' ગોઠવેલ છે. એ ઉપરાંત વરસાઈ અને ફોન્ટનબ્લો એક એક દિવસ જવાનુ છે. લડાઇના ક્ષેત્રમા જવાનું હોય તો ત્રણ દિવસ બીજા થાય છે. થોમસકુકના ગાઇડ ઘણા હુશિયાર હોય છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનુ તેમનું જ્ઞાન ઘણું ઊંડુ હોય છે અને તે ભાષણ કરતો જાય છે અને મકાનો તેમજ

વસ્તુઓ વિગતવાર બતાવતો જાય છે. ગાડીમાં ૨૪ માણસ બેસે છે. બપોરે લગભગ એક વાગે પાછા અસલ જગ્યાએ લાવે છે અને વળી પાછી તેની સાથેની રખડપટ્ટી બપોરના બેથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી ચાલે છે. આમાં પૈસાનો ખરચ ઓછો થાય છે અને જ્ઞાન ઘણું મળે છે.

થોમસકુક જેવી બીજી સેંકડો એજન્સીઓ પેરિસમાં આ કાર્ય કરે છે. ભાવ જૂદી જૂદી હોય છે. આપણે ખાસ ટેક્સી કરીએ તે કરતાં આમાં ખરચ ઘણો ઓછો આવે છે અને પૂરતી સગવડ જળવાય છે.

'ખોરાકાદિ.' ખાવાની બાબતમાં પેરિસમાં પૂરતી સગવડ છે. જ્યાં જઇએ ત્યા જેવું જોઇએ તેવું ખાવાનું મળે છે. વેજીટેરી-અનને જરા પણ વાંધો આવતો નથી. ભાષા ન આવડે તેની અગવડ થોમસ કુકવાળા દૂર કરે છે અને આપણે વેજીટેરીઅન છીએ એટલુ કહેવાથી ખાવાનુ શુદ્ધ મળે છે. અહીં 'ક્રોંસાં' નામની રોટલી આવે છે તે સારી હોય છે. બટર, ક્રીમ, શાકો અને ફ્રુટસ ઘણા ચોખ્ખા અને સસ્તા મળે છે અને પીવામાં કોફી, ચોકલેટ (કોકો) અને ચા જ્યાં જોઇએ ત્યાં પૂરતી સ્વચ્છતા સાથે મળે છે. અહીં તરસ લાગે ત્યારે ઓરેંજાડ (નારંગીનો રસ) પીવાનો પ્રચાર ઘણો છે, તેમજ ચોખ્ખા ખનીજનાં પાણી mineral waters વીટલનાં, વીચીનાં, એવીઆંનાં અને બીજાં બહુ ઓછે ભાવે મળે છે. ખાવાની અગવડ કાંઈ પડતી નથી.

અહીંના હવાપાણી સારાં હોવાથી ખાવાનુ પચી જાય છે. અહીં પૌષ્ટિક ખોરાક વધારે ખાવાની જરૂર રહે છે, નહિ તો શરદી સામે ટકી ન શકાય અને ક્ષયરોગ લાગુ પડી જાય છે. બટર,

ક્રીમ અને દાળ તથા કઠોળ વધારે પ્રમાણમાં દરેક વેજીટેરીઅને લેવાની અહીં જરૂર પડે છે.

'એફીલ ટાવર'

આખી દુનિયામાની એક અજાયબી છે. એની ઊંચાઈ ૯૮૪ ફીટ છે. એ અઢી એકર જમીન રોકે છે. સીન નદીને કાંઠે છે. એના ઉપર સ્ટીમ વોટર પ્રેશરથી ચાલતી લીફ્ટથી અને દાદરેથી ચઢી શકાય છે. બે માળ ગયા પછી ફરવામાં ભારે મજા આવે છે, આખુ પેરિસ દેખાય છે અને પેરિસની રચના કેટલી મનોહર છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આખું શહેર પ્રથમથી ગોઠવીને (પ્લાન કરીને) ઘડયુ હોય તેવુ દેખાય છે એના ઉપરથી મોટરો રમકડા જેવી દેખાય છે અને માણસો ગુલીવરની મુસાફરીમા વર્ણવેલા લીલીપુટીઅન્સ જેવા નાના લાગે છે. ૮૦ માઇલ સુધી દૂર જોઈ શકાય છે. ત્યાં ઉપર ફોટાગ્રાફ પાડે છે અને દશ મીનિટમાં તૈયાર કરી આપે છે. આતો રમતના ફોટા, તુરત તૈયાર થાય. અમે અહીં તથા માર્સેલ્સના નોટ્રેડામમાં ફોટા પડાવ્યા.

ત્રીજે ચોથે માળે ફરીવાર લીફ્ટમાં બેસવાનું અને ચઢવાનું છે. લીફ્ટમા એક સાથે ૬૦ માણસો બેસે, પણ જલ્દી વારો આવતો નથી. ત્યાં પણ લોકો નબરવાર ગોઠવાઇ જાય છે, અથડાઅથડી કે ધક્કાધક્કી થતી નથી. ચોથા માળવાળી લીફ્ટ નીચે આવે ત્યારે બીજા માળવાળી ઉપર જાય એક બીજાના ભારે સામસામી લીફ્ટ ચાલે છે. આ લીફ્ટ અને ઊંચાણુ જોયુ એટલે આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ બાજુમા સીન નદી ચાલી જાય, સુરમ્ય બાંધણીવાળું શહેર, દૂર નોટ્રેડામનુ દેવળ, પછી ખેતરો, આ સર્વ રચના જોવા યોગ્ય છે.

ઉપર ચાર માળ ચઢી આખું પેરિસ જોતાં મનુષ્યની કૃતિની અદ્‌ભૂતતા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે. આખો ટાવર લોઢાની પાટલી અને ખીલા ઉપર છે. એના ઇજનેરે પ્રથમથી ખીલા પણ ગણેલા તેટલાજ ઉપયોગમાં આવ્યા. ઇજનેરી કુશળતાનો આ નમુનો છે. એનો પ્લાન કરનાર ઇજનેર હમણા થોડા વર્ષ પરજ ગુજરી ગયો. ચોથા માળેથી પેરિસ તરફ નજર કરતાં મનુષ્યનું બુદ્ધિગૌરવ, એની કલ્પનાની ભવ્યતા, એના આશયોની મહત્તા, એનું નાનાપણું વિગેરે અનેક ભાવો સ્ફુરે છે અને પેરિસની સુંદરરચના અને દૂરનો હરિયાળો પ્રદેશ આંખને ઠંડક આપે છે. ઉપર જવા માટે છ ફ્રાંક ટીકીટના આપવા પડે છે. એના બાંધનારનું નામ ગુસ્ટાવ ઇફીલ (Eiffel) છે અને તેના નામથીજ તે હાલ ઓળખાય છે. એને બાંધવામાં પચાસ લાખ ફ્રાંકનો ખર્ચ થયો હતો.

એફીલ ટાવર જોતાં ત્રણ કલાક જાય છે. પેરિસ જાય તેણે એ જરૂર જોવા જેવો છે. આટલો મોટો ટાવર બીજો કોઇ જાણવામાં નથી.

લુવ્ર—પેરિસમાં સર્વથી વિશેષ અગત્યની ચીજ લુવ્ર (Louvre) છે. એમાં ઘણાં સુંદર પેઇન્ટીંગો એકઠાં કર્યાં છે. સારામાં સારા ચિતારાની એ આનંદભૂમિ છે. એના લગભગ પ્રત્યેક ચિત્રમાં રસ છે, ભાવ છે, કવિતા છે. એ ચિત્રમાં સંગીત છે, એ જડમાં ચેતન રેખાઓ છે. એ કલ્પનામાં કલ્પનાતીત છે. એ લુવ્રમાં ચિત્રો એટલાં છે કે એ જોવા માટે છ માસનો સમય પણ પૂરતો ન ગણાય. એ પ્રત્યેક ચિત્રને નંબર આપેલ છે અને વિગતવાર ગાઇડ બુકોમાં એ પ્રત્યેક ચિત્રની પછવાડેનો જીવનો ઇતિહાસ આપેલો છે. માલેટ, એંગેલાસ જેવા જગવિખ્યાત ચિતારાની પ્રખર

ક્લમથી ચિતરાયલા અને દુનિયામા પ્રસિદ્ધિ પામેલા એ ચિત્રની ગેલેરીને જોતા કેઇ પણ સહૃદયને દ્રાવ થયા વગર રહે તેમ નથી. એ દરેક ચિત્રને સુંદર રીતે ભીંતમા ગોઠવેલ છે અને દરરોજ હજારો લોકો ફી આપી એ લુવ્રની ભેટ લે છે લુવ્રની ગેલેરીમા ચિત્રો ઉપરાત ઘણી જાતનો સગ્રહ છે. એમા પુરાણી ચીજોનુ મુઝીઅમ-સગ્રહસ્થાન છે એમા જગવિખ્યાત શિલ્પીઓના ચિત્રો છે એમા ચીની મમના ચિત્રોનો સગ્રહ (મોઝેઇક પીક્ચર્સ) છે. એ આખા પારિસનુ નાક છે અને એનું બહુ જાળવણીથી રક્ષણ કરવામા આવે છે પરદેશથી આવનાર કોઇ પણ મુસાફર એ જોયા વગર રહેતો નથી, જુએ છે ત્યારે એને પ્રેમ થયા વગર રહેતો નથી અને જોવાનુ પૂરૂ થઇ શકે તેમ નથી એની અસતુટ લાગણી વગર એ પાછો ફરી શકતો નથી મે ત્રણ કલાક ફરી ફરી ઘી ઓછો ભાગ જોયો બાકીનો ભાગ જોવાની ઇચ્છા છે તે પાછા ફરતી વખત બર આવશે એવી ધારણા છે મેં લુવ્રનુ કાઇ નથી જોયુ એમ કહુ તો ચાલે એ જોવામા સાત દિવસથી ઓછો વખત તો ચાલેજ નહિ એટલી એની વિશાળતા, અગાધતા છે

એ લુવ્ર ત્રણ સ્થિતિએ છે સામે-વચ્ચે 'ટુલીએરી ગાર્ડન' (Tuelerles) છે એ પણ બગિચાનો એક નમુનો છે એમા ફરતા આનદ આવે તેમ છે લુવ્રમા ૪૮ એકર જમીન રોકાય છે એના ૭ વિભાગ છે (૧) ગ્રીક અને રોમની પુરાણી ચીજો, (૨) ચિત્ર સામ પે ટીંગ્સ, (૩) પૂર્વ દેશની પુરાણી ચીજો, (૪) મધ્યકાળના અને ઉત્તર કાળના શિલ્પો, (૫) મધ્ય અને ઉત્તર કાળના કળાના નમુના અને (૬) હજીમની પુરાણી ચીજો.

દરેક જોવાની ચીજ સાથે અથવા સામે, ખાવાની જગ્યા તો હોય જ છે અને મ્હોં ધોવાનાં તથા હાજતનાં સાધનો પણ હોયજ.

સાથે બાજુમાં મ્હોં ધોવાની બેસીન હોય અને ટુવાલ હોય. ત્યાંથી પાછા ફરતાં સાફ રાખનારને એકાદ ફ્રાન્ક આપવો પડે. વિલાયતમાં કોઈ મફત કામ કરતું નથી અને કોઇ મફત કરાવતું નથી. કામ કરનાર સમજે છે કે એની મહેનતનો બદલો વગર માંગ્યે જરૂર મળશે અને કામ કરાવનાર મફતમાં કામ કરાવી લેવામાં પાપ માને છે. કોઈ ટેક્સી બોલાવી લાવે તો તેને પણ આપવું પડે અને કોઈ ગમે તે પ્રકારે તમારી સેવા કરે તો તેનો બદલો આપવાનો હોય છે.

ફ્રાન્સમાં સરકારની રજાથી આન્ધળી અથવા બહુ વૃદ્ધ ભીક્ષા માંગી શકે છે, પણ તે કોઈ મોટા દેવળને નાકે ઉભા રહી માગે છે.

પારિસથી લગભગ ૪૦ માઈલ દૂર 'ફ્રોન્ટન બ્લો' નામનો મોટો શહેનશાહી મહેલ અને બગિચો છે. બગિચો ૫૨૦૦૦ એકરમાં છે, તેમાં વચ્ચે અસલના શહેનશાહોનો મહેલ છે. એ ૪૦ માઈલ મોટરમાં ફરવું એ પારિસની ખરી મોજ છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળાં ખેતરો અને લીલાં ઝાડો, સુંદર રસ્તો, ધુળ કે કાંકરાનું નામ નહિ અને સપાટાબંધ મોટર ચાલી જાય. સાથે ગાઇડ હોય તે તમે સમજો તેવી ભાષામાં દરેક ગામ કે બીજી વસ્તુનું વર્ણન કરતો જાય.

વીરપૂજા—ફ્રાન્સ દેશ વીરપૂજક છે. એના મોટા કવિ, ચિતારા કે શીલ્પી જ્યાં જન્મ્યાં હોય, જ્યાં એ ઉછર્યાં કે ફાલ્યા ફુલ્યા હોય તેની યાદ રાખે છે, ત્યાં તખ્તી મૂકે છે અને એ

બાંધેલું છે અને માથે કાચનું છાપરું છે તેમાંથી પ્રકાશ સારો આવે છે. એની સ્ટાઇલ ગ્રીકો રોમન છે. પેરિસનું સર્વથી વધારે મોહક દેવળ આ ગણાય છે.

'નોટ્રેડામ કેથીડ્રલ.' ગોથીક સ્ટાઇલથી બાંધેલ આ ઘણું મોટું દેવળ છે અને બહુ દૂરથી દેખી શકાય તેટલું ઊંચું છે. મોટા લેટીન ક્રોસના આકારનું છે. લંબાઈ ૩૯૦ ફીટ, પહોળાઈ ૧૦૨ ફીટ. એ દેવળમાં ઓરગન ઘણું મોટું છે અને કોઇ વખત ત્યાં પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ સાંભળવા લાયક છે. એમાં પણ શાંતિ ઘણી રહે છે. એક વાત યાદ રાખવાની છે કે કોઇ પણ દેવળમાં દાખલ થતી વખત હેટ-ટોપી ઉતારવી પડે છે, તેને હાથમાં રાખી અંદર ફરાય છે. એમાં લાસ્ટ જજમેન્ટનું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એના ડોમ (ઘુમટ) પાસે ઘણો મોટો ઘંટ છે.

'પ્લેસ ડી લા કોનકોર્ડ'. આ આખો ચતુષ્કોણ (ચોક) જોવા લાયક છે. એની અંદર દરેક દીવો પણ હિસાબગણીને કર્યો છે, કળાની દષ્ટિએ આના જેવો 'સ્કવેર' આખી દુનિયામાં નથી. ૧૭૬૩ માં ત્યાં પંદરમા લુઇરાજાનું બાવલું વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યું હતું તે ખસેડીને તેના સ્થાનપર દેવી 'સ્વતંત્રતા' (Liberty) નું પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતાનું દશ્ય ખરેખર જોવા લાયક છે. છેલ્લા રાજા સોળમા લુઇને અહીં ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. એની આઠ બાજુએ ફ્રાંસના આઠ મુખ્ય શહેરને રજુ કરતાં અજાયબી ઉત્પન્ન કરે તેવા આઠ પુતળાં છે.

'મ્યુઝીયમ' કલની મ્યુઝીયમમાં ઝવેરાત જોવા જેવું છે, કેટલાંક ચિત્રો પણ સુંદર છે. ગેલેરીઆ મ્યુઝીઅમમાં કળાનું કામ

અને ખાસ કરીને ગાલીચાનું કામ ખાસ જોવા લાયક છે. નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં છત્રીસ લાખ પુસ્તકો છે અને આખી દુનિયામાં તે સર્વથી મોટી લાઇબ્રેરી કહેવાય છે.

'ઓપેરાહાઉસ' સરકાર તરફથી ચાલે છે. એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. શહેરની વચ્ચે આવેલુ છે. એ ત્રણ એકર જગ્યા રોકે છે. એને બાંધવામાં ૫૦ લાખ ફ્રાંક ખરચાયા છે અને દુનિયાની મોટી નાટકશાળા ગણાય છે.

'પેલે ડી જસ્ટીસ અને કૉન્સ્યર્જરી'. ન્યાયમંદિર. પશ્ચિમે આવેલ છે. બહુ વિશાળ જગ્યા છે. સમય હોય તો એકવાર જોવા લાયક છે. તેની નીચે કૉન્સ્યર્જરી છે, તેમા કેદખાનુ છે. એમા ઘણા મોટા માણસોને અગાઉ કેદ કરવામાં આવેલા તેથી એ બહુ સુવિખ્યાત સ્થાન છે.

'પેન્થીઅન' (Pantheon). અગાઉ એ સેંટ જેનીવીવનુ દેવળ હતું. અત્યારે અહીં મોટા માણસોને દાટવામા આવે છે. એ બુલવાર્ડ સેંટ માઇકલની નજીક લક્ષેમબર્ગ ગાર્ડન્સ પાસે છે. ત્યા હયુગો, વોલટેઇર વિગેરેને દાટેલા છે.

પેરિસથી પચીસ માઇલ દૂર 'વરસાઇલ'નો મહેલ છે. એ શહેનશાહોનું સ્થાન છે ત્યાં છેલ્લા મહાવિગ્રહની સંધિના કોલકરારપર સહીઓ થઈ. ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટ ત્યા બેસે છે. તેમા ૧૫૦ એકર જમીનમાં જે બાગ છે અને તેમાં જે ફુવારાઓ છે તેની જોડ આખી દુનિયામા જોવામા આવે એમ નથી. સેંકડો ફુવારા જૂદી જૂદી રીતે ઉડે છે અને તેમની કારિગિરી જોઈને આશ્ચર્ય થાય તેવુ છે. બગિચો પણ ઘણો મજાનો છે અને આખો દેખાવ આંખને ઠંડક આપે તેવો છે. રાત્રીએ અંદરના ભાગના ફુવારામાથી રંગીત

પાણી ઉડે છે જેનો દેખાવ ઘણો જોવા લાયક છે વરસાદમાં જવા પહેલાં તે દિવસે ફુવારા ઉડવાના છે તેની ખાતરી કરવી. દરરોજ ફુવારા ઉડતા નથી બાજુમાં ચિત્રકામ પણ જોવાલાયક છે

'ઇનવાલીડીસ અને નેપોલીઅન ટુમ્બ'. ઘવાયલા અને ઘરડા લડવૈયાઓ માટે આ ગૃહની સ્થાપના ૧૪ મા લુઇરાજાએ કરી હતી હાલતો તે શસ્ત્રાગાર તરીકે વપરાય છે અનેક જતના શસ્ત્રોનો સંગ્રહ સારો છે. ઉપરાંત દુશ્મનોના પડાવેના વાવટાઓ કપડા વિગેરેનો પણ ત્યાં જમાવ છે અને છેલ્લી મહાન લડાઇના એવા સ્મરણો પણ ત્યાં રાખ્યા છે. એની સાથેજ બાજુમાં નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની કબર જરૂર જોવા લાયક છે મરણ પછી ઓગણીસ વર્ષે એના કફનને ફ્રાન્સમાં પાછુ લાવી અહીં સ્થાપન કર્યું છે

આ તો બહુજ મહત્ત્વની ચીજોના અને ખાસ આકર્ષક સ્થાનોના નામનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો એ સિવાય અનેક સ્થાનો જોવા લાયક છે આખુ પેરિસ આંખો ઉઘાડી રાખી નીહાળવા લાયક છે પેરિસમાં જોવા લાયક અનેક દેવળો છે, અનેક બગિચા છે, બહુ મજાના સંગ્રહસ્થાનો છે અને દરેક સ્થાનને સારી રીતે રાખવામાં આવે છે. પેરિસનો મુખ્ય રેસકોર્સ શા એલીસીની ઉપર લોંગશાપના નામથી જાણીતો છે, બહુ વિશાળ છે અને બુનોમાં થઇને ત્યાં જવાય છે તે પણ એક વાર જોવા લાયક છે, રમવા લાયક નથી

પેરિસમાં જતા પેરિસનો એક સારો નકશો જરૂર લઇ લેવો અને પોતાનું ઠેકાણું બરાબર જાણી લેવુ. ભાષાની અગવડને અંગે ગોટાળો ન થઇ જાય તે માટે આ ખાસ જરૂરી છે

'નાટક સીનેમા.'

ફ્રાન્સનાં નાટકોમાં ગીરદીનો પાર નથી. ખેલોમાં લગભગ તદ્દન નાગા થઇ નાચે છે. ત્યાંના લોકોની માન્યતા એવી છે કે એમાં કાંઇ વાંધો નથી. કળાની પણ એમાં નજર છે એમ તેઓ માને છે, એથી માણસ મજબૂત વિચારનો થાય છે અને જેને ખરાબ થવું હોય તેને માટે તો ત્યાં રસ્તા ખુલ્લાજ છે. ફ્રાન્સના રહેવાશીઓ વર્તનમાં ઘણા સારા છે. કોઈ ખરાબ પણ હોય. નાટકો ઘણા થાય છે. સીનેમા સાથે પણ કંઈ રમતગમત અથવા જાદુના ખેલો, નાચરંગ હોય છે. પેરિસમાં એકાદ નાટક જોવું.

પેરિસ સંબંધી પ્રકીર્ણ.

પેરિસના લોકો અને ખાસ કરીને પેરિસની સ્ત્રીઓ વર્તનમાં ખરાબ નથી. પેરિસની કેટલીક ખરાબ વાતો સંભળાય છે તે પરદેશથી રળવા આવેલી સ્ત્રીઓને અંગે હોય છે. એ રસ્તે ઉતરી જાય તે બહુ હેરાન થાય છે. એ સ્વતંત્રતા પ્રિય દેશ સર્વ પ્રકારની રજા આપે છે. કહે છે કે આવા આકર્ષણથી બહુ પરદેશીઓ પેરિસ આવે છે અને તેથી રાજ્યને અને પ્રજાને મોટી આવક થાય છે. પરદેશ ફરવા કે અભ્યાસ કરવા જનારને આ સંબંધમાં ખાસ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે.

પેરિસમાં ડૉ. બોસનુ ભાષણ સાંભળ્યું. એમણે પોતે કરેલી શોધખોળોનો ચિત્રો સાથે પ્રયોગ બતાવ્યો. એમના અંગરેજી ભાષણને એક ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર ફ્રેન્ચ ભાષામાં સમજાવતા જાય. એમણે વનસ્પતિના જીવનની વાત બહુ સારી રીતે રજુ કરી.

પેરિસમાં થોડે દૂર ચેલોન નામના ગામડામાં ડૉ. ગેરીનોટ રહે છે. એ ગામ લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. ત્યાં સુંદર લાઇ-

શેરીની વચ્ચે તે બેસે છે. એને પૈસાનો લોભ નથી એ પચીશ વર્ષથી સત્ય શોધવાની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે. ફ્રેન્ચ ભાષામા જૈનનુ કાંઇ પુસ્તક નથી તે હાલ એક મોટું પુસ્તક છપાવે છે. એ પુસ્તકમા શુ લખ્યુ છે તે તેમણે સમજાવ્યુ. તેમની સાથે બે કલાક વાત કરી બહુ આનંદ થયો. પરદેશમા પરભાષામા પણ આવા વિદ્વાનો અથાગ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે એ વિચારથી ઘણો આનંદ આવ્યો. પેરિસમા ડૉ સીલ્વન લેવી બહુ વિદ્વાન છે. મારે તેમનો પરિચય થયો.

ગાયકવાડ સરકાર સર રાયાજીરાવ બહુ વિદ્વાન અને સમયજ્ઞ છે. તેમની સાથે એક કલાક બહુ સારી વાતો થઇ જૈન ધર્મ પર તેમનો ખાસ અનુરાગ જોવામા આવ્યો આવતી મુલાકાત વખતે તેમને જરૂર ચાર કલાક મળવાનું તેમણે મારી પાસે વચન લીધુ.

પેરિસમા હલકા પ્રકારના નાચવાના ગૃહો ઘણા છે. મદ્યપાન અને વ્યભિચારના તે ધામ છે. એ ખાસ કરીને 'મોએજ' ના રસ્તા પર આવ્યા છે. ત્યા લોકો લહેર કરવાજ આવે છે એવા આવનારા ઘણા ખરા પરદેશી હોય છે

'સ્ત્રીઓ' પેરિસમા ઘણી આગળ વધી છે. લડાઇના વખત પછી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઇ ગઇ છે તેઓ પોતાનું સ્થાન હવે છોડે તેમ નથી. બે વર્ષ પહેલા ચોટલા કાઢી નાખ્યા. અત્યારે દરેક ખાતામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન છે. વેચનાર અને કલાર્ક તરીકે તેઓનું કાર્ય સારૂં ગણાય છે તે નિયમસર કામ કરનારી અને ગૃહસંસાર ચલાવનારી છે. પેરિસની સ્ત્રીઓનું વર્તન ઘણું વખણાય છે. 'ગેલેરી લાફાયત' જેમા ૭ હજાર સ્ત્રીઓ કામ કરે

છે અને જ્યાં દરેક વસ્તુ મળે છે ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે એક નર્સરી પણ છે, તેનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે.

પેરિસમાં મેટ્રો રેલવે છે જે જમીન નીચે ચાલે છે. આ રેલવે ટ્યુબ જેવી છે પણ કહે છે કે લંડનની ટ્યુબ આના કરતાં વધારે સારી છે.

પેરિસમાં જોવાની ચીજો ઘણી છે. જેટલી ફુરસદ હોય તેટલું જોઇ શકાય. મારે કેટલુંક જોવાનું બાકી રહ્યું છે, તે આવતી વખત જોવાશે.

હિંદુસ્થાનના આપણા ભાઇઓનો વ્યાપાર સારો છે. જૈનોની સંખ્યા અહીં સારી જોવામાં આવી. ઘણા ખરા સુખી છે, પરિચય કરવા લાયક છે અને આતિથ્યપ્રેમવાળા છે. સર્વ પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે રહે છે તેથી હોટેલમાં ઉતરવું અને આમંત્રણ થાય તેને ત્યાં જમવા જવું એજ પેરિસમાં યોગ્ય છે. આપણા દેશની માફક ગમે તે આવે તો તેને તળાઈ નાખી દઇએ તેમ એ દેશમાં હવા પાણીને લઇને બની શકતુ નથી. રૂમો પ્રમાણસર હોય છે તેથી બહારના માણસની સગવડ બની શકતી નથી અને તેવા પ્રકારનો ત્યાં રિવાજ પણ નથી.

પેરિસની વસ્તી અત્યારે ઓગણત્રીશ લાખની ગણાય છે. તેનો કિલ્લો તોડી નાખી તેનો વિસ્તાર વધારતાં વસ્તી સાઠ લાખની ગણાશે એમ લાગે છે. પેરિસની હવા સરેરાશ ૫૧ ડીગ્રીની ગણાય. શિયાળામાં ૩૯ (ફેરન) થાય છે, ઉન્હાળામાં ૬૫ ડીગ્રી થાય છે. પેરિસમાં ૨૭૧૬ શેરીઓ છે, ૮૮ બુલવાર્ડો છે અને થીએટરો તથા સીનેમાઓનો પાર નથી.

હોટેલો સોંઘો છે. ઉચી જાતના (ડી લક્સ) હોટેલોમાં બહુ સગવડો હોય છે. એની હોટેલના દરેક રૂમમાં ટેલીફોન, બાથરૂમ, ગરમ ઠંડું પાણી વિગેરે સગવડ હોય છે. મોસમમાં આટલી હોટેલ હોય છતાં પણ સગવડ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે, તેથી પ્રથમથી મગવડ કરી રાખવી–રખાવવી એ ડહાપણની વાત છે.

પેરિસમાં સંદેશો મોકલવાની એક બહુ સારી રીત જોઈ. લખેલો કાગળ આપણે માથે ન્યુમેટિક (Pneumatiques) એટલો શબ્દ લખી એક ફાંક વધારે આપીએ તો તેને એક જાતની પાઈપ–નળીમાં તુરત મોકલી આપે એટલે તારથી પણ જલદી જાય, પણ તેનો વિસ્તાર પેરિસ અને આસપાસ પચીશેક માઈલ સુધીમાં છે. નળીમાં પત્ર નાખી અહીંથી પંપ કરે એટલે કાગળ આખો અંદર ચાલ્યો જાય છે અને જવાબના પૈસા ભર્યા હોય તો અરધા કલાકમાં જવાબ પણ લખાઈને હાથમાં આવી જાય છે.

પેરિસની મોસમ મે, જુન, જુલાઇ આસની ગણાય છે. તે વખતે પેરિસ એના પુર બહારમાં હોય છે. એ વખતે દૂર દેશના લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં ત્યાં ઉતરી પડે છે અને એના સર્વથી વધારે આકર્ષક હોટેલ તથા રેસ્ટોરાંઓ ચાલુ થઈ જાય છે. એના અનેક સાંસારિક અને સામાજિક આનંદપ્રસંગો એ અરસામાં થાય છે અને સર્વને માથે લોંગચેપ ઉપર ગ્રાં પ્રી (Grand Prix) નો બનાવ આવે છે. તે મોટામાં મોટો પેરિસનો ઉત્સવ છે. એ પૂરો થતાં લોકો દરિયાની બાજુએ અને પર્વતના શિખરે ચાલ્યા જાય છે.

પેરિસમાં બહુ દબદબાથી રહેનારને દરરોજનો ખર્ચ ૨૫૦

ફ્રાંક આવે પણ અનુભવી મુસાફર ૮૫ ફ્રાંક દરરોજના ખરચે તે ઘણુંખરૂં જોઈ શકે અને આનંદથી રહી શકે. એથી ઓછા ખર્ચે પણ આવડત હોય તો રહી શકાય છે.

જવા આવવાનાં સાધનોમાં ટેક્સી, મોટરબસ, અંડરગ્રાઉન્ડ (મેટ્રો) અને ટ્રામકાર્સ છે. ટેક્સીવાળા દશ ટકા ટીપની આશા રાખે. ટ્રામ પ્રથમ અને બીજા દરજ્જાની એમ બે પ્રકારની છે. બસમાં કે ટ્રામમાં બેસવા માટે ઊભા રહેવાના સ્ટેશન પર નંબર-ની ટીકીટ લટકાવેલી હોય છે તેમાંની એક લઈ લેવી એટલે નંબર આવે ત્યારે બસ કે ટ્રામમાં બેસી શકાય. ટેક્સીના ભાવ છાપેલા હોય છે. પ્રથમ ૪૦૦ મીટરના (લગભગ ૪૫૦ વાર) નો ०॥। ફ્રાંક હોય છે, પછીના દર ૨૦૦ મીટરે ૨૦ સેન્ટીમ (⅕ ફ્રાંક) વધે. મેટ્રોના ભાવ ઘણા નામના હોય છેઃ ૪૫ સેંટીમ સેકન્ડ ક્લાસ અને ૭૫ સેન્ટીમ ફર્સ્ટ ક્લાસ. ગમે તેટલે દૂર જઈએ તો ભાવ એજ છે.

પેરિસથી લંડન.

તા. ૧લી જુને સવારે ૧૦ વાગે પેરિસ છોડ્યું. પેરિસથી લંડન આવવા માટે ટ્રેનમા ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસ હોય છે. મેં ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીકીટ રિઝર્વ કરાવી હતી. રિઝર્વનું કાંઇ બેસતું નથી. જગ્યા હોય તો મળે. સામાન રજીસ્ટર કરાવવો સારો, કારણકે વચ્ચે બેવાર બદલવું પડે છે ત્યાં મજુરી ઘણી બેસે અથવા સામાન હાથે ઉચકવો પડે. વળી માલ બે વખત બતાવવાની અગવડ પણ ઓછી થાય.

'રસ્તો'. પેરિસથી લંડનનો રસ્તો ઘણો રળીઆમણો છે. બન્ને બાજુએ ખેતરો લીલાકુંજાર છે. કોઈ પણ જગ્યા

ખાલી નથી અને કોઈ પણ સ્થળ પછી તે ઊચુનીચું હોય તોપણ વાવણી વગર રહેવા દીધુ નથી. ચારે તરફ આખ ઠરે તેવો દેખાવ છે. વરસાદ અવારનવાર અહી થાય છે પણ આપણા દેશ જેવો ધોધમાર વરસાદ નહિ. પુના જેવો સાધારણ વરસાદ પડયા કરે છે. માત્ર શરદી લાગે તેની સભાળ રાખી હરવા ફરવામા વાધો નથી અહી વરસાદને કારણે કામ ધધો જરા પણ અટકતો નથી. સર્વ કામ ચાલ્યા કરે છે અહીના લોકો કુદરતની અવકૃપા હોવા છતા એટલા ઉદ્યોગી છે કે વરસાદમા કે ઠડીમા તેઓ કામ કરતાજ માલૂમ પડે.

'કેલે'. (Calais) દરીઆ કાંઠે છે. ઠેઠ સ્ટીમર સુધી રેલવે જાય છે. અહી પાસપોર્ટ તપાસવાની મોટી ધમાલ છે. દરેકને ઉતાવળ અને દરેકને પાસપોર્ટ બતાવવાના પણ અહીના લોકો પોતાની ઉતાવળ સાથે બીજાના હક ઉપર આક્રમણ કરતા નથી. નિયમસર નબરવાર ચાલ્યા જાય છે, ઘણાખરા પોતાનો સામાન હાથે ઉચકી લે છે

સ્ટીમર. 'કેલે' ૧૧ વાગે પહોચ્યા અને સ્ટીમરમા બેઠા પછી સ્ટીમર ૧૨ વાગે ઉપડી સ્ટીમરમા બહુ પેસેન્જરો હતા સ્ટીમરમા બારેક કેબીન હોય છે અને ડેકપર ખુરશીઓ હોય છે જે બેસી જાય તેની તે ખુરશી. બાકીના ફર્યા કરે સ્ટીમર નાની પણ માળ ચાર ઉપર અને તેની નીચે બેવડા ડેક તેની નીચે ખાવાપીવાનું સલૂન અને તેની નીચે મ્હો ધોવાની જગ્યા. સ્ટીમર નાની પણ સગવડ સારી માત્ર પોણો કલાક બેસવાનું એટલે લોકો ફર્યા કરે, પણ આ સ્ટીમરમા વિચારીને ફરવાનું એટલે ફરતાં ટેકો દેવો પડે. દરિયો આજે તોફાની નહોતો તોપણ

સ્ટીમર 'રોલ' તો થયાજ કરે, એટલે વગર વિચાર્યે ચાલતાં અથડાઇ જવાય, કોઈને અથડાઇએ તો અંગ્રેજી રિવાજ પ્રમાણે માફી માગી લેવાની. સ્ટીમરમાં લોકો ખાય, ફરે, બીડી પીએ અને મોજ કરે, પણ ઉતરવાનો વખત થાય એટલે બધા જલ્દી ઉતરવાની ઉતાવળમાં.

આ વખતે તો દરિયો શાંત હતો. ઘણીવાર બહુ તોફાની હોય છે ત્યારે લોકોને આ ૧૭ માઇલની મુસાફરી આકરી પડી જાય છે.

'**ડોવર**'. દરિયા કાંઠે છે. ઇગ્લીશ ચાનલ ત્યાં પૂરી થાય છે. ત્યાં ઉતરી સામાન બતાવવો પડે છે. સામાન બતાવી નંબર કરે તે લઇ પાસપોર્ટ બતાવવો પડે. પછી રેલવેમાં બેસવાનું. એ બધી જગ્યાએ સામાન ઉપાડી ફરવું પડે તેથી સામાન 'રજીસ્ટર' કર્યો હોયતો સગવડ ઠીક પડે છે. આપણે જેને 'લગેજ' કરવાનું કહીએ છીએ તેને અહીના લોકો 'રજીસ્ટર' કહે છે. ટ્રેન લાંબી પણ સગવડવાળી. પુલમેનકાર લીધી હોય તો કાંઇ ખાસ વધારે સગવડ નહિ. ફર્સ્ટક્લાસ બહુ સારા.

રસ્તો આખો સારો છે, પણ ફ્રાન્સ જેવો લીલો નહિ. ફ્રેન્ચ લોકો ખેડુત કહેવાય છે, અંગરેજો વેપારી છે. ઇગ્લાંડમાં લોઢું અને કોલસા થાય છે તેથી અહીંના લોકો પણ લોઢા જેવા મજબૂત હોય છે. આપણા તો એ રાજા રહ્યા એટલે આપણે એને બરાબર સમજવા જોઇએ. અંગરેજ ટ્રેનમાં સાથે બેઠો હોય તો તે વાત નહિ કરે, વાંચ્યા કરશે કે ઉંઘશે, પણ નકામા ટાયલામાં વખત કદિ કાઢશે નહિ. એ લોકોની ખાસીઅત અનુભવતો અને રસ્તો જોતો આગળ ચાલ્યો.

ઈંગ્લાંડના ઘરો પ્રથમ દર્શને તદ્દન જૂદાજ પ્રકારના દેખાય છે. દરેક ઘરમાથી ચીમની (ધુમાડિઆ) બહાર નીકળે છે અને ઘરો દૂરથી ઝાંખા દેખાય છે. બરફને લઈને કાળા પડી જાય છે. ચાલતી ટ્રેને દેખાતા ગામો સ્વચ્છ દેખાય છે અને બાકીના રસ્તા પર લીલોતરી આછી દેખાય છે. ડોવરથી ઉપડેલી ટ્રેન વચ્ચે કોઈ સ્ટેશને ઉભી રહેતી નથી એટલે કોઈ સ્ટેશન જોઈ શકાતું નથી. ડોવરથી લંડન પહોચતા ૨। કલાક લગભગ થાય છે.

સાંજે પાા વાગે લડનના 'વીક્ટોરીઆ સ્ટેશને' પહોચ્યો. સ્ટેશન વિશાળ છે. રજીસ્ટર કરેના સામાનને નબરવાર ગોઠવે છે અને પછી ડીલીવરી આપે છે. મુબઈ જેવી જરા પણ ગડબડ થતી નથી, પણ સામાન લેવા માટે પોણો કલાક ઊભું રહેવુ પડે છે. વળી કસ્ટમ્સવાળાને રજીસ્ટર કરેલો સામાન બતાવવો પડે છે. કેટલીક્વાર ઉઘાડીને પેટીઓ જુએ છે. રેશમ, સીગાર અને એવી વસ્તુઓપર જગાત લે છે.

લંડન.

'ઉતારો.' લંડનમાં હોટેલોનો પાર નથી. પ્રથમથી કરેલી સગવડ મુજબ મીસીસ નાઇટના હાઇડ પાર્કની બાજુમાં આવેલા (૨૪ ક્વીન્સબરો ટેરેસમાં) 'ઇન્ડીઅન હોટેલ'માં ઉતર્યો. આ હોટેલ સાધારણ છે પણ ત્યાં લગભગ બધા ગુજરાતીઓ રહે છે એટલે નવા આવનારને સગવડ ઘણી પડે છે અને ખોરાક લગભગ ગુજરાતી ઢબનો રાંધવામાં આવે છે અને પોતે વેજીટેરીઅન છે એટલે આપણને સગવડ સારી છે. એનું વર્તન પણ રીતસરનું છે.

તપાસ કરતાં જણાયું કે 'હાઇજીઆ હાઉસ' (વીન્ડસર સ્ટ્રીટમાં) છે ત્યાં પણ વેજીટેરીઅન ખોરાક મળે છે તે સંબધી આગળ લખવાનું થશે. આ સિવાય ચોખું વેજીટેરીઅન હાઉસ લંડનમાં મળવું મુશ્કેલ પડે છે. હું તો જરા અગવડ ભોગવીને પણ એ હોટેલમાં રહ્યો. લંડનમાં આવીને મારે પ્રથમ તો મારા સોલિસીટરને મળવું હતું તેને મળ્યો. અચોક્કસ દિવસ સુધી લંડનમાં રહેવું પડશે એટલું નક્કી થયું. બાકી ધંધાની ઘણી વાત થઈ તે સર્વને ઉપયોગી નહિ લાગે.

'થોમસકુક.' બાર્કલી સ્ટ્રીટમાં થોમસકુકની ઓફીસમાં ગયો. તેમણે લંડનમાં એ નવી ઓફીસ બંધાવી છે. પોતાનું મકાન છે. ગંજાવર ઓફીસ છે. ત્યાં તેમની હેડઓફિસ હાલ છે. યુરોપ, એશીઆ તેમજ અમેરિકાના પ્રવાસની બધી ખબર એ લોકો ત્યાં આપે છે અને ટીકિટો પણ આપે છે, ટાઇમટેબલ કરી આપી-

મુસાફરી ગોઠવી આપે છે અને હોટેલો પણ ગોઠવી આપે છે અજાણ્યા મુસાફરને મોટી સગવડ છે મારે તો ત્યા ખાતું ખોલવાનુ હતું તે કામ પ્રથમ દિવસે (તા ૨-૬-૨૬) કર્યું

'ડરબી' આજે ડરબીનો જાણીતો દિવસ હતો ડરબીની શરત જુન માસના પહેલા બુધવારે રમાય છે ત્રણ વર્ષની વયના ઘોડા તેમા દોડે છે તેની ઉપર કરોડોનો જુગાર રમાય છે અને કયો ઘોડો પહેલો આવશે તેની ચર્ચા છાપાઓમા અને લોકોમા ૫૬૨ દિવસથી ચાલે છે એમા એક ઘોડો બેવાર રમી શકતો નથી ૧૮૨૪ ના કોઇ પણ દિવસે જન્મેલા ઘોડા ત્રણ વર્ષના આ વર્ષની રમત માટે ગણાય છે અને તેથી એકજવાર દરેક ઘોડાને આ શરતમા ઉતરવાનો સંભવ છે. તે દિવસે લગભગ ૨૦ લાખ માણસ ડાઉન્સ–એપ્સમમા જાય છે કંઇક ધૂતારા પણ ત્યા આવે છે આ વર્ષે સવારથી વરસાદ સખત હતો અને ઊભા રહેવાની જગ્યા મળે તેમ નહોતું

આખો દિવસ ખૂબ વર્ષાદ પડ્યો હડી ઘણી હું કેટલીક જગ્યાએ બપોરે ફરી આવ્યો પણ અજાણ્યો હોવાથી આજે તો ટેક્સીની મદદ લેવી પડી પેરિસની સોંઘી ટેક્સી પાસે લંડનની ટેક્સી બહુ મોંઘી લાગી

અને વારંવાર મળે, તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે. તેના રસ્તાના નંબરો અને નકશા આવે છે. ટ્રામ લંડનની બહાર પરામાં માઇલો સુધી જાય છે. તે પણ વીજળીથી ચાલે છે.

ટેક્સી અને બસ ઉપરાંત વ્યવહારનું ત્રીજું સાધન જમીનની નીચેની રેલવે છે. એમાં કેટલીક મેટ્રો રેલવે છે તે બહુ ઊંડી નથી હોતી પણ જમીન નીચે તો ખરી. ટ્યુબ ૮૦ થી ૧૫૦ ફીટ ઊંડી હોય છે. એમાં નીચે ઉતરવા માટે લીફ્ટ હોય છે તે લગભગ ૭૫ માણસોને લઈ નીચે ઉતરે છે. હાલમાં ઘણી જગ્યાએ Escalators એસ્કેલેટર્સ કર્યા છે તે ખરેખર અજબ ચીજ છે. આખા ચાલતા દાદરા. એના ઉપર ઊભા રહીએ એટલે જરા આગળ ચાલી પગથીઆં બની જાય અને આપણે ઊભા ઊભા ઠેઠ નીચે ઉતરી જઇએ. બાજુમાં ચઢવાનો દાદરો હોય છે. આ એસ્કેલટર અને ટ્યુબ રેલવે એ લંડનની ઘણી નવાઇની ચીજોમાંની એક ગણાય છે. ઘોડાગાડી નથી, પણ બસ ટેક્સી અને અન્ડરગ્રાઉન્ડથી ઘણો વ્યવહાર ચાલે છે. કોઈ પણ અંડરગ્રાઉન્ડ સ્ટેશને ગયા પછી ૧૦૦ સેકન્ડથી વધારે ખોટી થવું પડતું નથી એટલે બે મીનિટની અંદર બીજી ગાડી જરૂર મળે જ. એ ગાડીઓ પણ ઘણી સુંદર હોય છે. તેની ફી ૧ થી ૩ પેન્સ હોય છે. બેઠકો એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે એક બેઠક પર એકજ બેસે. વધારે ભીડ થાય તો ઊભા રહેવાના ચામડા ટાંગેલા હોય છે તે ઝાલી ઊભા રહેવું. સ્ટેશનપર લોકો તૈયાર ઊભેલા હોય છે. ગાડી ઊભી રહે ત્યારે જ બારણું ઉઘડે છે. ઉતરનારા ઉતરી જાય અને બેસનારા બેસી જાય તે કામ ૧૫-૨૦ સેકન્ડમાં પતી જાય છે અને ગાડી ચાલે છે. આવડા વ્યવહારને ગોઠવવા માટે સ્ટેશનપર એક પણ રેલવેનો માણસ

હોતો નથી, માત્ર ડબા વચ્ચે બારણું ઉઘાડનાર હોય છે. ટીકિટ તો ઉપરના ભાગમા વેચાય છે.

અડરગ્રાઉન્ડની પાચ લાઇનો છે મેટ્રોપોલીટન, સેન્ટ્રલ લડન રેલવે, ડીસ્ટ્રીકટ રેલવે અને ગ્રેટ નોરધર્ન અને સીટિ સેકશન જકશન સ્ટેશનોપર ઉતરી ગાડી બદલી શકાય છે. ક્યા જવુ અને કયાથી બહાર નીકળવુ તેના માર્ગદર્શક બોર્ડ હોય છે અને લોકો તે સમજી તેનો ઉપયોગ કરે છે મેટ્રોમાથી ટયુબમા જવાનું હોય તો એસ્કેલેટરમા ઉતરવુ પડે છે આ રેલવે ખરેખર જોવા લાયક છે. એનો વહીવટ એટલો લાંબો પણ ચોકસ છે કે એનું વર્ણન લખવુ મુશ્કેલ છે. સ્ટેશનો ઉપર તોળવાના સચા, ચોકલેટ સીગારેટ વિગેરેના સચા (સ્લોટ), પણ કાઇ મફત નહિ અને કોઇ હાજર પણ નહિ. અદર અરધી પેની કે પેની નાખો એટલે માલ મળે અથવા તોલ થઈ જાય અને માલ ખલાસ થઇ ગયો હોય તો નાખેલ સીકો પાછો આવે દરેક સ્ટેશને સ્ટેશ નના નામના બોર્ડ હોય છે અડર ગ્રાઉન્ડ તથા બસના નકશા મફત મળે છે તે પાસે રાખવાથી આવી ગાડીમા મુસાફરી સોંઘી અને જલ્દી થઈ શકે છે.

માણસ એક સાથે ખાય છે. આપણે વેજીટેરીઅન ખોરાક જોઇએ તો બરાબર મળી શકે છે. આટલા દિવસમાં વસ્તુનાં નામોથી અમે વાકેફગાર થઇ ગયા હતા એટલે જરા પણ અગવડ વગર લાયન કોરનર હાઉસમાં લંચ લીધું. ત્યાં સેંકડો ખાનારા હતા. ત્યાં વાજું (બેન્ડ) વાગતું હોય છે. કોઇપણ ખાનાર પૈસા આપ્યા વગર જતો નથી. ત્યાં 'ટીપ' આપવી નહિ એવો ઉલ્લેખ છે અને તે સારૂ તેઓ દશ ટકા વધારે ચાર્જ કરે છે.

'ઈન્સ' (Inns)

પછી હું લીન્કનઇનિ જોવા ગયો. અહીં બેરિસ્ટર થવા માટે ચાર ઇનિ છેઃ લીન્કન્સ ઇન, ગ્રેઝ ઇનિ, ઇનર ટેમ્પલ અને મીડલ ટેંપલ. ચારે લંડનમાં જ છે અને બાજુ બાજુમાં છે. ભાષણો વિગેરે એકજ જગ્યાએ અપાય છે અને તેની તથા પરીક્ષાની ગોઠવણ એક સેન્ટ્રલ બોર્ડ કરે છે. બાકી ચારે ઇનમાં ડીનર થાય છે તેમાંથી દરેક ટર્મમાં છમાં જરૂર હાજરી આપવી જોઇએ. ડીનરની ફી સાથેજ લઇ લેવામાં આવે છે. બેરિસ્ટર થવા આવનાર એલ એલ બી ન હોય તો બાર ટર્મ રાખવા પડે છે. એલ એલ. બી. ને ચાર અથવા છ ટર્મ મળે છે. પણ સર્વેએ એક બેરિસ્ટરના ચેમ્બરમાં છ માસ વાંચ્યુ છે એવુ સર્ટીફીકેટ લેવું પડે છે. બારિસ્ટરની તે માટેની ફી ૫૦-૧૦૦ પાઉન્ડ છે. ઇનની ફી કુલ ૧૧૦ પાઉન્ડ થાય છે. રહેવાનો ખર્ચ હોટેલને હિસાબે અને પોકેટ ખર્ચ થઈ દર માસે ૨૦ પાઉન્ડ ઘણા થયા. આ હિસાબ ખાસ ઉપયોગી છે. ભવિષ્યમાં કોઇને મોકલતી વખત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

મીડલટેંપલ ચાન્સરી લેનને છેડે છે. એની લાઇબ્રેરી ઘણી

ગંજાવર છે. સો લાઇબ્રેરીમા સર્વથી એ મોટામાં મોટી છે. એમાં વચ્ચે અરકીનનું બાવલું છે. બહારના ભાગમાં બારિસ્ટરના ચેંબરો છે. તે ઘણુાજ નાના હોય છે.

વરસાદ આજે ઘણો હતો તેથી મારે છત્રી ખરીદવી પડી અને હિંદુસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યુ હતું કે વિલાયતમાં કોઇ છત્રીજ રાખતુ નથી અને અહીં તો દરેકને રાખતા જોયા એટલે હું વિચારમાં પડી ગયો. તપાસ કરતા ખબર પડી કે ગઈ સાલમાં પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ જે ઈંગ્લાંડના ડારલીંગ કહેવાય છે તેમને કોઇએ છત્રી ભેટ આપી તે તેમણે રાખી એટલે એકદમ આખી પ્રજા-સ્ત્રી અને પુરૂષો છત્રી રાખવા મંડી ગયા. એક રિવાજ કેવો નીકળે છે અને કેવો ફરી જાયછે તે ખરેખર જાણવા જેવું છે. છત્રી લેવા એક Selfridge & Co. નામના મોટા સ્ટોરમા ગયો. એ સ્ટોરમા દરેક વસ્તુ મળે. દરેક પર કિંમત લખેલી હોય છે. સાથી છત્રી લીધી અને એવા સ્ટોરને હવે પછી વધારે વિગતથી જોવાનું મનમાં નક્કી કર્યું.

ડરબીનો દિવસ national day વરસાદથી તદ્દન બગડયો અને રાત્રે પણ બહાર નીકળાય તેવું સદર કારણે હતુંજ નહિ. પુરી, દૂધ, વટાણા, દાળભાત, શાક ખાઇ સુઇ રહ્યા. હું ઉતર્યો હતો ત્યાં આવી ચીજો બનતી હતી.

આવેલાં વાંચવામાં શો આનંદ થાય છે અને લખતાં કેવી મજા આવે છે તે અનુભવ વગર સમજાય નહિ.

એક મિત્રના નિમંત્રણથી બપોરે હાઇજીઆ હાઉસમાં લંચ લેવા ગયો. (37. 9 Warrington Crescent. Maida Hill. w. 9). ત્યાં એકલા વેજીટેરીઅનોજ રહે છે. ઇંગ્લીશમેનોને જ્યારે કોઈ વ્યાધિ થાય ત્યારે ડાક્ટર માંસ ખાવા ના પાડે છે તે વખતે તેઓ પણ ત્યાં આવે છે. ત્યાં દરેકને રહેવા માટે જુદો રૂમ અને ખાવાપીવાની પૂરતી સગવડ મળે છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં રહે છે.

ત્યારબાદ વ્હીટનીનો મોટો સ્ટોર જોયો. એ સેલ્ફ્રીજ જેવોજ મોટો સ્ટોર છે.

આવતી કાલ સવારથી Itinerary No. 1 કુકને ત્યાં ગોઠવી અને તેમાં એક અમદાવાદના વકીલ સાથે થયા. એટલે હવે લંડનમાં જોવાજેવી ચીજોની હકીકત શરૂ થશે.

'કુકની મુસાફરી' (Itinerary).

બીજે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી, નાસ્તો કરી, કુકની ઓફીસે (બર્કલી સ્ટ્રીટમાં) મિત્ર સાથે ગયો. કુકવાળા આગલે દિવસે ૨૧ શીલીંગ લઈ ટીકિટો આપે છે અને તેમને ત્યાં ૯–૪૫ પહોંચવાનું હોય છે. જેમને આખો દિવસ સાથે રહેવું હોય તેને કુકવાળા પોતાને ખર્ચે લંચ આપે છે, જેને અરધો દિવસ રહેવું હોય તેને ૧૦॥ શીલીંગ આપવા પડે છે પણ લંચ મળતું નથી. કુકની ગાડી લાંબી, મોટી, ઉઘાડી પુલમેનકાર હોય છે તેમાં ૩૦ પેસેંજર બેસે છે. કુકનો એક ઘણો હુશિયાર માણસ

(ગાઇડ) આખો વખત સાથે રહે છે. રસ્તે ગાડી ઊભી રાખી ભાષણ કરે છે અને જોવાની જગ્યામાં પોતાની પાર્ટીને બધુ સમજાવતો જાય છે. તેનું ઇતિહાસ અને કળાનું જ્ઞાન ઘણું સારૂં હોય છે.

અમારી પાર્ટી કુકની ઓફિસેથી સવારે ૯-૪૫ ચાલી. આ સહેલગાહ Itinerary No. 1 હતી. મોટે રસ્તે જે જે જાણીતાં સ્મરણસ્તંભો આવે તે વિષે હકીકત ગાઇડ સમજાવતો જાય, ઇતિહાસ કહેતો જાય અને ગાડી આગળ ચાલે. તે ગાડીમાં ઊભો થઇ ભાષણ કરે. મુંબઇમાં પણ તે તેમ કરે છે પણ તેમાં કેટલી સગવડ છે તેનો અત્યારસુધી ખ્યાલ નહિ. આવી ટુરમા અજાણ્યા માણસને ઘણી સગવડ પડે છે અને તે સોંઘી છે. (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૪)

'ગીલ્ડહોલ.' પ્રથમ અમે ગીલ્ડહોલમાં ગયા. આ ઘણી જૂની જગ્યા છે. લોર્ડ મેયર ઓફ લંડનની ચુંટણી થયા પછી તેને અહીં તા. ૯મી નવેમ્બરે ખાણું આપવામાં આવે છે. એ મેયર એક વર્ષ માટે લંડનનો શેરીફ ગણાય છે. એ રાજ્યદ્વારી બાબતમાં કશો ભાગ લેતો નથી. લંડન શહેરની બાબતમાં એ કાઉન્ટી કાઉન્સીલો જે સંખ્યામા ૨૧ છે તેનો ઉપરી ગણાય છે.

આ 'ગીલ્ડહોલ'માં અસલ લંડન સિટિના શહેરીઓ એકઠા મળતા હતા એવી દંતકથા છે. અસલ બાંધકામ આગમાં તારાજ થયા પછી તેનો કોઈ કોઇ ભાગ રહ્યો છે. કોઇ મોટા માણસ આવે તો તેને અહીં મેયર તરફથી ખાણું આપવામાં આવે છે. લંડન શહેરનું સ્વતંત્રપણું (Freedom of the City of London) અહીં આપવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજોના પૂજક

અંગરેજોને આ હોલ જોતાં અનેક ઐતિહાસિક બાબતોનું સ્મરણ થાય છે. એની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની છે અને દેખાવ પણ જૂનો લાગે છે. મને એમાં કાંઇ ખાસ આકર્ષક લાગ્યું નહિ. એમાં ગૉગ અને મેગૉગના બે મોટાં પુતળાં છે પણ ખાસ જોવા જેવાં નથી. ગેલેરીમાં ચિત્રો છે તે પણ સાધારણ પ્રકારનાં છે. સાથે નાનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીયમ) રાખ્યું છે તેમાં પુરાણી વસ્તુઓ એકઠી કરી છે. સેક્સન અને નોરમન શહેરનાં કેટલાંક અવશેષો જાળવી રાખ્યાં છે. 'મેન્શન હાઉસ' નામનું વિશાળ ગૃહ બાજુમાં છે જે એક વર્ષ પર્યંત લંડનના મેયરનું નિવાસસ્થાન બને છે. તેમાં મોટો હોલ છે. બહારનો દેખાવ તદ્દન અનાકર્ષક(dull) છે. મેન્શન હાઉસનાં મોટાં મોટાં ફંડો થયાની હકીકત વાંચેલી અને ગીલ્ડહોલનાં ભાષણો વાંચેલાં; પણ અહીં કાંઇ અસાધારણ ન દેખાવાથી જરા નાસીપાસી થઈ.

'બેંક ઓફ઼ ઈંગ્લાંડ' 'રોયલ એક્સચેંજ'. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બેંક ઓફ઼ ઈંગ્લાંડ અને રોયલ એક્સચેંજ દૂરથી જોયા. મકાનની ભવ્યતા બહુ ન લાગી. તેમાં સોનું ઘણું છે એ વાતથી ઘણાને મોહ થયો. સાધારણ રીતે ત્યાં પાંચ કરોડ પાઉન્ડનું સોનું રહે છે. લંડનમાં સને ૧૬૬૬ માં આગ લાગી તે વાતનું સ્મરણ હજી લોકોને બહુ હોય એમ જણાય છે. એ આગમાં ૮૮ ચર્ચ અને લગભગ આખું લંડન તારાજ થઈ ગયેલું. તે વખતે રહી ગયેલાં કોઈ કોઈ મકાનો હજુ દેખાય છે. લંડનનો દેખાવ તેથી એક સરખી રીતે પેરિસના જેવો મોહક લાગતો નથી. એ આગનું એક સ્મારક ઊભું કર્યું છે તે રસ્તે જોવામાં આવ્યું. બાર્થોલોમ્યુ હોસ્પીટલ પણ બહારથી જોઈ.

ટાવર ઑફ લંડન જોતાં મનમાં ખેદ થાય તેવું છે. અહીં અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ઘાત થયો છે. આ ભૂમિએ કઇકને જમીનદસ્ત કરી દીધા છે, કઇકને ફાંસીએ ચટનાં જોયા છે, પાપનો અને મનુષ્યના રક્તનો અહીં બેસુમાર ઉપયોગ અને નાશ થયો છે. અંગરેજોનો લડાયક જુસ્સો (martial spirit) વધારવા આ ઐતિહાસિક ભૂમિને બરાબર જાળવી રાખી છે. આ વાતની દરેક વિગત યાદ રાખી તે પર વિવેચન થાય છે તેથી લડાયક જુસ્સો વધે છે એવી તે લોકોની માન્યતા છે. કરતાને પણ અમુક અંશે જાળવી રાખે તો જ દેશ બીજા સામે ટક્કર લઈ શકે એમ લોર્ડ કીચનર તેમને શીખવી ગયો છે અને લડાઇની તૈયારી તે સુલેહનું રણશીંગડું છે એમ મી. સ્ટેડ જેવો વિદ્વાન તેમને સમજાવી ગયો છે. આખું કૌટિલ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સાયનના કામસૂત્રો અહીં અમલમાં મુકાયાં છે. આપણે તે વાંચીને આનંદ પામીએ છીએ, અહીં તે અમલમાં મૂકાય છે. આપણે સારું વાંચીએ તો વખાણ કરી બેસી રહીએ છીએ પણ આ લોકો વાંચવાથી કદિ સંતોષ માનતા નથી. લડાયક પ્રજાએ જુસ્સો મેળવવો યોગ્ય ગણાય કે નહિ તે નિર્માલ્ય પ્રજાને ન માલૂમ પડે, પણ સોલંકીનો સમય યાદ કરીએ ત્યારે ઘરમા પણ હથિયારો રખાતાં અને તાલીમ દરેક વાણીઆને લેવી પડતી તે વાત વિચારતાં આ હકીકતનું સાર્થપણું સમજાય છે. હિંદુમહાસભા આ દિશાએ જે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં રહસ્ય શું છે તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. આ સંબંધમાં બન્નેમાંથી કોઈ પણ બાજુએ નિર્ણય કરતાં પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો પડે તેમ છે.

સેંટપોલ કેથીડ્રલ.

ત્યાંથી સેંટપોલનું કથીડ્રલ (મંદીર) જોવા ગયા. મને

આ મંદિર જોતાં બે કારણે બહુ આનંદ થયો. એક તો અંગ્રેજો પોતાના જૂનાં મંદિરો માટે બહુ માન ધરાવે છે તે કારણે અને બીજું તેઓએ તેમાં દેશના આગેવાનોને આપેલાં સ્થાનને કારણે. ઈંગ્લાંડનું આ મોટામાં મોટું દેવળ છે. એનો ઇતિહાસ તો ઘણો જૂનો છે પણ ૧૬૬૬ની મોટી આગમાં બળી ગયા પછી કરોડો રૂપીઆ ખરચી અત્યારે નવું મંદિર બનાવ્યું છે. એની નવી રચનાની આકૃતિ કરનાર રેન (Wren) નામનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પી હતો અને તેના દિકરાએ એ કામ પૂરૂં કર્યું. એમાં છ એકર જમીન રોકાયલી છે. પ્રજાના પૈસાથીજ એ બંધાયલું છે. સને ૧૬૯૭ માં કામ પૂરૂં થયું ત્યારે તેના પર લગભગ ૭ા લાખ પાઉન્ડનો ખરચ થયેલો. એના શિલ્પી રેનને ત્યાંજ દાટવામાં આવ્યો છે. એમાં જે સ્મરણચિહ્નો–સ્મરણસ્તંભો છે તેમાં વેલીંગટન (ડયુક)નું સર્વથી સુંદર ગણાય છે. લોર્ડ રોબર્ટસને પણ ત્યાં સ્થાન મળ્યું છે. એમાં લડાઈમાં નામ કાઢનારનેજ સ્થાન મળ્યાં હોય એમ લાગે છે. વાટ્સના બે ચિત્રો ભીંતપર બહુ મજાનાં લાગે છે. એકમાં 'સમય મરણ અને ચુકાદો' છે અને બીજામાં 'સ્નેહ અને ભલાઈ' છે. સમજી વિચારીને જોવાલાયક આ ચિત્રો છે.

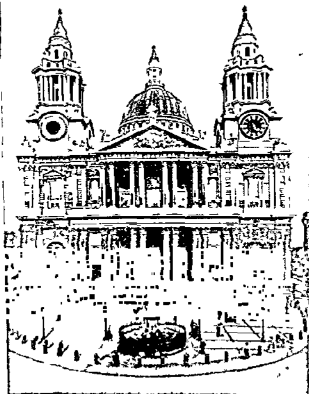
ગેલેરી પર જવાની ફી ૬ પેની છે. ઉપર જઈ જરૂર જોવાલાયક છે. એ 'વીસ્પરીંગ ગેલરી' અવાજના સિદ્ધાન્તનો ખ્યાલ આપે તેવી છે. એ કેથીડ્રલની લંબાઈ ૫૧૯ ફીટ છે. એનો મોટો ઘુમટ (dome) ૨૨૫ ફીટ બહારથી છે અને અંદરનું ડાયામીટર ૧૧૨ ફીટ છે. આ દેવળ ઘણું ભવ્ય છે. અહીં ઘણા મોટા પુરૂષોને દાટવામાં આવ્યા છે પણ તે બે સૈકાના જ છે. અહીં અજ્ઞાન વીરનું મેમોરીયલ છે.

એનો પાયો કાચો હોવાથી વારંવાર નુકસાન થાય છે. હમણાં લાખો રૂપીઆ એકઠા કરી આખા બે મોટા પીલરો સમરાવે છે. ઉપરની ગેલેરી ૧૧૨ ફીટને અંતરે છે છતાં એક-બાજુ બોલે તે સામે સંભળાય છે. અંદરનાં ચિત્રો પણ સારાં છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવી એની ભવ્ય ગોઠવણ છે.

આ દેવળની બહાર કબૂતર (પારેવાં) ઘણાં એકઠાં થાય છે. ઘણા શોખીન પ્રેમાળ આવનારા બે પેન્સના જુવારદાણા લઈ કબૂતરને હાથપર બેસાડી ખવરાવે છે. કબૂતરને વિશ્વાસ એટલો બેસી ગયો છે કે તે માણસના હાથપર બેસી તેપરના દાણા ખાય છે. મેં પણ બે પેનીનું દાણાનું પેકેટ લઈ કબૂતરોને ઉજાણી કરાવી. આપણા ગામોમાં કબૂતરને ચણ નખાય છે તે યાદ આવે તેવું છે.

સેંટ પોલના દેવળ ઉપરથી જૂની વસ્તુઓ જાળવવા આપણે કેટલો પ્રયાસ કરવો જોઈએ તે વિચારવા યોગ્ય છે. તીર્થસ્થાનો નવાં બની શકતાં નથી, હોય તેનો નાશ થાય તો ગયાંજ સમજવાં. નીચે ક્રીપ્ટમાં નેલ્સન, વેલીંગ્ટન, રેન, રેનોલ્ડ્ઝ, ટરનર વિગેરેની કબરો છે અને લોર્ડ કિચનરની યાદગીરી (memorial) છે.

બપોરે સવા વાગે સવારની સહેલ પૂરી થઈ. કુક તરફથી સારા રેસ્ટોરાંમાં (Florence West End)માં લંચ મળ્યું. મારે તો વેજીટેબલ્સ લેવાનાં હતાં, તે પણ સારી રીતે ત્યાં મળ્યાં. પાછા ૨—૨૫ બપોરે બપોરની 'ડ્રાઈવ' શરૂ થઇ.

સેંટ પોલ્સ કેથીડ્રલ. (લંડન.) [પૃ ૧૦૪

લંડન મ્યુઝીઅમ.

પ્રથમ લંડન મ્યુઝીયમમાં ગયા. બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમ તદ્દન જૂદું છે. તેની બાબત આગળ ઉપર આવશે. લંડન મ્યુઝીઅમમાં ખુદ્દ લંડનની વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. એમાં લંડનના પહેરવેશો પહેલા સૈકાથી અત્યારસુધીના મૂક્યા છે. ચિત્રકામો ઘણાં છે. વિક્ટોરીઆ રાણી તથા અત્યારના શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના રોબો મૂક્યા છે. રાણીએ નાનપણમાં રમવા માટે વાપરેલી ચીજોનો સંગ્રહ છે અને પછવાડે એક જગ્યાએ અસલ રોમના સમયની એક હોડી હાથમાં આવેલી તેને ગોઠવી છે. આ સંગ્રહ સારો છે. કેટલાંક ચિત્રો-પેન્ટીંગો જોવાલાયક છે. એમાં ૧૯ ઓરડા છે. જોતાં બહુ વખત લાગે તેમ નથી. જૂની વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ કેવો હોય છે અને તેને કેમ ગોઠવવી તેનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. પુરાણાકાળથી વેશમા કેવો કેવો ફેરફાર થયો તેનું દૃશ્ય છે. લંડનના અનેક રીતે લીધેલાં જૂદા જૂદા સમયનાં ચિત્રો બહુ મોટી સંખ્યામાં છે અને દરેક ઓરડો સૈકાવાર ગોઠવ્યો છે.

નેશનલ ગેલેરી.

ત્યાંથી નેશનલ ગેલેરી જોવા ગયા. અહીં ચિત્રોનો પાર નથી. ઘણાં સારાં સેંકડો પેઇન્ટીંગો અહીં ગોઠવ્યાં છે. બહુ જોવાલાયક આ સંગ્રહ છે. એમાં રેનોલ્ડ, ગેન્સબર્ગ, રોમની અને હોગાર્થનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. દરેક સંગ્રહ સૈકાવાર ગોઠવેલ છે. આવા સંગ્રહમાં ખૂબિ એ છે કે દરેક પીક્ચરની નીચે તે કોનું છે, કઇ સાલમાં થયેલું છે અને તેનો ચિતરનાર કોણ છે તેનાં નામો આપ્યાં છે. કેટલાંક ચિત્રો તો એવા સુંદર છે કે

તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ પડે. લગભગ દરેક ચિત્ર જોવાલાયક છે પણ અમે તો સારાં સારાં ચિત્રો વખતના પ્રમાણમાં જોયાં. ગાઇડ સારા ચિત્રોપર ધ્યાન ખેંચે, બાકી બધાં ઉપર ઉપરથી જોઇને ચાલ્યા જઈએ.

બધા મળીને ૨૯ ઓરડા આ નેશનલ ગેલેરીમાં છે. એ શહેરની વચ્ચે ટ્રફાલગર સ્ક્વેરમાં આવેલ છે. એમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલ, બ્રીટિશ સ્કૂલ, ફ્રેન્ચ સ્કૂલ, સ્પેનીશ સ્કૂલ, નેધરલેન્ડ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ–એમ દરેકના જૂદા જૂદા ઓરડા છે અને સંપૂર્ણ વિગત કેટલોગમાં મળી આવે છે. ચાર હજાર ઉપરાંત ચિત્રો છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવાલાયક મને લાગ્યાં—

નં. ૭૭૫ મેડોના અને પુત્ર (ચિત્રકાર–ઓટીગેલી).
નં. ૭૯૦ આપણા લોર્ડની કબર (,, માઇકલ એન્જેલો)
નં. ૨૦૦ પ્રાર્થના કરતી મેડોના (,, સેસોફેરેટો).
નં. ૧૨ જમીનનો દેખાવ (,, ટરનર).
નં. ૧૯૪૩ ક્રાઇસ્ટનું ક્રોસપર ચઢવું (,, રાફેલ).
નં. ૧૧૭૨ ઘોડાપર પહેલો ચાર્લ્સ (,, વાનડીક).
નં. ૩૧૧૧ મેડોના પુત્ર અને એન્જલ(,, બોકોશીઓ).

ક્રાઇસ્ટની માતાનાં–મેડોનાનાં ચિત્રો દરેક ચિત્રકારે ચીતર્યાં છે. બનતા સુધી કુદરતી દેખાવ અને બાઇબલના પ્રસંગોપર ચિત્રો ચીતરવાનું કામ વધારે જોવામાં આવે છે. અંગરેજોએ * કોઇ પણ સ્કૂલ છોડી નથી, સર્વ દેશીપરદેશી સ્કૂલનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ સંગ્રહ ૧૦૦ વર્ષની અંદર થયો છે. એમાં પેમનાંજ લખ્યું છે કે "જે મહાન પુરૂષોના કામો જમાનાની કસોટિમાં ઉતરી આવ્યાં છે તેના તરફ એવાં માન અને

ભક્તિ ધરે કે જેવાં આધુનિક કોઈ માગી શકે નહિ." આ ધોરણે પ્રાચીનને અત્ર સ્થાન મળ્યું છે. આખી ગેલેરી જોતાં તો દિવસો થાય અને કળાકારને તો એક ચિત્ર જોતાં પણ કલાકો થાય તેવો સઘન આ વિશ્વસંગ્રહ છે.

હાઇડપાર્ક.

ત્યાંથી હાઇડપાર્ક અને કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડનમાં ફર્યા. આ હાઇડપાર્ક એ લંડનનું લગ (ફેફસું) ગણાય છે. એ ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે. એમાં વચ્ચે નાનું તળાવ જેવું છે. બન્ને ગાર્ડનની વચ્ચે એક આડોઅવળો ઝરો છે, તે 'સરપન્ટાઇન'ના નામથી ઓળખાય છે. તેને એક નાકે પ્રીન્સ કોન્સોર્ટ આલ્બર્ટનું ભવ્ય બાવલું છે. અમારી ગાડી એ રસ્તેથી લીધી. અમે આ બાગની નજીકજ ઉતરેલા છીએ એટલે ત્યાં અવારનવાર આવવાનું થશે ત્યારે એની વધારે વિગત મેળવાશે.

સવાપાંચ વાગે અમારી આ નં. ૧ની સહેલગાહ પૂરી થઇ. આજે ઘણું નવું ઉપર ટપકે જોયું. અમે આવતી કાલની નં. ૨ની સહેલગાહની પણ ટીકિટ લીધી હતી તેથી ત્યાં જવાના ઉત્સાહમાં આજે રાત્રે આરામ લીધો.

બીજે દિવસ (તા. ૫-૯-૨૬). ટોમસ કુકની 'ઇટીનરરી' માં ફરવાનો આ બીજો દિવસ હતો. ૯-૪૫ સવારે શરૂ થાય છે. હું અને મારા મિત્ર વખતસર બાર્કલીસ્ટ્રીટની કુકની હેડ ઓફિસમાં ગયા. ત્યાં મોટી બસ તૈયાર હતી. અમારી સાથે બીજા ૨૫ જોનારા હતા. આજે ઘણી અમેરીકન લેડીઝ હતી અને ગાઇડ તરીકે કામ કરનાર ગઇ કાલવાળોજ અંગરેજ ગૃહસ્થ હતો. ગાઇડો બહુ ચતુર હોય છે અને ઇતિહાસ ભૂગોળના તો

ઘણાજ જાણીતા હોય છે. બધા સમજે તેવી રીતે અંગરેજીમાં બોલે છે.

પીકાડેલી વિગેરે મોટા રસ્તાઓ ઓળંગી અમે ટેમ્સ નદીપર આવ્યા. તેનાપર મોટા પુલો છે. એક પુલપર પસાર થઈ સામી બાજુએ ગયા. ટેમ્સ નદીનો પ્રભાતનો દેખાવ સુંદર લાગે છે અને આ.જે જરા વરસાદ થયો હતો એટલે વધારે રળિયામણો લાગતો હતો.

"નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ્સ" જે Tate Gallery ટેટ ગેલેરીના નામથી ઓળખાય છે ત્યાં પ્રથમ ગયા. એક ખાંડના દલાલ મી. ટેટ અથવા ટાટે નામના ગૃહસ્થે એ ગેલેરી બક્ષીસ કરી છે અને એની માલેકી પ્રજાકીય છે. એમાં જૂદા જૂદા ૨૬ ઓરડામાં આર્ટ્સના નમુનાનાં સેંકડો ચિત્રો છે. એમાં વોટ અને રેનોલ્ડ્સ અને બીજેનાં અદ્ભુત ચીત્રો છે અને દરેકની નીચે તે ચિત્રમાં શાનો દેખાવ કે પેઈન્ટીંગ છે તે બતાવવા સાથે તેના ચિતરનારનું નામ અને સંવત કોઈક વાર ચોક્કસ અને કેટલીક વાર આશરે લખ્યા હોય છે. આ અર્વાચીન ચિત્રસંગ્રહ છે. ત્યાંની જૂદી ગાઈડ બુક મળે છે પણ મારી પાસે તો કુકની લંડનની ગાઈડમાં તેનું વર્ણન હતું અને તે મેં વાંચી લીધું હતું તેનાથી જ ચલાવ્યું. આખી ગેલેરી જોવા લાયક છે. લંડનનો ચિત્રસંગ્રહ પણ ઘણો સારો છે એમ જણાયું. પેરિસમાં ચુન જોવા પછી એટલાં ચિત્રો અહીં નહિ હોય એમ લાગતું હતું પણ ચિત્રો ઘણા સ્થાનપર વહેંચાયલાં છે તેથીજ એમ લાગે છે. ચિત્રો અહીં British Museum, ટેટગેલેરી, વેલેસ કોલેક્શન વિગેરે ઘણી જગ્યાએ છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. અમે તો

અંગરેજીમાં જેને 'ફ્લાઇંગ વીઝીટ' ઉડતી મુલાકાત કહે છે તેમ કર્યું. આ ચિત્રસંગ્રહને નાકે Mallais નામના મોટા પેઇન્ટરનું સુંદર બાવલું છે અને બહાર ચોગાનમાં Reynolds નું બ્રોઝ બાવલું છે. આ ચિત્રસંગ્રહ ઘણો સારો છે. ધનીક વર્ગ ઉપર દેશનો હક્ક છે એ વાત અંગરેજો બહુ સારી રીતે સ્વીકારે છે અને એનો આ પુરાવો છે અને એ ખાસ ધડો લેવા લાયક છે.

લશ્કરી પાયદસ્ત.

લડાઇના વખતમાં લશ્કરમાં સારૂં કામ કરનાર એક ડાક્ટર બાજુની હોસ્પીટલમાં ગુજરી ગયો હતો તેને લશ્કરી માન આપવા બાજુમાં લશ્કર અને બેન્ડ ગોઠવાયાં હતાં. મરણ પછીની ક્રિયા કેટલી ગંભીરતાથી કરવામાં આવે છે તે જોવા લાયક હતું. ફુટ ગાર્ડોનો ભવ્ય પહેરવેશ અને બેન્ડના ગંભીર અવાજોની વચ્ચે ધીમી ચાલે કોફીન ચાલે ત્યારે તેની સાથે આપણી અંત્યેષ્ઠીની દોડાદોડ જરા ખેદ કરાવે તેવી લાગે છે. બહુ ગંભીરતા—શાંતિ મરણ વખતે અને મરણ પછી અહીં જોવામાં આવી. મરેલાની કબર પર ફૂલ ચઢાવવાં, ત્યાં જઇ પ્રાર્થના કરવી, તેને યાદ કરવા અને તેના ગુણગાન કરવા એ બહુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય પ્રથા છે. આપણી બળવાની રીત તંદુરસ્તીને હિસાબે વખાણવા યોગ્ય છે પણ ચિતામાં વાંસડા ખોસવા એ નિષ્ઠુરતાનો ભાસ કરાવે છે. એમાં હૃદયની કોમળતાનો નાશ થાય છે. સુવિખ્યાત મૃતનાં સંસ્મરણો કેવી રીતે રહે છે તે આગેજ આગળ અનુભવ્યું છે ત્યાં એ ઉપર વધારે અવલોકન થશે.

હાઉસીસ ઓફ્ પાર્લામેન્ટ.

દર શનિવારે હાઉસીસ ઓફ્ પાર્લામેન્ટ ખુલ્લાં રહે છે અને

જોનારા અંદર જઇ શકે છે. કુકવાળાએ એવી ગોઠવણ કરી છે કે શનિવારે બન્ને સભાગૃહો બતાવવાં, બીજા દિવસે કાયદાના ટેમ્પલ્સ (Inns of Court) જ્યાં રહી બારિસ્ટર થવાય છે તે બતાવવાં. અમે તેથી આજે પાર્લામેન્ટનાં મકાનો જોવા ગયા.

પાર્લામેન્ટનું મકાન ગંજાવર છે. બન્ને સભાગૃહો એક બીજાની પાસે છે. પ્રથમ ઘણો મોટો ટાવર આવે છે. એની ઉંચાઈ ૩૧૬ ફીટ છે. એનું ડાયલ ૨૩ ફીટ છે, મીનિટ કાંટો ૧૪ ફીટ લાંબો છે અને એનો ઘંટ ૧૩॥ ટનનો છે. નીચેથી તો એ રાજાબાઈ ટાવર જેટલોજ ઉંચો દેખાય છે. એ ટાવરની બાજુમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ-દીવાને ખાસ છે. એમાં જતાં જમણી બાજુએ રાજાનો દરવાજો આવે છે ત્યાંથી મોટા પ્રસંગે રાજા અંદર આવે છે. તેને કપડાં પહેરવાની જગ્યા સામે છે ત્યાંથી તે મોટો ઝભો પહેરે છે. લોર્ડ્સની જગ્યા બહુ નાની છે. વચ્ચે રાજા રાણીને બેસવાની જગ્યા છે અને તેની અગાડી ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ ઉનની કોથળી (wool sack) ઉપર Lord High Chancellor ને બેસવાની ખુરશી છે. ઉમરાવોનો હોલ ૯૦ ફીટ અને ૪૫ ફીટ છે એટલે આપણા મુંબાઈના ટાઉન હોલથી પણ ઘણો નાનો છે. બેસવાની ગેલેરી છે અને પાટલીઓ ઉપર ચામડું મઢેલું છે. સામે આમવર્ગને ઊભા રહેવાની જગ્યા છે. તેમાં પચીસેક સભાસદ ઊભા રહી શકે.

કોચ ઘણો છે. કોરીડરમાં કેટલાંક frescos ચિત્રો છે. કુલ આઠ
ત્રો છેઃ પહેલાં ચાર્લ્સનું funeral વિગેરે. ત્યાંથી સીધા આમની
માંમાં જવાય છે. વચ્ચે બીજા ચાર ફ્રેસ્કો આવે છે. કોમન્સનો
ા તો ઘણો નાનો છે. એમાં કુલ ૪૭૦ મેંબરો દબાઇને બેસી
કે. કુલ ૬૭૦ મેંબરો છે તે હાજર હોય તો સર્વને બેસવાની
ગ્યા નથી. બહાર કોરીડરમાં ઊભા રહે. ભાષણ બહારથી થાય
હે. છ ગેલેરી ઉપર નીચે કરીને ૪૭૦ની ઘણા સંકોચથી જગ્યા
ી છે. આવા આખી દુનિયાની કુલ પાર્લામેન્ટોની માતા માટે
ાવો નાનો રૂમ જોઇ ઘણી નવાઇ લાગી, કાંઇક નાસીપાસી પણ
. હાઉસમાં બીજા નાના નાના રૂમો તો ઘણા છે, પણ ખુદ
ઉસ ઘણુંજ નાનું દેખાય છે. પ્રમુખને બેસવાની સામી જગ્યાએ
પીકર' બેસે છે. તેની જમણી બાજુએ જે પાર્ટી સત્તામાં હોય
બેસે છે અને ડાબી બાજુએ વિરુદ્ધ પક્ષ બેસે છે. આ હોલનો
તિહાસ ૧૩૦૦ વર્ષનો છે અને અંગરેજો સ્થિતિચુસ્ત હોવાથી
ા હોલને છોડતા નથી અને બીજો બંધાવતા નથી. જ્યાં આખી
નિયાનું રાજકારણ ચરચાય ત્યાં હાલવા ચાલવાની પૂરતી જગ્યા
હોય તે આપણી પરદેશી નજરે તો બહુ નવાઇ જેવું લાગે.

બેસી શકે. વિઝીટરોને અવાજ કરવાની કે ચાળા કરવાની મનાઇ છે. જ્યારે અગત્યનો સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે અહીં ઘણી ગીચ હાજરી થાય છે.

બહારના ભાગમાં Westminster Hall છે. ત્યાં અગાઉ બધી કોરટો બેસતી. હાલ તે હોલ ખાલી છે. તે જવા આવવાના રસ્તા તરીકે વપરાય છે. અગાઉ ચાર્લ્સ પહેલાની, વોરન હેસ્ટીંગ્સની અને બીજી અનેક તપાસો આ હોલમાં થયેલી એમ કહે છે.

જ્યારે મત લેવાના હોય છે ત્યારે 'ડીવીઝન લોબી' (Lobby) માં મેમ્બરો જાય છે. તે ભાગ કોઇને બતાવતા નથી. તે વખતે જેમને જગ્યા અંદર ન મળી હોય તે પણ મત આપી શકે છે. રસ્તા ઉપર આવેલા મોટા હોલમા જ્યાં trials તપાસો અગાઉ થતી ત્યા તદ્દન ખાલી વિભાગ છે પણ તે નીચેના ભાગમા છે. ગ્લેડસ્ટન મરી ગયા પછી તેના શબને લોકો માન આપે તે સારૂ અહીં બતાવવામાં આવ્યુ હતુ. આનુ નામ Westminster hall છે. આ મોટા હોલમા વિશાળ છાપરૂ છે છતા એક પણ થાંભલો નથી. હાઉસ ઓફ લોર્ડસમા અપીલકોરટ બેસે છે ત્યારે બારિસ્ટરો હાજર થાય છે. અહીં પ્રિવિ કાઉન્સીલને સ્થાન નથી તેનું સ્થાન નજીકમાજ છે જે હવે પછી જોવાનું છે.

અંગરેજો આ પાર્લામેન્ટ ઉપર બહુ મોહ રાખે છે, પોતાના છૂટાપણાનું એને સ્થાન ગણે છે અને એના કુલ કામકાજમાં ઘણો રસ લે છે. પાર્લામેન્ટ ઘણું ખરૂં બપોરે બે વાગે મળે છે અને અરધી રાત સુધી એનું કામકાજ ચાલે છે. બીજે દિવસે સવારે તેનો કુલ રિપોર્ટ છપાય છે અને અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં બસમાં અને પોતાને ઘેર હજારો લોકો તે વાંચે છે.

હાઉસનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે ફરીવાર જોવા આવવા વિચાર રાખ્યો છે, પણ તે તો સગવડ મળી શકવા ઉપર–પાસ મળવા ઉપર આધાર છે.

વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી.

ત્યાંથી અમે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી જોવા ગયા. અંગરેજી ઇતિહાસ વાંચનારને આ પ્રસિદ્ધ જગ્યાનું નામ અપરિચિત ન જ હોય. આ જગ્યા ઘણી વિશાળ અને અનેક પ્રકારના ઇતિહાસના બનાવોથી ભરપૂર છે. ઇંગ્લાંડ અથવા ગ્રેટબ્રીટનના સર્વે રાજાઓની જીંદગીના મહત્વના બે પ્રસંગો અહીં બને છેઃ એને ગાદી અહીં અપાય છે, રાજ્યારોહણની ક્રિયા અહીં થાય છે અને એના મરણની ક્રિયા અહીં થાય છે. એમાં કબરો, પુતળાંઓ અને સ્મરણસ્તંભોનો પાર નથી. એનો ઇતિહાસ ૧૦૦૦ વર્ષનો જૂનો છે. કેટલીક વાતો તો તેથી પણ જૂની છે આખા દેશના ઇતિહાસની સાક્ષીભૂત આ એબી હૃદયને અમર કરે તેવી છે અને અંગરેજોનાં હૃદયો તેને જોઈ દ્રવે તો તેમા નવાઇ જેવુ નથી. સને ૧૦૬૬ થી એક સિવાય સર્વ રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક અહીં થયો છે. તેને માટે એક મોટા પથ્થરવાળી તદ્દન જૂની ખુરશી છે. એ પથ્થરને Stone of Destiny કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપર ખુરશી છે. એ જ પથ્થરવાળી ખુરશી ઉપર સર્વ રાજાઓ બેસે છે. ખુરસી તદ્દન બેડોળ અને જૂની ઢબની છે અને તે બતાવે છે કે અંગરેજો કેટલા રિથતિચુસ્ત છે. આ એબીમાં આર્ચબીશપ ઓફ કેન્ટરબરીને હાથે રાજ્યારોહણની દબદબાવાળી ક્રિયા થાય છે.

એક ખુણામાં બધા મુત્સદીઓ (Statesmen)ના સ્મરણો મૂક્યાં છે. તેમાં ડીઝરાયલી, ગ્લેડસ્ટન, સોલ્સબરી બન્ને પીટ, મેન્સફીલ્ડ વિગેરેનાં મોટાં પુતળાંઓ છે. ઘણા મુત્સદીઓને અહીં દાટવામાં આવ્યા છે અને કોઇ અન્યત્ર દટાયા હશે તો તેનુ સ્મરણ અત્ર રાખ્યુ છે. પુતળાઓ ઘણાં મોટાં અને દેખાવડાં છે. એક બાજુ ખુણામાં સંગીતકારો Musiciansને મુક્યા છે. એક ખુણામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી Scientistsને મુકયા છે. કોઈ કોઈ ઓછી અગત્યવાળા પુરૂષોને પણ દાખલ કરી દીધા જણાય છે. સારો વાયોલીન વગાડનાર પણ અહીં છે. ડીકન્સ, બેન જોન્સન, શેક્સપીયર, મીલ્ટન, બાયરન વિગેરે લેખકો અને કવિઓ અહીં ઘણા છે. મેથ્યુઆરનોલ્ડ, વર્ડસવર્થ અહીં દટાયા છે. સારા નાટક લખનારા પણ છે. ડૉ. જોન્સન પણ અહીં દટાયા છે. ગોલ્ડસ્મીથ, ટેનીસન, શેરીડન અહીં છે. સારો શિલ્પી, સારો લેખક, સારા અધિકારી–સર્વને અહીં સ્થાન છે. વૈજ્ઞાનિક, સંગીતકાર, કવિ વિગેરેને પણ અહીં સ્થાન છે. છેલ્લી લડાઈમાં ઘણા માણસો મરી ગયા તેનું સ્મરણ રાખવા એક અજાણ્યા સિપાઈ unknown soldierને અહીં દાટવામાં આવ્યો છે. તેનાપર દરરોજ સેંકડો પુષ્પમાળાઓ અને તુરાઓ ચઢે છે. જેના સગા લડાઇમા મરી ગયા હોય તે તેને માન આ અજાણ્યા સિપાઇ મારફત આપે છે. એના ઉપર આરસની તખ્તી કરી મોટો લેખ લખ્યો છે. રાજા મહારાજાઓનાં સ્મરણોનો તો પાર નથી. અહીં જગ્યા ભરાઇ જવાથી હવે રાજા અને રાજકુટુંબના માણસોને વીન્ડસર કેસલમાં દાટવામાં આવે છે પણ તેની અંતેષ્ટી ક્રિયા તો અહીં જ થાય છે. અંદર નાનાં નાના ચેપલો પણ છે અને તેમાં નામો છે.

જે પ્રજા પોતાનાં મરણ પામેલા મોટા માણસો તરફ આવો

પૂજ્યભાવ રાખે અને તેની પૂજા કરે તે પ્રજાનો આદર્શ કેટલો ઊંચો રહે! અહીં ભાવવાહી ઉચ્ચ આદર્શશાળી વેસ્ટમીન્સ્ટર એબીમાં દટાવાની ભાવના બહુ બાલ્યકાળથી સેવે છે અને ત્યાં સ્થાન મેળવવા યોગ્ય કાર્ય કરવા તે પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં મથ્યા કરે છે. એથી પ્રજા સામર્થ્ય અને ઓજસવાળી થાય છે. આપણે મરી ગયેલાનું સ્મારક કરવામાં ઘણા પછાત છીએ અને તેથી આપણાં આદર્શો લુપ્ત થતાં જાય છે એ બહુ શોકજનક વાત છે. પ્રજાની ઉન્નતિમાં આવાં આદર્શો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

વોલેસ કલેક્શન.

બપોરે વોલેસ કલેક્શન Wallace Collection જોયું. થેકરીની વેનિટિ ફેર વાંચી હશે તે આ સંગ્રહની ખુબિ સમજશે. માર્કવીસ ઓફ હર્ટફોર્ડ અને તેના પછીના તેના બે વારસોએ આ અદ્ભુત સંગ્રહ એકઠો કર્યો છે. એમા અનેક હથિયારો, સુંદર પેઇન્ટીંગો અને વસ્તુઓ પ્રજાને અર્પણ કરી છે. એની એકઠા કરવાની તે વખતની કિંમત ૪૦ થી ૭૦ લાખ પાઉન્ડ અંકાય છે. આખો સગ્રહ જરૂર જોવા લાયક છે. એમાં રેનોલ્ડ જેવા મોટા ચિતારાનાં અનેક ચિત્રો છે. કુલ સાતસોથી આઠસો પેઇન્ટીંગો છે. લશ્કરી બખતરો, ઘોડાનાં બખતરો, તેમજ હથિયારોનો પાર નથી. જવાહીર, દાબડીઓ વિગેરે અનેક ચીજો નંબરવાર ગોઠવી છે અને તેની સામે તેનું વર્ણન છે.

આવા કરોડો રૂપીઆના સંગ્રહ રાષ્ટ્રને વારસામાં મળે અને તે સંગ્રહ નવીન પ્રજા જુએ ત્યારે દેશપ્રત્યેની ભક્તિ અને પોતાનું જ્ઞાન વધે. આવા દેશને આગળ વધવાનો કેટલો અવકાશ છે તે બહુ

સમજવા યોગ્ય છે. આખું લાખો રૂપીઆનું ભવ્ય મકાન પણ ભેટમાં જ આપ્યું છે. ધન્ય છે આવી ઉદારતાને!

બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ.

વિજ્ઞાનનો સંગ્રહ અને ગ્રેટબ્રિટનની પ્રભુતાનું કારણ અને તેની બરાબર ગવાહી આપનાર આ જબરજસ્ત સંસ્થા પ્રાચીન શોધખોળના રસિકને અને ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુને અદ્ભુત ખોરાક પૂરો પાડે તેવી છે. એનો બહારનો દેખાવ સારો છે પણ તેની અંદર હામી હાંસીને આટલું જ્ઞાન ભર્યું હશે એવો ખ્યાલ ભાગ્યેજ આવે છે. દિવસો સુધી જોતાં ન ધરાઇએ એટલા એના ઓરડાઓ છે અને દરેક ઓરડામાં ચીજોનો પાર નથી. નેચરલ હીસ્ટ્રી અને ઇન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ જુદાં છે. અહીં મુખ્યત્વે કરીને જૂની પુરાણી ચીજો અને દેશ દેશના રિવાજદર્શક ચીજો, ઘરેણાં અને મમીઝ વિગેરેનો સંગ્રહ છે. સર્વ ચીજોને ઘણી વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવી છે અને દરેક ચીજ ક્યાંથી અને ક્યારે આવી તે બતાવવા માટે વિગતવાર કેટલોગો મળી શકે છે. કેટલીક સુંદર ચીજોની હકીકત નીચે લખી છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ છે. એમાં એપોલોનું પુતળું ખાસ જોવા-લાયક છે. એ ઉપરાંત પરચુરણ પુતળાં ત્રણે રૂમમાં સારાં છે. 'પુરાણા ગ્રીક બાવલાં' વાળો ઓરડો ત્યાર પછી આવે છે. 'એલ્ગીન-રૂમ'માં સુંદર રોમન કારીગરીના નમુના છે. એમાં મીનરવાનું મંદિર બહુ બારીકાઈથી જોવા યોગ્ય છે. આ આખો સંગ્રહ ગ્રીકના પાર્થીનોનનો છે અને બહુ પ્રયાસે એને ઈંગ્લાંડમાં સ્થીર કર્યો છે.

જુના વિષયમાં રસ લેનારને ફીગાલીઅન રૂમમાં એપોલોનું મંદિર જોવા લાયક છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ ની કારીગરી).

'મુઝોલીઅમ રૂમ'માં દુનિયાની સાત આશ્ચર્યકારક ચીજમાં જે એક ગણાતી હતી તેવા હાલીકારનેસસનું મ્યુઝોલીયમ હતું, તેનાં જે અવશેષો મળી આવ્યા તેનો સંગ્રહ છે. (ઇ. સ. પૂ. ૩૫૩). જેટલો ભાગ મળી આવ્યો છે તેટલો મજાનો છે અને અસલની કુશળતાનો ખ્યાલ આપે છે.

ત્યારપછી 'એસીરીઅન સલુન' આવે છે. આગળ જતાં 'ઇજીપ્શીઅન ગેલેરી' આવે છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. નેપોલીઅનની સાથે જે વિદ્વાનો ઇજીપ્તમાં ગયા હતા તેમણે કરેલો એ સંગ્રહ છે અને ત્યારપછી તેમાં વધારો થયો છે. શરૂઆતમાં 'રોઝેટા સ્ટોન' (Rosetta Stone) આવે છે. એ શહેનશાહ પાંચમા ટોલેમી તરફ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૫ માં બતાવેલા આભારનો ઉલ્લેખ છે. અશોકના સ્મરણસ્તંભો અને શાસનપત્રો જેવા હિંદમાં મશહૂર છે તેવાજ આ રોઝેટા પથ્થર યુરોપમાં મુલ્કમશહૂર છે. સદર શહેનશાહે મંદિરોને બહુ દ્રવ્ય આપ્યુ તેથી મહાધિકારીઓએ દરેક મંદિરમાં એવા પથ્થર મૂકવાનું ફરમાન કર્યું હતું. આ ગેલેરીમાં પુરાણા અનેક બાવલાં આદિ છે જેના ઉપર એકવાર નજર

ફેરવી જવા લાયક છે. ખાસ કરીને બીજા રામેસીસનું નમન કરતું પૂતળું (નં. ૫૮૪), અને સાધુ અને તેની પત્નીનું પુતળું (નં. ૫૬૫) સુંદર છે.

ઉપરને માળે ચાર ઇજિપ્શીઅન રૂમો છે. એમાં રાજા અને ઉમરાવનાં શબોને (mummies) ખુશબોદાર પદાર્થ ભરીને બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે. સૈકાવાર એ કળા ધીમે ધીમે કેટલી ઓછી થતી ગઈ તે તેમાં માલૂમ પડી આવે છે. કેટલીક બિલાડીઓનાં મમીઓ પણ ત્યાં દેખાય છે. કોઇ કોઇ તો ઇ. સ. પૂર્વે છ હજાર વર્ષનાં જૂનાં છે. બાજુમાં ઇજીપ્તના બીજા બે ખંડો છે તેમાં ઈંટ ઉપર રાજાઓનાં નામો લખેલાં છે. ઉત્તર ગેલેરીમાં સીરીઅન અને ફીનીશીઅન પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ છે.

વાઝ રૂમો (Vase rooms). ગ્રીક લોકો માટીનું વાસણ કામ બહુ ઊંચા પ્રકારનું કરતા હતા તેના ઘણા ઓરડા છે. તેમાં માટીનાં વાસણોને સંવતવાર ગોઠવ્યા છે, તે બહુ જોવાલાયક છે. એ ઘણાખરાં કબરોમાંથી મળી આવેલાં છે અને કળાનો બહુ સારી રીતે ખ્યાલ આપે છે. એમાં રકાબી, ચલાણા વિગેરે અનેક ચીજો મૂકવામાં આવે છે. પછી પીતળકામનો રૂમ આવે છે એમાં ગ્રીકના ઐતિહાસિક વાસણો અને ચીજોનો સંગ્રહ છે. એમાં પૂતળાં પણ છે.

નામ, લગભગનો સંવત વિગેરે વિગત આપ્યા છે. એમાં ગ્રીકોના, ઇટ્રસ્કન પ્રજાનાં, ઇજિપ્તની પ્રજાના અને બીજી એશીઆની પ્રજાના ઉપયોગનાં ઘરેણાં મૂક્યાં છે. આખો સંગ્રહ મનન કરીને દિવસો સુધી જોવાલાયક છે.

'સીક્કાનું ખાતું' પછી આવે છે. ઘણા સીક્કા અને ચાંદ્રા જોવાલાયક છે. 'એશીઆટીક રૂમ'નાં જાપાન ચીન વિગેરેને સારૂ સ્થાન મળ્યું છે. બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ સમય પણ અહીં છે અને જૈનોની પ્રતિમાનો સંગ્રહ પણ સારો છે.

આવી રીતે પુરાણી ચીજોનો સગ્રહ જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત મ્યુઝીઅમમાં મોટામા મોટી લાઇબ્રેરી છે. સેંકડો પુસ્તકો છે, લાખો પુસ્તકો છે, પણ સર્વથી વધારે ખેચાણકારક તો અનેક પુસ્તકોની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં જાળવી રાખી છે તે છે. 'રોબીનસન ક્રુઝો' અને 'બનીઅન્સ પીલ્ગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ'ની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં છે; કેક્સટને પુસ્તક છાપવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી ઉત્તરોત્તર છાપાકળામાં દર દશ વર્ષે કેટલો સુધારો વધારો થયો તે બતાવવા ગ્રંથ છાપણી–મુદ્રણનો અહીં શાલવાર સગ્રહ બતાવ્યો છે. પુસ્તક ઉપરની બાંધણી (બાઇન્ડીંગ)ની કળામાં કેટલો સુધારો થતો જાય છે તે બતાવે તેવું ઊંચામા ઊંચુ બાઇન્ડીંગ પણ અહીં ક્રમવાર–શાલવાર બતાવ્યું છે અને ઊંચામા ઊંચું રોયલ બાઇન્ડીંગ કેવુ થાય તેના નમુના પણ બતાવ્યા છે. એ ઉપરાંત શેક્સપીયર, મીલ્ટન, બેકન, થેકરી વિગેરે મોટા કવિઓ તથા લેખકોના હસ્તાક્ષરમાં અસલ પાના અહીં સેંકડો હજારોની સંખ્યામા કાચના કબાટો અને કેસોમા મૂક્યા છે અને બાજુમા તેનુ વર્ણન આપ્યું છે. જુના વખતના વેલમ ઉપર લખેલા પુસ્તકોનો પણ સગ્રહ

કર્યો છે બાઇબલને તો એવા સારા ચીતરેલા છે અને લખેલા છે કે એનો સોનેરી ઝળકાટ એનું કદ અને એનો વિસ્તાર જોતા આનંદ થાય ઇટાલીઅન મુદ્રણ, જર્મન મુદ્રણ, સ્પેનીશ મુદ્રણના નમુનાઓ અહીં મુકયા છે અભ્યાસીઓને માટે વાચવાનો ક્રમ પણ અલગ રાખ્યો છે રજા મેળવી ત્યા વાચવા આવી શકાય છે. આનો બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમની વસ્તુ ઉપર ટપકેની વાત થઇ બાકી આખો સંગ્રહ જોતા કે તેની હકીકત વાચતા દિવસો જાય તેમ છે. બ્રીટિશ પ્રજા દુનિયાપર કેમ સામ્રાજ્ય મેળવી શકી છે, તેઓની ચીવટ અને ધીરજ કેટલી છે, તેઓ આપણાપર રાજ્ય કરવા કેમ યોગ્ય છે એનો ખ્યાલ અહીં જરૂર આવે તેમ છે વ્યવસ્થા અને ચીવટપૂર્વક કરેલો અને જાળવેલો સગ્રહ જોવા અનેક લોકો આવે છે.

ડીકન્સે પ્રખ્યાત બનાવેલી ઓલ્ડ કયુરીઓસિટિ શોપ

Old Curiosity Shop લીકન્સ ઇન્સ ફીલ્ડસની બાજુમા અમને એક દુકાન બતવવામા આવી. ડીકન્સના નોવેલ વાચનારને આ નામ ઘણુ પરિચિત છે. તદ્દન જૂની દુકાન છે. કોઈ પણ દિવસ પાડી નાખશે એવી એની બાધણી છે પણ સ્થિતિચુસ્ત ઇતિહાસરસિક અગરેજોએ ડીકન્સની આ યાદગીરી બરાબર જાળવી રાખી છે. અત્યારે ત્યા કાઇ પુરાણી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી ચીજ વેચાતી નથી પણ એજ સ્થાનને ડીકન્સે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમ કહેવામા આવે છે

બપોરના ટાઇમે વેલિંસ કલેકશન જોયા પછી મોટર હેમ્પસ્ટેડ હીથ Hampstead heath તરફ લીધી એ લંડનનો ઉત્તર ભાગ છે. એની ઉંચાઈ ૩૨૫ ફીટ છે સાથે બનાવટી

નાનું સરોવર છે. તેમાં છોકરાંઓ વહાણુ તરાવે છે. બાજુના રસ્તાપર સેંકડો બંગલા villas or parishes છે. આ ઘણો સારો અને તંદુરસ્ત ભાગ ગણાય છે. પ્રત્યેક બગલા સુંદર અને ધણીઆતા હોય છે અને આખી હીથનો દેખાવ મજાનો છે. અહીંથી આખું લંડન જો ધુમસ ન હોય તો જોઈ શકાય છે. આ રસ્તે ચાલ્યા પછી બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમમાં ગયા હતા.

કુકની બીજા નબરની "સહેલગાહ" પૂરી કરી હોટેલપર આવી ખાઈ પી સુઈ ગયા. આ બન્ને દિવસમાં ઘણું જોવા-જાણવાનું મળ્યું.

ગાવર સ્ટ્રીટમાં હીંદી નાટક.

તેજ રાત્રે લંડનમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું યુનીઅન ગાવર સ્ટ્રીટમા છે ત્યા ગયો. ત્યાં રાત્રે તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ 'ખુબસુરત બલા' નો હિંદુસ્થાનીમાં ખેલ કરવાના હતા. અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ અત્ર કેમ રહે છે તે જાણુ-વાની મને ખાસ અભિલાષા હતી તેથી ત્યાં ગયો. ખેલ તો તદન જાણીતો હતો. ત્યાં લગભગ ૫૦-૬૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે છે. મોટે ભાગે બંગાળી અને મદરાસી છે. જેને વેજીટેરીઅન રહેલું હોય તેને યોગ્ય ખોરાક મળી શકે છે. જાડા રોટલા જેવી રોટલી જેને 'ચપાટી' કહે છે તે પણ મળે છે.

વિદ્યાર્થીઓનો અંદર અંદર પ્રેમ સાધારણ હોય છે. અભ્યાસ કરવા આવનાર સૌ પોતપોતાના કામમાં મશગુલ રહે છે. દરેકને એક એક રૂમ મળે છે. આ હાઉસ સોસાઈટી કંપની ચલાવે છે. આ સગવડ સારી ગણાય.

વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાક અંગરેજ છોકરીઓ સાથે આવ્યા હતા. નાટક જોવા સાથે એમ હતા. આ છોકરીઓ તેઓની સહાધ્યાયિની હશે એમ લાગે છે. સર્વના મુખપર આનંદ દેખાતો હતો. નાટક ૮॥ ગે શરૂ થઈ ૧૧॥ સુધી ચાલ્યું. ઘણુંખરું અંગરેજોએ સારૂં કામ કરી બતાવ્યું. એને માટે વખતનો ભોગ પણ ઘણો આપ્યો હશે એમ લાગ્યું. સંગીત અને પહેરવેશ હિંદુસ્થાની હતો. સ્ત્રી પાર્ટ પણ વિદ્યાર્થીઓ કરતા હતા. જોવા આવનાર ઘણા ખરા હિંદુસ્થાનના જ વતની હતા. વિદ્યાર્થીઓ અત્યારથી આવો આનંદ કરે તેમાં વાંધો ન લઈ શકાય પણ કેટલાએ ખાવાપીવામાં મર્યાદા મૂકે તે જોઈ મને ખેદ થયો. બંગાળી મદરાસીને તો અભક્ષ્ય ખોરાકનો હિંદુસ્થાનમાં પણ વાંધો નથી પણ ગુજરાતી એમાં ભળે તે મને ઠીક ન લાગ્યું. અહીં ભણતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ વિચાર કરવાની અને તેમને માટે સત્સંગની વ્યવસ્થાની

ઓછી છે અને તેમણે ખાસ નામના મેળવી હોય તેમ, છૂટાં છવાયા કેસો બાદ કરીએ તો, જણાતું નથી. વિદ્યાર્થીઓની પરિસ્થિતિ પર હજુ ઘણું જાણવાનું હોવાથી હું કોઈ પણ પ્રકારના છેવટના મત ઉપર આવી શક્યો નથી.

લંચમાં શિષ્ટાચાર.

બીજે દિવસે રવિવાર હતો. મી. વીલ્સન સોલિસિટરને ત્યાં બપોરે મારે લંચ લેવા જવાનું આમંત્રણ હતુ. તેઓ ડૉ. જોન વીલ્સન જેણે પહેલી સંસ્કૃત ડીક્શનેરી બનાવી અને જેણે કવિ કાળીદાસને જગજાહેર કર્યા તેના પૌત્ર થાય છે. તેમને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સંગ્રહ ઠીક દેખાયો. પોતાને સંસ્કૃત જ્ઞાન નથી પણ શોખ ખરો. તેમણે મને પૂછીને એક સિવિલિયન વાનપ્રસ્થ ગૃહસ્થ અને તેમની સ્ત્રીને લંચ માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. વિલાયતમાં એવો શિષ્ટાચાર છે કે કોઇને પારટી સિવાય ઘરે આમંત્રણ આપવું હોય તો તેની સાથે બીજા કોને આમંત્રણ કરવું છે તે તેને જણાવવું જોઇએ. જેમને મેળ ન ખાય તેવાને એકઠા કરવાથી બધાની મજામાં ભંગ પડે છે. આપણે અરસપરસ વિરૂદ્ધ વિચાર વાળાને જમવા માટે સાથે બોલાવીએ તેવો વ્યવહાર અહીં નથી.

લંચમાં મારે માટે ખાસ વેજીટબલો તૈયાર કર્યાં હતાં. સિવિલિયન ગૃહસ્થ બહુ વૃદ્ધ હતા. તેમણે મદ્રાસ બાજુનો સારો અનુભવ લીધો હતો. તેમની સાથે હિંદુસ્થાન સંબંધી બહુ આનંદદાયક વાતો થઈ. તેમના વૃદ્ધ પત્ની પણ બહુ આનંદી હતા. તેઓને પેન્શન મળે છે. આયરલાંડમાં એસ્ટેટ લઈ મજા કરે છે અને આનંદમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમને વૃદ્ધ તરીકે

ખરું જીવનાં આવરે છે અને તે બાબત પણ આપણા દેશમાં બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. ધડપણ નગમું નથી, તેમ ફેંકી દેવા યોગ્ય નથી. યોગ્ય રીતે એની તૈયારી કરી હોય તો જીવનના ઉત્તમ લ્હાવા અનુભવ સાથે મારી ગીને લઈ શકાય છે અને આ દેશમાં તેના ઘણા દાખલા બને છે. અહીં કોઈને ' ઘરડો ' કહીએ તો અપમાન લાગે છે. દરેક યુવાન રહેવા પ્રયત્ન કરે છે અને રહી શકે છે. અહીંની હવા વિષયવાસનાને બહુ ઓછી જાગૃત કરનાર હોઈ અનેક પ્રમાણની અગવડ કરી આપે છે જેનો ખ્યાલ અહીં આવ્યાથી બરાબર આવે છે. એ બન્ને વૃદ્ધ ચિવિલિયન દંપતિને જોતાં મને ઘણો આનંદ થયો. તેમણે જે વાતચીત કરી તે પણ બહુ આનંદદાયક હતી.

કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ. રવિવાર.

રવિવારે સાંજે અમે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન અને હાઈડપાર્કમાં ફરવા ગયા. એ બાગ અમારા ઉતરવાના મકાનની સામે જ આવેલ છે. ઘણો વિશાળ છે. ત્યા લોકો બહુ સંખ્યામાં આવે છે અને રવિવારે તો બહુ જ મોટી સંખ્યા હોય છે. રવિવારે ખાસ કરીને ઉઘાડ હોય એટલે વરસાદ ન હોય ત્યારે તો પુષ્કળ બાનુઓ અને ગૃહસ્થો ત્યા આવે છે. કોઈ દડા ઉછાળે છે, કોઈ વાતો કરે છે, કોઈ ખાય છે, કોઈ અંદર સરોવર છે તેમાં હોડીઓ તરાવે છે, કોઈ કાંઠે ઊભા ઊભા જોયા કરે છે, કોઈ ન્હાય છે, કોઈ સરપેન્ટાઇનમાં હોડીમાં બેસે છે, કોઈ હોડી તરાવે છે, કોઈ બેન્ડ પાસે ઉભા રહી લહાર મારે છે અને વાજાં સાભળે છે. આવી રીતે પૂરતી છૂટથી સર્વ અહીં વર્તે છે અને પોતપોતાના સ્નેહી સાથે આનદ કરે છે. ખાસ વચ્ચેના નાના સરોવરની

પાળ ઉપર અને બન્ને બાગને જૂદા પાડનાર સરપન્ટાઈન (Serpentine) ની અંદર અને કિનારાપર લોકો બહુ મજા કરે છે. બેન્ડ ચાલતું હોય ત્યારે ખુરશીપર બેસવાની ફી ત્રણું પેની પડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવનું બારીક અવલોકન કરવાનું આ સ્થાન છે. અંગરેજો ઓળખાણ વગર વાતચીત કરતા નથી પણ આપણે મર્યાદિત રીતે તેમની હીલચાલ જોઈ શકીએ છીએ. ચારે તરફ લીલોતરી અને બાળકોનો આનંદ, પાસે સર્પાકાર નદી જેવા સરોવર વચ્ચે સેંકડો હોડીઓ અને ચારે તરફ પુરૂષો સ્ત્રીઓ—એક વખત આ આનંદનું દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

હાઇડપાર્કમાં ખરાબ સ્ત્રીઓ આવે છે એમ સાંભળ્યું હતું. રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી મોડી રાત્રે સારા માણસો ત્યાં જતા નથી. જાય તો કાંઇ વાંધો નહિ, પણ એવા સંસર્ગથી દૂર રહેનારે મોડી રાતના એકલા જવું ઠીક નહિ. હાઇડપાર્કમાં સાંજે ઘણીવાર ઘણું સુંદર બેન્ડ વાગે છે.

કેન્સીંગ્ટન પેલેસ.

હાઇડપાર્કની સામે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન છે તેમાં કેન્સીંગ્ટન પેલેસ છે. ત્યાં વિક્ટોરીઆ રાણી જન્મ્યા હતા અને ગાદી મળી ત્યા સુધી ત્યાં રહેતા હતા. મહેલ સારો છે પણ મોગલ શહેનશાહના મહેલો જેવો વૈભવ ત્યાં નથી. સારા પેઇન્ટીંગો અહીં પણ છે. એની સામે એક સુંદર નાનો બગિચો છે તે બહુ સારો છે. વિવિધ પુષ્પો એમાં એવી સારી રીતે ગોઠવાયલાં છે કે જોતાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું ભાન થાય. વચ્ચે ફુવારો અને ચોતરફ લીલોતરી આનંદ આપે તેવી છે.

આ રાજમહેલ ઘણાં વર્ષો સુધી રાજા રાણીને રહેવા માટે વપરાતો હતો. એનું ચિત્રકામ બહુ જોવા લાયક છે. એના દરેક ખંડમાં ફરતાં અનેક વાતો યાદ આવે છે. અહીં સ્વીફ્ટ, પોપ, કોન્ગ્રીવ, એડીસન-વિગેરે આવી ગયા હતા અને આ મહેલનું વર્ણન જૂદી જૂદી રીતે કરી ગયા છે. ચોથો વિલિયમ મરી ગયો ત્યારે વિક્ટોરીઆ રાણીને આ મહેલમાં તેણીને ગાદી મળવાના સમાચાર આર્ચબીશપ ઓફ કેન્ટરબરિએ રાત્રે બે વાગે આપ્યા હતા.

આલ્બર્ટ મેમોરીઅલ.

એ મહેલની નજીકમા પ્રીન્સ કોન્સોર્ટનું બાવલું પાંચ લાખ રૂપીઆ ખરચીને બનાવ્યુ છે તે બહુ જોવાલાયક છે. એમાં એક બાજુ વ્યાપાર, Commerce, બીજી બાજુ ઇજનેરી Engineering, ત્રીજી બાજુ યંત્ર કામ Manufacture અને ચોથી બાજુ ખેતીવાડી Agriculture નાં રૂપકો (Personifications) સાથે તે દરેક લાઇનમાં કામ કરનાર-નામ કાઢનારના પથ્થરનાં બાવલાં મૂકેલા છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે. એક

બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમ.

એક દિવસ બપોરે બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં માનવવંશવિદ્યા (ethnology)ના વિભાગમાં ગયો. ત્યાં દરેક દેશના રાંધવાનાં પહેરવાના સામાનો ઘરેણાંઓ અને દરેક જૂદી પડતી ચીજો ગોઠવેલી છે. તેમાં સીઆમ, ચીન, હિંદુસ્થાન, મેકસીકો, ઇજીપ્ટ, બ્રાઝીલ, પેરૂ, બરમા વિગેરે અનેક દેશવાર વિભાગો છે અને દરેક વસ્તુ કેવી રીતે પહેરવામાં આવે છે, ક્યાં પહેરવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ શો છે તેની કુલ વિગત છાપેલી હોય છે. આ વિભાગ જોતાં દિવસો થાય પણ પૂરૂં થાય તેમ નથી. વાંચવા બેસીએ તો થાકી જઇએ. દરેક દેશના અવનવા પોશાક ઘરેણું વિગેરે જોતા બહુ મજા આવે છે. શરીરને સુંદર દેખાડવા લોકો કેવા કેવા પ્રયત્નો કરે છે તે ખરેખર જોવા જેવું છે. કેટલાંક ઘરેણા તો આપણને વિચિત્ર લાગે, કેટલાક પહેરવેશો આપણને જંગલી જેવા લાગે–પણ એ સર્વેનો સંગ્રહ અહીં બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એના પુતળાંઓ પણ સાથે રાખી તેને પોશાક પહેરાવી કેટલીક જગાએ બનાવ્યાં છે. આ વિભાગ જોતાં તો દિવસો થાય તેમ છે. તેના બાર ઓરડા છે તેમાંથી મેં બે જોયાં. બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમમાં તો હજુ ઘણું જોવાનુ છે. વખત થઈ જવાથી ફરીવાર આવવાનો વિચાર રાખી આજનુ કામ પૂર્ણ કર્યું.

નાટક.

આજે રાત્રે No No Nenette નો નો નેનેટનો બહુ પ્રસિદ્ધ ખેલ જોવા ગયો. એ ખેલ સવા વર્ષથી ચાલે છે. રવિવાર સિવાય દર રાત્રીએ થાય છે. બુધ અને શનિવારે બપોરે અને રાત્રે બે ખેલ હોય છે. અઠવાડિયા પહેલાથી ટીકિટ મળતી નથી.

એ ખેલ તૈયાર કરવામા તેર હજાર પૌંડ ખરચ્યા અત્યાર સુધીમા તેના માલેકોને એક લાખ દશ હજાર પાઉન્ડ મેળવ્યા છે એમ તેણે પોતે જ હમણા એક લાઇબલના કેસમા કહ્યુ છે દર રાત્રે જોનારાની ધમાલ પડે છે એક સાથે આઠ દશ હજાર પ્રેક્ષકો બેસી શકે તેવુ થીએટર છે આ મ્યુઝીકલ કોમેડી છે એટલે એમા ગાયન અને સંવાદ આવ્યા કરે છે દરેક પાત્રોના અભિનય બહુ સુંદર અને જોઇએ તેવા હોય છે અહીંનુ સગીત તો અજબ છે, આપણે સમજીએ નહિ તો પણ મનને સારૂ લાગે તેવુ હોય છે અને સગીત વગાડનારા લગભગ પોણોસો હોય છે એના દરેક નાચમા તો કમાલ કરે છે અહીં ફ્રાન્સ જેવુ નાગાપણુ ઉઘાડુ શરીર નહિ અને છતા મર્યાદામા રહી નાચનુ કામ કળાની દૃષ્ટિએ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનુ કરે છે એમા પણ જ્યારે ગાયન ગાવાનુ અને સાથે નાચ હોય છે ત્યારે વધારે સુંદર લાગે છે આ આખા ખેલમા એક ગાયન આખા યુરોપમા પ્રસિદ્ધ થયુ છે

તરીકે જોવું હોય તો ઇંગ્લાંડમાં જોવું. કળાવિધાનમાં તો ફ્રાન્સ પણ એટલું જ સુંદર છે પણ તે મર્યાદા ઓળંગી જાય છે એમ આપણી પૌર્વાત્ય આંખને લાગે છે.

નાટકની ટીકિટના ભાવો પણ ઘણા આકરા છે. ઓરચેસ્ટ્રાની ટીકીટના શી. ૧૪ પેન્સ ૬ છે અને બે શિલીંગ તેના ઉપર સરકારનો કર છે. પીટનો ભાવ બે શિલીંગ હોય છે તેમાં જલ્દી બેસવા માટે ૭ વાગ્યાથી સાંજે લોકો કયુ (હાર) માં ઊભા રહે છે. એક બીજાની અગાડી ધક્કામુક્કી કરીને તો કોઈ જાય જ નહિ. અહીં કેટલીક નાટકશાળામાં બીડી પીવા દેવામાં આવે છે. એ બહુ ખરાબ છે; કારણ કે એક તો અહીં ઠંડી હવાને કારણે બધું બંધ હોય છે અને તેમાં ધુમ્રપાનના ગોટેગોટા નીકળે તે ઠીક લાગતું નથી. અમેરિકનો આ નાટક બહુ જુએ છે.

નાટકમાં સીનસીનેરી સારા હોય છે પણ તે કરતાં પાત્રના એકટીંગ (અભિનય) ઉપર અહીં વધારે ધ્યાન અપાય છે. સારા એકટરના ફોટા આવે, તે વધારે વખણાય તો મોટા ઉમરાવ કુટુંબમાં પરણી જાય અને મરે ત્યારે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબીમા સ્થાન મળે એટલું અહીં વીરપૂજન છે. ગમે તે કાર્યપ્રદેશમાં કોઈ સારો થાય તેની અહીં જાહેર રીતે કીમત થાય છે અને તે વાત આપણા દેશમાં ખાસ અનુકરણ યોગ્ય છે. લંડનમાં કોઈ પણ નાટક કે ડાન્સીંગ હોલ ૧૧॥ પછી ઉઘાડો રહી શકતો નથી. બધાં નાટકો તે પહેલાં પૂરાં થવાં જ જોઇએ અને લંડનની પોલિસ જે આખી દુનિયામાં વખણાય છે તે આ નિયમોનો બરાબર અમલ કરે છે. એમાં કાંઇ ગફલત ચાલતી નથી. અહીં દરેક માણસ પોતાના

આવેલું છે. એના બે મોટા વિભાગ છે: એકને 'દક્ષિણ ગેલેરી (સધર્ન ગેલેરીઝ)' કહેવામાં આવે છે. અને બીજાને 'પાશ્ચાત્ય ગેલેરીઝ' કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ વિભાગમાં 'સંચાકામ અને શોધખોળ' (Machinery and Inventions) આવે છે. હાઇડ્રોલીક પાવર કેવી રીતે કામમાં આવે છે તે અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. એક બટન દાબતા અંદર કેમમાં રહેલ (યંત્રો) કામ કરવા માંડે છે અને વિગતો જોઇ શકાય છે. શોધખોળમાં, સર હંફ્રી ડેવીનો કોલસાની ખાણમાં ઉપયોગી સલામતીનો દીવો (સેફ્ટી લેંપ) અહીં રાખી મૂક્યો છે. એ સિવાય સીવવાનાં સાચા, ટાઇપ રાઇટર અને શાળ-વણાટ કામના જૂનાં યંત્રોના નમુના અહીં રાખ્યા છે. મોટાં ઍંજિનોના નમુના બહુ જોવા લાયક છે. એમાંથી ઍંજિનનો ઇતિહાસ ક્રમવાર અનુક્રમે જાણ છે. અસલ ન્યૂકોમેન અને વોટે સ્ટીમ પાવર ઍંજિન બનાવ્યાં તે પણ અહીં જાળવી રાખ્યાં છે. અનેક જાતનાં ઍંજિનો જોતાં અંગરેજોની ઝીણી બુદ્ધિ અને પ્રગતિના ઉત્તમ દાખલા નજરે દેખાય છે. ઍંજિનો પણ જોવા લાયક છે. વહાણોના નમુના ખાસ જોવા લાયક છે. એમાં અસલી હોડીના વહાણથી માંડીને છેલ્લામાં છેલ્લી મોટી લાઇનરો કેમ થતા ગયા તે બરાબર જોઈ શકાય છે. આકાશનાં વિમાનોના નમુના 'એક્ઝીબીશન રોડ' પર હાલમાં નવા મકાનમાં ગોઠવ્યા છે તે પણ જોવા

અનેક યંત્રોની રચના બતાવી છે. એ ઉપરાંત પહેલા માળમાં દરેક પ્રજાની જુદા જુદા કાળની વહાણ રચના બતાવી છે.

પશ્ચિમની ગેલેરીમાં ઘડિયાળો અને ક્રોનોમીટરનો ઉત્તમ સંગ્રહ છે. હાલ આ આખો વિભાગ રીવાર ગોઠવાય છે. અંગ-રેજ પ્રજા અત્યારની સ્થિતિએ કેવી રીતે આવી છે તેનો ઊંડો અભ્યાસ આ સંગ્રહસ્થાન જોતાં થાય છે. એમાં દૂરબિનો અને વિજ્ઞાન તથા ખગોળ વિદ્યાનાં યંત્રો, સાધનો અને હથિયારોનો અપૂર્વ સંગ્રહ પણ સામેલ છે.

ઇમ્પીરીયલ વોર મ્યુઝીઅમ.

છેલ્લા મહાવિગ્રહની અનેક પ્રકારની વિગતોવાળાં ચિત્રોથી ભરપૂર આ સંગ્રહસ્થાન ક્રીસ્ટલ પેલેસમાંથી સાઉથ કેન્સીંગ્ટન રોડ પર લાવવામાં આવ્યું છે. લડાઇ દરમ્યાન લીધેલા અનેક ફોટોગ્રા-ફોનો અહીં મોટો સંગ્રહ છે અને વહાણોના, ૧૮૬૦ થી અત્યાર સુધીના ફોટાઓ છે.

નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઅમ.

વિજ્ઞાનના શોખીન માટે આ સગ્રહ અદ્વિતીય છે. એ શોખ ન ધરાવનારને એ નકામો છે. એ સગ્રહસ્થાન આખી દુનિયામાં વિજ્ઞાનની નજરે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એમાં પ્રાણીવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાય તેવાં અનેક પક્ષીઓ છે, એમાં માછલી, વ્હેલ જાતની માછલીઓ, સર્પો, જીવડાઓ અને શંખના સગ્રહનો પાર નથી. એક વિભાગમાં હાથીદાંતનો સંગ્રહ છે. એક સ્થાને આકા-શમાંથી પડેલા પથ્થરોનો સંગ્રહ છે. બૉટનીનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વળી જૂદો વિભાગ છે.

લંડનમાં જનારે આ સર્વ મ્યુઝીઅમો જરૂર જોવા જેવાં છે. એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બાકી જેને જે વિષયનો શોખ વધારે હોય તેને તેનો રસ વધારે પડે એ ઉઘાડી વાત છે. એકંદરે આ સર્વ સંગ્રહસ્થાનો જરૂર મુલાકાત લેવા લાયક છે.

ક્રોમવેલરોડ સ્ટુડન્ટ્સ હોમ.

ત્યાંથી આગળ ચાલી ક્રોમવેલ રોડપર ગયા. ત્યાં સરકાર તરફથી, હિંદુસ્થાનથી જે વિદ્યાર્થી પ્રથમ આવે તેને સગવડ કરી દેવાનું સ્થાન છે. 21 Cromwell Road, South Kensington S. W. 7 ના ઠેકાણે પ્રથમ ખબર આપીને ત્યાં વિદ્યાર્થીથી એક માસ રહી શકાય છે. હાલ બે પાઉન્ડ દર અઠવાડિયે આપવા પડે છે. ત્યાં સગવડ સારી છે. સરકાર તરફથી એક Warden ત્યાં રહે છે. બેનરજી નામના વાર્ડન હાલ છે તેમની સાથે બહુ આનંદથી મે કલાક સુધી વાત કરી. તે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માટે બનતું કરવા તૈયાર છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી કુટુંબમાં રહેવાનું હોય છે અને તેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને રાખનારા સારા કુટુંબોનું તે લીસ્ટ રાખે છે અને વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં ભલામણ કરી મોકલી આપે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે તો, સરકારે સારા ઇરાદાથી આ ખાતું સ્થાપ્યું છે પણ વિદ્યાર્થીઓ એ ખાતાને જાસુસ તરીકે ગણે છે અને ઇંડીઅન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નજર રાખવા

મોટા સ્ટોરો. સલ્ફ્રીજ.

લંડનમાં ત્રણ મોટાં સ્ટોરો છેઃ હેરડ્સનો, સલ્ફ્રીજનો અને વ્હાઇટલીનો. છેલ્લા બે મેં જોયાં. selfridge સલ્ફ્રીજના સ્ટોરમાં ઉપર પાંચ માળ અને નીચે એક માળ વધારે છે. મકાન રસ્તા ઉપર આવેલું છે અને તે બે હજાર વારથી વધારે લાંબુ છે. તેમાં પાંચ હજારથી વધારે માલ વેચનારા છે. દરેક ખાતાવાર માણસો બેસે છે. આપણે ત્રણ પૈનીની ચીજ લેવી હોય તો અમુક ખાતાનું નામ અથવા ચીજનું નામ આપીએ, એટલે ગમે તે ખાતાવાળો માણસ હશે તે આપણને, સાથે આવી તે ખાતું બતાવી જશે અને પોતે બહુ કામમાં હશે તો માળનો નબર અને સ્ટોલનો નબર આપશે. એ મકાનમા ઉપર જવા માટે બાર તો લીફ્ટો છે. અમુક ખાનામા જઈ તમે અરધો કલાક ચીજો જુઓ અને કાંઇ ન લો તો જરા પણ વાંધો નહિ. અહીં ટાંચણી કે સોઈથી માંડીને નાની મોટી સેંકડો-હજારો ચીજો મળી શકે છે. છોકરાંઓનાં રમકડાં, ખાવાની ચીજો, સ્ત્રીઓને પહેરવાની ચીજો, ઓઢવાની ચીજો, કોકરી, કેળવણીની ચીજો, રેશમી ચીજો, રૂમાલ, કોલર, નેકટાઇ, પાકીટ, તકીઆ, ગાદી—કેટલી ચીજોનાં નામ લખવાં? નાની કે મોટી કોઇ પણ ચીજ અહીં મળતી નથી એવું નથી. છેતરાવાનો પણ એમા પ્રસંગ નથી. ભાવ લખેલા હોય છે તે તમને કહે, લેવી હોય તો લો અને ન લેવી હોય તો તમારી મરજી. ન લો તો કોઇ જરા પણ ગુસ્સે ન થાય. ખરીદેલી ચીજ તમને સારી રીતે પેક કરીને આપે છે જેના તમારે પૈસા આપી દેવાના હોય છે. તમારે સાથે ન લઇ જવી હોય તો તમારા ઠેકાણાનું કાર્ડ આપો ત્યાં તે ચીજ તે ગમે તેટલી ઓછી કિંમતની હશે તો પણ

મોકલી આપશે. તમે મકાને પહોચો ત્યાં તો ચીજ આવીને પડેલી હોય. આવું અસાધારણ 'ઓરગેનીઝેશન' અને વ્યવસ્થા છે. ત્યાં ગ્રાહકોને ખાવા પીવા માટે મોટું રેસ્ટોરાં ખોલેલું છે. નીચે આઇસ્ક્રીમ અને તાજી કરેલી અને બની મીઠાઇઓ મળે છે. રેસ્ટોરાંમા 'સંગીત' પણ ચાલતુ હોય છે. આ મોટા સ્ટોરવાળા ખરીદીખાતું અને બનાવવાનું ખાતું પણ પોતેજ રાખે છે, એટલે અહીં જે જે વસ્તુ વેચાય છે તેમાંની ઘણીખરી પોતેજ બનાવે છે અને કાર ખાનાને ઓરડર આપે છે તોપણ તે ઉપર તેનુજ નામ હોય છે. આ ખરીદનાર ખાતું તદ્દન જૂદું છે. તેનો ઉપરના પાંચહજાર વેચનારમા સમાવેશ થતો નથી. દર અઠવાડિયે નોકરના પગારનો ખર્ચ લગભગ ત્રીશ હજાર પાઉન્ડનો છે એટલે લગભગ ચારલાખ રૂપીઆનો પગાર દર અઠવાડિયે નોકરનો થાય છે. ભારે હલકાં સર્વ જાતના કપડાં તથા મશીનરી–સંચાકામ અહીં મળે છે. છોકરાઓની ગાડી, રમાય વિગેરે જે લેવું હોય તે ખાતાવાર મળી આવે છે. ઘડિયાળ વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને રિપેર કરવાનું કામ પણ હાથમાં લે છે અને નોટપેપર કે કવર લેવા હોય તો તે પણ મળી શકે છે. નાની કોઈ પણ ચીજ મળી શકે છે.

હોય છે અને શાપીંગ કરનારને સગવડ પડે તેથી ભાડાં ઓછાં રાખે છે. અહીંના લોકો વહેવારૂ practical ઘણા. એમને એમ લાગે કે અમુક વખતે વધારે લોકોને લલચાવવાની જરૂર છે તો તુરત ભાડાં ઓછાં કરી નાખે, એક સરખો નિયમ અનુસરવામાં પણ અક્કલનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે.

અમે ત્યાં તપાસ કરી તો જણાયું કે લોકો પૈસા આપ્યા વગર માલ લઇ જવાની વૃત્તિ રાખતા નથી. તેમનામાં ઘણો મોટો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. તેઓ ખાનગી ડીટેકટીવ રાખે છે એમ પણ જણાયું, પણ એકંદરે લોકોમાં પોતાની ફરજનો ખ્યાલ ઊંચો એટલે કોઇ બદદાનતવાળા થોડાજ હશે એમ જણાય છે.

વ્હાઇટલી સ્ટોર, (ક્વીન્સરોડ).

ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટપર એ સ્ટોર ભરબજારમાં આવેલો છે. તેનાથી ઉતરતો સ્ટોર 'વ્હાઇટલી' નો ક્વીન્સ રોડ ઉપર છે. અમારા મુકામથી તે નજીક હતો. મેં તે બે ત્રણ વાર જોયો. આખી વ્યવસ્થા બહુ જોવા લાયક છે. મોટા પાયા ઉપર વેપાર કેમ થઇ શકે, ખરીદનારનો વિશ્વાસ કેમ સંપાદન કરી શકાય અને વ્યવસ્થાસર મોટાં કામો કેમ હાથ ધરી શકાય તેનો જીવંત દાખલો આ સ્ટોરો છે. એમાં વેચનારાની નમ્રતા, પોતાના વ્યાપારમાં કુશળતા, બોલવાનું ચાતુર્ય, ઘરાકને સમજાવવાની પદ્ધતિ, માલ ગોઠવવાની યુક્તિ, બતાવવાની ચપળતા વિગેરે અનેક બાબતો જોવા જેવી છે.

નાના દુકાનદારો.

જે પદ્ધતિ મોટા સ્ટોરોમા જોઈ તેવીજ પદ્ધતિ નાની

દુકાનોમાં છે. ત્યાં પણ ભાવ તો એકજ. માલ બતાવવાનો ઉત્સાહ, વેચવાની કુશળતા, બોલવાની ચાલાકી વિગેરે બહુ સુંદર હોય છે અને ઘરાકનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ એવો તો જમાવી શકે કે ઘરાકને દુકાને ચડયા પછી ઉતરવાનું મન થાય નહિ. અહીંની નાની દુકાનોમાં window-dressing માલને રસ્તા ઉપર બનાવવાની પદ્ધતિ બહુ સારી છે. દુકાનમાં કઈ ચીજ મળે છે, તે રસ્તા ઉપરથી જ જોઇ શકાય. આપણે હોર્નબી રોડ ઉપર થોડી દુકાનમાં રસ્તાની બારીનો શણગાર જોઇએ છીએ એવો અહીં પ્રત્યેક દુકાને સાધારણ છે. અંદર ગયા પછી તમે માત્ર જુઓ ત્યારે એક માગો તો પચીશ ચીજ રજુ કરે. નાના દુકાનદાર તરફથી પણ ભાવમાં ફેરફાર તો નજ થાય, પણ તમે વ્યાપારી હો તો કમીશન લઈ શકો. આ કમીશનમાં વધઘટ થઇ શકે છે એટલા પૂરતી જૂદી વાત, બાકી ત્રણ પાઉન્ડની ચીજ બતાવી તેના બે પાઉન્ડ ઓગણીશ શીલીંગ લે નહિ. તમને પાલવે તો લો, નહિતો ચાલ્યા જાઓ; પણ એ બોલેલ ભાવમાં ફેરફાર કરશે નહિ. અંગરેજો મોટા પાયા ઉપર વેપાર કરી શકે છે તે તેનું આ વ્યવહારકુશળપણું છે. એ ઉપરાંત એક બીજી એટલીજ અગત્યની વાત એ છે કે તમે માલ લઇ તમારો કાર્ડ આપી પૈસા ચૂકવી ચાલ્યા જાઓ અને ઘેર આવી બારોબાર આવેલો માલ મેળવી જુઓ તો કદિ પણ એક ચીજ ઘટશે નહિ અથવા બદલી આવી ગઈ છે એમ જણાશે નહિ. આ પ્રમાણિકપણું આખા દેશમા પ્રવર્તે છે. અહીં ઘરાકને ચીરવાની વૃત્તિ નથી જણાતી પણ ઘરાકી જમાવવાની આવડતના પદાર્થપાઠો દેખાય છે. રાજી થએલો ઘરાક બીજા ઘણા ઘરાક મેળવી આપે છે એ સૂત્ર તેઓ સમજે છે અને નફો ગમે તેટલા ટકા ખાશે પણ પુંજનો

અડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યા જવાય છે. એ સ્થાન Sydenham ના નામે ઓળખાય છે. એ પેલેસમા અમે બસમા ગયા હતા. રસ્તે નાના નાના એક સરખા બગલાની હારો આવી રહેલી છે. આ બંગલા તે લંડનની કંટ્રી લાઈફ છે. એ બહુ સુંદર અને એક સરખા દેખાવવાળા હોય છે. અંદર જઇએ તો પ્રથમ નાનો સુંદર બગિચો, દાખલ થતા એક મોટો ડ્રોઇંગ રૂમ, રસોડુ અને સ્ટોર રૂમ, બાજુમા નોકરને રહેવાની જગ્યા, ઉપર બે સુવાના રૂમ, નીચે ઉપર પાયખાના, એક બાળકને સુવાનો રૂમ, એ સર્વ સગવડવાળા બંગલાનું ભાડુ દર અઠવાડિયે બેથી ત્રણુ ગીની હોય છે. પછવાડે સારો બગિચો હોય છે. બીલ્ડીંગ સોસાયટી એવા બગના બાંધે છે. દરેક બગલાને સડક હોય છે. વચ્ચે ચાર પાચ ટેનીસકોર્ટ અને ક્રીકેટગ્રાઉન્ડ તથા મોટો બગિચો હોય છે. રહેવાનું બહુ સુંદર અને વીજળી, ગેસ અને પાણી તથા ગટરની પૂરતી સગવડ હોય છે. ગરમ પાણી માટે દરેક બંગલામા સગવડ હોય છે. અહીની હવા તદ્દન સ્વચ્છ હોય છે અને બધા બંગના ભરેલા હોય છે. પોતાનો બગનો પણ નંબર વગર જડે નહિ એટલા એકસરખા દેખાવમા હોય છે. લંડનની કંટ્રી લાઇફ ઘણી વખણાય છે. ચારે તરફ શાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય છે અને દરેક ઘરમાં પિયાનો જરૂર હોય છે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ (Crystal palace)

આવા અનેક બગલા વટાવી અમે સીડનહામમા આવેના ક્રીસ્ટલ પેલેસ આગળ આવી પહોચ્યા. એની બાંધણીમા માત્ર કાચ અને લોઢાનો ઉપયોગ કર્યો છે. બ ગલો ઘણો ઉંચો અને મોટો છે અંદર પાંચ હજાર માણસો બેસે એવો કોન્સર્ટ હોલ છે અને ચારે તરફ રાજાના પુતળા અને ચિત્રો છે. ગુરુવારે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

તેમને મફત દાખલ કરે છે. અમે ગયા ત્યારે ત્રણેક હજાર વિદ્યાર્થી હતા. તેઓના શિક્ષકો તેમની સાથે રમે, ફરે, કોઇ દોડાદોડી કરે—ગમે તેમ કરે. અને ચારે બાજુનું સૌંદર્ય એવું કે મગજને શાંત કરી નાખે. મેળો હતો, તેમાં અનેક ચીજો મળે. છોકરાઓને કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. વાતોમાં જ જ્ઞાન મળે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ બાંધવા પાછળ ૧૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો છે. તેની આજુબાજુ ૨૦૦ એકર જમીનપર વિદ્યાનાં અનેક સાધનો છે. ઊંચાઇ પણ ઘણી છે. બાજુમાં બે મોટા મિનારા છે. અંદર એક જબરજસ્ત ઘડિયાળ છે. વચ્ચે એક સુંદર થીએટર (નાટ્યગૃહ) છે. આખો પેલેસ જોતાં ઘણું જાણવા જેવું મળે તેવું લાગ્યુ. અહીંના વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી અને રમતો જોઈ ત્યારે તે બાબતમાં આપણે હજુ કેટલા પછાત છીએ તેનો કાંઇક ખ્યાલ થયો. અહીં પક્ષીઓનાં, ફૂલોનાં અને કુતરાના પ્રદર્શનો થાય છે ત્યારે બહુ જોવા જેવું હોય છે. ક્રીસ્ટલ પેલેસ તો ચમકતો બિલોરી કાચનો મહેલ છે અને ઘણો વિશાળ અને કારીગિરીનો નમુનો છે. એ લંડનની દક્ષિણે આવેલો છે.

દાખલ થવાની ફી એક શિલીંગ ત્રણ પેન્સ છે. ગુરુવારે બે શિલીંગ અને છ પેન્સ હોય છે. કોઇપણ મકાન જાહેર હોય છે તેમા દાખલ થવાની ફી જરૂર રાખે છે. મોટા બગિચામાં કેટલીક વાર નથી હોતી. ફીની આવક ઘણી મોટી થાય છે અને તેમાં તેના રક્ષણ રિપેરનો ખર્ચ નીકળી આવે છે. લડાઇના વખતમાં અહીં સિપાઇઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. લંડન આવનારે આ મહાલય જરૂર જોવા જેવો છે. જતા આવતાં પરાંઓનાં મકાનોની ગોઠવણ પણ જરૂર નીહાળી લેવી. બસમાં

જવાથી એનો ખ્યાલ આવશે. હું વીમ્બલ્ડનમાં એવાં મકાન જોઈ આવ્યો હતો એટલે મને તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો.

હેમ્પ્ટન કોર્ટ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન કોર્ટ જોવા ગયા. એ લંડનની તદ્દન પશ્ચિમે લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. બસમાં અને અંડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. ઉઘાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ઘણી મજા આવે છે. રસ્તે પરાઓનાં ઘરોની હારોની હારો ચાલી આવે અને બસ પુરઝોસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે ઓલીંપીયા પર ઘોડાનો show હતો તેથી મોટરગાડીનો ધસારો ઘણો હતો. હેમ્પ્ટનકોર્ટ પહોંચતાં લગભગ સવા કલાક થાય છે.

ઇ. સ. ૧૫૧૫માં ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરુષ કાર્ડીનલ વુલ્સિ Wolsey એ તંદુરસ્તી માટે આ કોર્ટને પોતાના મકાન માટે ટેમ્સ નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી. બંધાવતાં પહેલાં લંડનની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જગ્યાની એણે ઘણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જગ્યા પસંદ કરી, બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જગ્યા બંધાવી અને તેની આજુબાજુ ઘણો મોટો બગિચો બાંધ્યો. એ બગિચો આજે પણ આંખને ઠારે તેવો છે. તેની ગોંદરી લીલી હરિયાળી અને મખમલનો ગાલિચો પાથર્યો હોય તેવી અને વચ્ચેનો ફુવારો ઘણો આકર્ષક જણાય છે. એ વુલ્સિએ આવો સારો બંગલો બાંધ્યો, ત્યાં રાજાને ઘણીવાર નોતર્યા અને અંતે રાજાએ તેની પાસેથી એ બગિચો લઇ લીધો ત્યારે એને કહેવું પડેલું કે 'જે ભક્તિથી રાજાને ભજ્યો તેની અર્ધી પણ ભક્તિથી જો મેં મારા ઇશ્વરને ભજ્યા હોત

રીચમંડ અને કીંગ્સ્ટન શહેરમાં થઈને આવ્યા. એ સર્વ લંડનનાં પરાં છે. અહીંથી પાછા જતાં ટેમ્સ નદીમાં થઈને જવાનો વિચાર કર્યો. અમે ત્રણ જણ સાથે હતા. નાની બોટ મોટરવાળી હતી તેની રીચમંડની ટીકિટ લીધી. બોટમાં બેઠા પછી જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં નાની બથામડી જેવી ઘણી બોટો ભાડે મળે છે. શનિવારનો દિવસ હતો એટલે બપોરના રજા હતી. આવી સેંકડો બોટો અંદર ફરતી હતી. અંદર બે કે ત્રણ માણુસો હોય. ઘણે ભાગે સ્ત્રીપુરૂષ હશે. તેઓ ખાવાનું સાથે રાખે. બોટમાં બેસી ખાય, કોઈ ગ્રામોફોન વગાડે, કોઈ વાયોલીન વગાડે, કોઇ અંદર કાંઠા ઉપર પડયા રહે અને કોઇ સુતા હોય. જેને જેમ ફાવે તેમ આનંદ કરે. આવી સેંકડો બોટો હતી. બન્ને બાજુએ મોટી વેરરોનાં બોટો પણ ખરી, અને કેટલીક હરવા ફરવાની પણ બોટો હતી. નદીમાં પણ ખાવા પીવાની સગવડ તો ખરીજ.

આ દેખાવ જોતા હતા ત્યાં અમારી બોટ ઉપડી. બન્ને બાજુએ એવો સુંદર દેખાવ કર્યો છે કે ત્યાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આવે. લીલો પ્રદેશ અને કાંઠા ઉપર મકાનો-નાનાં લાકડાંનાં કે મોટાં હોય છે. બન્ને બાજુએ લોકો રમે નાચે કુદે અને કુતરાઓ સાથે ગેલ કરે. એવા અનેક દેખાવો જોતા જઈએ અને સ્ટીમર આગળ ચાલી જાય. આખી નદીની બન્ને બાજુએ અનેક ક્લબો અને પાર્કો તથા ફરવાની જગ્યા છે અને અહીંના લોકો એનો પૂરતો લાભ લે છે. તેઓ કુદરતની પ્રતિકૂળતાનો પણ ઘણો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને ફુરસદના વખતમાં આનંદ કરે છે. ધંધા વખતે ધંધાનીજ વાત અને અવકાશના

વખતમાં જીંદગી વધારવાનાં બાહ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. અત્યારે ઉનાળો હતો એટલે આખી કુદરત હસી રહી હોય એમ દેખાતું હતું. અમને પાંચસેક હોડીઓ આવાં યુગળોની મળી હશે અને સર્વના આનંદી ચહેરા જોઇ અમને જોવાની ઘણી મજા આવતી હતી.

રસ્તા ઉપર અનેક હોટેલો અને હોડીઓ ભાડે લેવાની જગ્યા પણ આવે. એમ કરતાં અમે કીંગ્સ્ટન નજીક આવ્યા. ત્યાંથી રીચમંડ જતાં ઢોળાવ જબરો આવે છે તેથી ત્યાં બોટને સંભાળથી લેવી પડે છે. બોટ એક બંધ પાસે આવી અંદર ગઇ, પછી ઊભી રહી. ધીમે ધીમે બધું પાણી ખલાસ કરી તેને છ ફીટ ઉતારી દીધી. પછી સામેનું બારણું ખોલ્યું એટલે બોટ નવી નીચી સપાટી પર આવી. આને Peddington lock કહેવામાં આવે છે. જે ધોરણ ઉપર પનામા કેનલ બાંધી છે તેનો પ્રીન્સી-પલ નજરે જોયો. સ્ટીમર ચઢીઉતરી શકે નહિ પણ દરવાજા બંધ કરી, પાણી એકજ લેવલ રાખે છે. તે ધોરણે કામ લઇ સાયન્સના જ્ઞાનનો લાભ લેવામા આવે છે. આ વૈજ્ઞાનિક કળા વિભાગ બહુ જોવા જેવો લાગ્યો. વખત હોય તો ટેમ્સ નદીમાં એક વખત જરૂર જવા જેવુ છે. કેટલીક સરવીસ તો વેસ્ટમીન્સ્ટ-રથી માંડીને હેમ્પ્ટનકોર્ટ સુધીની પણ હોય છે. આખે રસ્તે અનેક નાની બોટો બલામડીઓ અને મછવા સામે મળ્યા જ કરે અને બન્ને બાજુનો રસ્તો કુદરત અને મનુષ્યકૃતિથી ઘણો સુંદર લાગે. જીવતી કવિતા અહીં જોઇ શકાય છે, સ્થૂળ ઊંચા પ્રકારનું સુખ કેવું હોઇ શકે તેનો અહીં ખ્યાલ થાય છે અને સ્વર્ગીય સ્થૂળ સુખની ઝાંખી થાય છે. અહીં અધ્યાત્મને અવકાશજ નથી,

તેમજ અધ્યાત્મની વાંછામાં બન્નેને ગુમાવવાનો દંભ પણ નથી; એટલે આ દેશમાં સ્થૂળ સાધનોનો કેટલો લાભ આ ભવમાં લઇ શકાય છે તેજ જોવાનું છે. આ દેશમાં આત્મા તો ખોવાઈગયો છે અને શોધ્યો જડે તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સંપત્તિની વિપુળતામાં આ દેશ એટલો બધો વિલાસ અને આનંદ કરે છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

સ્ટીમર આવાં અનેક દૃશ્યો જોતી રીચમંડ આવી. ત્યાંથી બસમાં બેસી અમે મુકામ પર આવ્યા. રીચમંડ પણ નાનું ગામ છે, બધી વસ્તુઓ મળે છે અને તેની બાજુમાં મોટો બાગ છે તે જોવા આવતી ફાવે જવાનું છે.

કયુ ગાર્ડન્સ. Kew Gardens.

રીચમન્ડ પાસે આ બોટેનીકલ ગાર્ડન્સ છે. બસમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. છ સાત પેનીમાં બસ ત્યાં પહોંચાડે છે. એ બગિચો ટેઈમ્સ નદીના કિનારા પર છે અને ઘણો વિશાળ છે. એમાં અનેક જાતનાં છોડવાંઓ અને ઝાડો છે. એમાં જાપાનીઝ પેગોડા ખાસ જોવા લાયક છે. એ આખા બાગમાં ફરતાં બે કલાક લાગે છે. દરેક જાતનાં છોડ કે ઝાડ પાસે તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે અને અંદરની અગત્યની ચીજોમાં ચિત્રોની બુક પણ મળી શકે છે. બગિચાઓનો શોખ હોય તેણે આ બગિચો જરૂર જોવા લાયક છે. લંડનમાં બગિચાઓનો પાર નથી. આટલું મોટું શહેર છતાં તેમાં મોટા મધ્ય ભાગમાં પણ ઠામ ઠામ બગિચાઓ ઘણા રાખ્યા છે. ત્યાં બાળકો રમે છે અને અવકાશે માણસો હવા ખાય છે. અહીં ઘરો તો એવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે બહારની હવા અંદર આવવા દઇ શકાય નહિ. બારી બારણાં હોય ઘણાં,

પણ અધખોલાં પણ રાખી શકાય નહિ. શરદી લાગી જવાનો ઉનાળામાં પણ ભય રહે છે અને શિયાળામાં તો અંદર ગરમી રાખવી જ પડે એટલે ઘરમાં ગુંચાયલા લોકોને ચોખી હવાનાં સાધનો જોઇએ. કુદરતની આ વિરૂદ્ધતાથી એ લોકો ડરી ગયા નથી. શિયાળામાં ઠંડી વધારે હોય, વરસાદ અને બરફ પડતો હોય ત્યારે વધારે કામ કરે છે, કામ કરે એટલે શરીરમાથી ગરમી નીકળે છે અને જ્યારે જરા ઉઘાડ નીકળે ત્યારે ખુલ્લી હવામાં જઈ પ્રકાશનો લાભ લે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે નાના બગિચાઓ તો હોય જ છે અને આવા મોટા બગિચા પણ ઘણા છે. કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ, જેમ્સીસ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, હાઇડ પાર્ક વિગેરે મોટા બગિચાઓ પણ છે. ક્યુ ગાર્ડન્સ એ જાહેર બાગ છે, અંદર જવાની ફી છે, બોટનીના અભ્યાસીને તો એ બહુ ઉપયોગી છે પણ સામાન્ય રીતે પણ એકવાર તો જરૂર જોવા લાયક છે.

અહીંના બગિચાઓમા ખુરશીઓ ગોઠવેલી હોય છે. તે પર બેસવાની ફી હોય છે. કોઇ ઠેકાણે એક પેની અને કોઇ ઠેકાણે બે પેન્સ હોય છે. હાઇડપાર્ક જેવામાં દશેક હજાર ખુરશીઓ હશે. બેન્ડ હોય ત્યારે અને ખાસ કરીને શનિવારે ત્યાં બેસવાની જગ્યા મુસ્કેલીએ મળે છે એટલે લોકો ખુલ્લી હવાનો લાભ લે છે. ઘણા ખરા ફરતાં જ જોવામાં આવે છે.

ઝૂ. (Zoological Gardens).

અમે ઝુલોજીકલ ગાર્ડન્સ જોવા ગયા. આને ટુંકામાં 'ઝૂ' ના નામથી લોકો ઓળખે છે. ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટની નજીકમાં—શહેરના મધ્યમાં એ બાગ છે. અંદર દાખલ થવાની ફી એક શિલીંગ પણ આજે સોમવારે ૭ પેની છે. અમે અહીં ઘણું જોવાની આશા

રાખી હતી પણ બહુ વિશેષતા લાગી નહિ. આપણે ત્યાં બગિચા ઘણા છે અને તેમાં જનાવરોનો સંગ્રહ હોય તેવો આ બગિચો છે. અહીં સિંહ, વાઘ, વરુ, રીંછ–ઘણાં છે તેમાં ખાસ નવીનતા લાગી તે નીચે પ્રમાણે છે. એક સફેત હાથી જોયો. વાંચ્યો હતો પણ જોયેલો નહિ. ચામડી તદન સફેત. બીજા ચાર હાથી કાળા રંગના છે તેના ઉપર ત્રણ પેની લઈ બેસાડે છે. ગોરાં છોકરાંઓ બહુ બેસતાં હતાં. ઊરાંગઉટાંગ વાંદરો જોયો. બીજા દક્ષિણ અમેરિકાના ઘણી જાતના વાંદરા જોયા. સર્પગૃહમાં મોટા સર્પો અને તેની જાતો છે. પક્ષીગૃહમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ છે. દરેકની બહાર તેનુ વર્ણન લખેલુ હોય છે. એ સિવાય શહામૃગ અને અનેક જાતનાં જનાવરો જેનાં નામ વાંચેલા પણ જોયેલાં નહિ તે જોયા.

આજે સોમવાર હતો તેથી લગભગ ચાર પાંચ હજાર માણસ જોવા આવેલું હશે. એ લોકો વાંદરાને જોઇને કે હાથીને ઊંટને જોઇ ગાંડાઘેલા થઇ જાય છે, ખાવાનું ખવરાવે છે અને જ્યાં ખાવાનું આપશો નહિ એમ લખ્યુ હોય ત્યા હુકમ બરાબર પાળે છે. અહીંના લોકોનું નિયત્રણ (ડિસીપ્લીન) તો અજબ છે. દરેક પોતાની ફરજ સમજે છે. ત્યાંયે સિપાઇના હુકમની જરૂર રહેતી નથી.

બાગમાં વચ્ચે ખાવાની જગ્યા તો ખરી જ. ચાનો ટાઇમ (૪ વાગે) હતો એટલે લગભગ સાતસો માણસો ચા પીવા બેસી ગયા હતા. દરેકને માગેલ વસ્તુ મળે અને ટેરીફ (ભાવતાલ) છાપેલ જ હોય છે એટલે એમાં વરવાંધો કે ગોટાળો હોય જ નહિ. ત્યારપછી ત્યાં એક ઘણી નવીન ચીજ જોઇ. એને aquarium કહે છે. એમા દરેક જાતની માછલીઓ હોય છે. એને રાખવા માટે ઊંચા કાચનાં પોન્ડ બનાવ્યા છે–માછલીઓ

કયા પ્રદેશની છે તે લખેલું હોય છે–તેમાં ઉપરથી પાણી આવે છે અને નીચેથી ચાલ્યું જાય છે. અંદર એ જે પ્રદેશની હોય ત્યાંની રેતી, પથ્થર અને છોડવા હોય છે અને માછલીઓ ગેલ કરતી ફર્યા કરે છે. એ અનેક રંગની અને રંગબેરંગી હોય છે–કોઇ નાની અને કોઇ ઘણી મોટી. એના રંગો અને શરીર જોતાં માછલી નળીઆ અને વળીઆ સિવાય સર્વ આકારની હોય છે એ વાતની પ્રતીતિ થઇ. એનો દેખાવ અતિ મનમોહક છે અને જોતાં જરા પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એ એક્વેરીયમમાં દાખલ થવાની ફી એક શિલીંગ પણ સોમવારે ૭ પેની છે. એ જોતાં કલાકેક થાય એટલી તેમાં માછલીઓ છે. માછલીઓની ઉપર નીચે જવાની રીત પણ જોવા જેવી લાગી. એક ઇલેક્ટ્રીક માછલી છે તેની નીચે લખ્યું છે કે એ સપાટો લગાવે ત્યારે પાંચસે વૉલ્ટના પાવરના વીજળીનો ઝાટકો લાગે છે. પાર વગરની માછલીઓ જોઇ, લોબ્સ્ટર જાતની પણ અનેક જોઈ અને બીજાં તો નામો એટલાં કે યાદ પણ રહે નહિ.

ઝૂમાં ઊંટ પણ છે. તેના ઉપર પણ છોકરાઓ સ્વારી કરી અંદર ફરે છે. બેસવા માટે ખુરશીઓ ગોઠવી છે. જ્યાં સંભાળ રાખવાનું હોય ત્યાં રેલીંગ–કઠેરા કરેલો હોય છે એટલે કોઇને જોખમ થાય નહિ. કયું જનાવર કોણે અને ક્યારે ભેટ આપ્યું, ખરીદ્યું ક્યારે–તેનો પણ લેખિત ઇતિહાસ આપેલો હોય છે.

અંગરેજ પ્રજા સાધારણ રીતે વ્યાપારી પ્રજા કહેવાય છે. તેઓને વેપાર સિવાય બીજે રસ નથી એવો તેમના ઉપર આક્ષેપ છે; છતાં તેઓએ પણ અઢળક પૈસા એકઠા કરી આનં-

દનાં અનેક સાધનો ગોઠવ્યાં છે અને તે દરેકમાં ઓછું વધતું કળાવિધાન તો જરૂર જ હોય છે. આ ઝૂ બગિચામાં ધોળું રીંછ Polar bear પણ જોવામાં આવ્યું. એક્વેરીયમના દરેક પોન્ડમાં જોઇએ તેટલી ગરમી કૃત્રિમ સાધનોથી રાખવામાં આવે છે તેથી માછલી મરતી નથી. આ સર્વની રક્ષા માટે મોટો ખરચ થાય છે, તેને માટે એક સોસાયટિ છે અને તેના મેમ્બરો તે નભાવે છે.

ઓક્સફર્ડ.

તા. ૨૫-૬-૨૬ ને ગેજ ઓક્સફર્ડ જવાની ગોઠવણ કરી હતી. વિદ્યાના ધામ અને દેવી સરસ્વતીના ઉપાસકોના આ માનીતા સ્થાનને જોવાની ઘણા વખતથી ઉત્કંઠા થયા કરતી તે એક વિદ્યાર્થી મિત્રનો પરિચય થતાં પૂર્ણ થઇ. જોકે આ સમયે કોલેજો બંધ હતી છતાં અન્ય ઘણું જોવાનું છે અને મુલાકાત નિષ્ફળ નહિ જાય એમ કહેવાથી ત્યાં જવા ઠરાવ્યું. પેડીંગ્ટન, સ્ટેશને ગયા તો ત્યાં પ્રથમે ગ્રાસે મક્ષિકા જેવું થયું. ઓકસફર્ડની ટ્રેઇન સવારે ૯-૩૫ ઉપડતી હતી પણ હું જે ટ્રેનમાં બેઠો તે ૯-૧૫ ઉપડી એટલે લાગ્યું કે કાંઈ ભૂલ થઇ. અહીં ઓળખાણ વગર પેસેંજરો સાથે વાત થાય નહિ, પણ એ શિષ્ટાચારને આ મુશ્કેલીમાં બાજુએ મૂકી બાજુવાળાને પૂછયું કે આ ગાડી ઓકસ્ફર્ડ જશે ? તેણે જવાબ આપ્યો કે આ ગાડી તો બ્રીસ્ટલ (Bristol) ની છે પણ (Didcut) ડીડકટ સુધી રસ્તો એકજ છે. ગાડી ઉપડી ચૂકી હતી એટલે ઉતરાય એમ તો હતુ જ નહિ. એટલે ધીમી ગાડીમાં આસપાસના પ્રદેશનું અવલોકન કરતાં અને વારનવાર કાંઇક વાંચતાં ડીડકટ પહોચ્યો. સ્ટેશને ઉતરીને

પૂછતાં જણાયું કે બીજી ગાડી આવતાં સુધી ૧॥ કલાક બેસી રહેવું પડશે. ઓક્સફર્ડ જવાની ફાસ્ટ ગાડી તે હું જોઈ રહ્યો ને ચાલી ગઈ અને મારો મિત્ર મળશે નહિ તો મને ભારે અગવડ થશે એમ ચિંતા કરતો ટીકટ સ્ટેશને વેઇટીંગરૂમમા બેઠો. સ્ટ્રેન્ડ મેગેઝીન ખરીદી બેચાર વાર્તાઓ ઉપર નજર નાખી ગયો. ૧૧-૪૫ ની ગાડી મળી, તેમાં બેસીને ઓક્સફર્ડ પહોંચ્યો. સામે આવનાર આટલી વખત કાંઈ બેસી રહે નહિ એમ ધારી સ્ટેશન બ્હાર નીકળી ગયો. તેનું ઠેકાણું મારી પાસે હતું તેથી ગાડી કરી સીધો તેને ત્યાં ગયો. તેની રહેવાની જગ્યા સ્ટેશનથી ચાર માઇલ દૂર હતી. ત્યાં જઇને પૂછ્યું તો ઘરની માલિકે કહ્યું કે તમારા મિત્ર તો તમને લેવા સ્ટેશને ગયા છે, હજુ આવ્યા નથી. ત્યારે મેં કરેલી બીજી ભૂલ ધ્યાનમાં આવી.

પા કલાક રાહ જોઈ એટલામાં તે મિત્ર આવ્યા. તે સ્ટેશને રાહ જોતાં બે ગાડી આવી ગઇ ત્યાંસુધી બેસી રહેલા હતા. આખરે મળ્યા એટલે આનંદ થયો.

' ખાનગી વાસગૃહો. ' મારા એ મિત્રનો નિવાસ એક ખાનગી ગૃહમાં હતો. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટિને અંગે એવા ખાનગી આબરૂદાર ઘરોનું લીસ્ટ રાખવામાં આવે છે અને (યુનિવર્સિટિ) જે ઘરોમાં રહેવાની રજા આપે તે ઘેર જ વિદ્યાર્થીથી રહી શકાય છે. કોઇ લેન્ડલેડી બરાબર સંભાળ ન રાખતી હોય અને તેને વિષે ફરિયાદ જાય તો પછી તેનું ઘર નામાવલિમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને તેને ત્યાં કોઈ વિદ્યાર્થી જઈ શકતો નથી. આવાં ખાનગી ગૃહોમાં વિદ્યાર્થીને રહેવા સારૂ બે ઓરડા આપવામાં આવે છે, જેમાં એકનો ઉપયોગ સુવા માટે અને બીજાનો

ઉપયોગ વાંચવા કે મળવા માટે કરવામાં આવે છે. બન્નેમાં જરૂરી પણ બહુ સારૂં ફરનીચર હોય છે. ગરમીના ગોખો તો અહીં દરેક ઓરડામાં હોય જ, તેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે શિયાળામાં થાય છે. આવી રીતે લેન્ડલેડીને ત્યાં રહેવાનો ખર્ચ અઠવાડિયે અઢી પાઉન્ડ આવે છે તેમાં સવારનો નાસ્તો (બ્રેક ફાસ્ટ) બપોરનું ભોજન (લંચ) અને રાતનાં જમણ (ડીનર)નો સમાવેશ થાય છે. કપડાં ધોવરાવવાનું બીલ આપણે ચૂકવવાનું હોય છે.

હું જે મિત્રને ત્યાં ગયો તેની લેન્ડલેડી બહુ ભલી બાઈ હતી. એક માતા જેટલી માયા તેનામાં જોવામાં આવી. પેલો વિદ્યાર્થી જે સ્ટેશને રાહ જોયા કરતો હતો તેને તેડવા પોતે સાઇકલ પર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. જમાડવામાં તે આનંદ લેતી, ઓછું ખાય કે બેચેન જણાય તો પોતે અધીરી પડી ઘણી ચિંતા કરે. એ વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેર રહે તેમાં તેનો ઘણો ખર્ચ નીકળી આવતો.

વિષયમાં જેને શોખ હોય તે તે ભાષણો સાંભળે. ફરજીઆત ટર્મ ભરવાનું કે હાજરી નોંધવવાની હોતી નથી. દરેક કૉલેજનો પોતાનો ઇતિહાસ હોય છે. કેટલીકમાં ઓછે ખરચે નભે છે અને કેટલીકમાં ભારે ખર્ચ આવે છે. દર અઠવાડિયે રહેવાનો અને ખાવાનો ખર્ચ ૨–૩ પાઉન્ડ આવે છે, બે પાઉન્ડથી ઓછો ખર્ચ થતો નથી અને ત્રણથી વધારે થતો નથી. એ ઉપરાંત લોંડ્રી–(ધોલાઇ)નું બીલ થાય તે આખું ટર્મ પૂરૂ થયે આપવાનું હોય છે. ફી વિગેરે સર્વ, ટર્મ પૂરી થાય ત્યારેજ વસુલ કરવામાં આવે છે.

'યુનિવર્સિટિ.' કૉલેજનું કામ વિદ્યાર્થીઓપર દેખરેખ રાખવાનું અને તેમને માટે રહેવાની તેમજ જમવાની ગોઠવણ કરવાનુ હોય છે. આ સર્વ residential colleges કહેવાય છે. અભ્યાસ કરાવવાનુ કાર્ય યુનિવર્સિટિ કરે છે. તેનાં ભાષણો બહુજ ઊંચા પ્રકારના હોય છે અને તે દરેક ભાષણમાં ઊંડો અભ્યાસ તરી આવે છે. એ ઉપરાત વિદ્યાર્થીને મુશ્કેલી પડે, સલાહ જોઇએ–તે સર્વ પ્રોફેસરો આપે છે. તેઓ સર્વ યુનિવર્સિટિ સાથે જોડાયલા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે જમે, સાથે ફરે, સાથે રમે અને વાતચીત કરે તેમાં ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે અને પરસ્પર સંબંધ પણ સારો કેળવાય છે. એક રીતે વિદ્યાર્થીઓને બહુ છૂટ હોય છે અને બીજી રીતે નિયમણ પણ આકરૂ છે. તેઓએ અમુક જાતનો ડ્રેસ પહેરવોજ જોઇએ, દરેક કૉલેજના ક્રેસ્ટ અથવા બેજ હોય છે તે લગાડવાં જોઇએ અને અમુક વખતે ફરવા નીકળે તો માથે અંડર ગ્રેજ્યુએટની ચોરસ ટોપી પહેરવીજ પડે. તેના ઉપર કાબુ રાખવા માટે ત્યાં proctors હોય છે, તેઓ ગમે ત્યારે ફરવા નીકળે. તેઓ તો વૃદ્ધ હોય છે

પણ સાથે બે મજબૂત bulls ને રાખે છે આ ખુન-મજબૂત માણસો વિદ્યાર્થીને પકડી શકે છે, દોડીને અટકાવી શકે છે અને પછી તે વિદ્યાર્થીની તપાસ થાય છે અને સજા થાય છે A student is liable to be procted આ પ્રોક્ટરો ઘણા મજબૂત મનના મક્કમ અને માયાળુ હોય છે અને વિદ્યાર્થીવર્ગ પર તેમની ધાક પણ ઘણી હોય છે. ઓક્સફર્ડમા છ સાત હજાર વિદ્યાર્થીઓ છે તેમને આ નિયત્રણામાથી બરાબર પસાર થવુ પડે છે લડનમા કેળવણી તો ઘણી છે પણ રખડતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અકુશ રાખે તેવુ કોઈ ખાતુ ત્યા નથી અને લડનનો મોટો વ્યવહાર અને મોટી વસતી હોવાને કારણે તેવુ બની શકે તેમ પણ નથી

'રમતો-બોટીંગ ' અહીં વિદ્યાર્થીઓ ક્રીકેટ, ટેનીસ અને ગોલ્ફ બહુ રમે છે અને તેમા ખાસ પ્રવીણ થાય છે જેને જેનો શોખ હોય તે તે રમે, પણ તેમનો સર્વથી વધારે આનદ તો નદીમાં 'બોટીંગ'-હોડી ચલાવવાનો છે દરેક કોલેજની બાર્જ Barje નદીમા હોય છે બાર્જ એટલે કાઠા ઉપર તરતુ રેસ્ટોરા તેમાં ખાવા પીવાનુ મળે છે. બાકીરો કોલેજની બાર્જે નદીમા હોય છે. નાની નાની બોટોમા વિદ્યાર્થીઓ હાથે હલેસા ચલાવી કસરત કરે છે એના punting, paddling અને rowing એમ ત્રણ પ્રકાર હોય છે પન્ટીંગમા મોટા વાસડાને રેતીમા દબાવી મછવો ચલાવવો, પેડલીંગમા ચાટવા નાના હોય છે અને રોઈંગમા મોટા હોય છે બધી કોલેજો વચ્ચે બોટીંગની હરીફાઈ થાય છે એક દિવસ ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રીજ વચ્ચે લડનમા બોટીંગની રેસ થાય છે તેમાં માત્ર બેજ હોડીઓ હોય છે, દોઢ

માઇલની રેસ હોય છે, પણ લંડન બીજથી દોઢ માઇલ સુધીમાં નદીની બન્ને બાજુએ ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા મળતી નથી એટલા લોકો તે જોવા જાય છે. બોટીંગમાં તેમને કાંઇક અનેરો આનંદ થાય છે. દરેક વિદ્યાર્થી બોટીંગ તો કરવાનો જ. લંડનની રેસમાં જે ચુંટણી થાય છે તે યુનિવર્સિટિ કરે છે. તેમાં ઓક્સફર્ડના આઠ અને કેંબ્રીજના આઠ હોય છે. કૉલેજોની અંદર અંદરની હરિફાઇ થાય છે તેની પસંદગી કૉલેજો કરે છે. આ બોટીંગ ઉપરથી જણાય છે કે નાની નદીનો પણ તેઓ ઘણો લાભ લે છે. મુંબઇ જેવો સુંદર દરિયો હોય તો તેનો બહુ લાભ લે. આપણે ત્યાં કુદરતની અનુકૂળતાનો જોઇએ તેટલો લાભ લેવાતો નથી, બલ્કે આપણને લેતાં આવડતું નથી.

'ડિનર'

દરેક કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે સાડાસાત વાગે સાથે જમવા બેસે છે. ટેબલ ઉપર કૉલેજની, અભ્યાસની કે પુસ્તકની વાત કરવાની મનાઇ છે. જો કોઇ વિદ્યાર્થી ભૂલથી એ વાત છેડે તો તે ટેબલ પરના સર્વ વિદ્યાર્થીનું તે દિવસનું ડ્રીન્ક (પીણા) નું બીલ તેને ચુકવવું પડે છે અને આ નિયમનો બરાબર અમલ થાય છે. જમવા વખતે જમવાની વાત, તે વખતે અભ્યાસની વાત નહિ–એ વાતનો આ અમલ જણાય છે. જમતી વખત ચિંતા કરાવે તેવી કોઈ વાત કોઇ કરતાજ નથી અને તેટલા માટે આનંદની વાતો કરતાં તો ખાસ શીખવું પડે છે. કોઈ પરોણો આવે તો તેની સાથે વાત કરવીજ પડે, એટલે વાત કરતાં આવડવી એ એક હોંશિયારી ગણાય છે અને અભ્યાસ કાળથી એ ગુણની ખીલવણી થાય છે. કોઈ ટેબલ ઉપર અતડો બેસી રહેતો નથી,

તેને બોલતા શીખવુંજ પડે છે, કેમકે નહિ તો તેની હાસી થાય છે અને તેને બોલતા શીખવાની ફરજ પડે છે.

'સગવડ'

વાચવાની સગવડ દરેક રૂમમા પૂરતી હોય છે ડાક્ટરી મદદ બરાબર મળે છે કોલેજમા કોઈ વિદ્યાર્થીને પરદેશમા છીએ એમ લાગતુ નથી, અરસપરસ ભાઇચારો ઘણો રહે છે, જેઓ અડર ગ્રેજ્યુએટ ન હોય અને ત્યા અભ્યાસ કરતા હોય તેમને જ ખા નગી ઘરોમા રહેવા જવુ પડે છે બાકી જેટલી જગ્યા હોય તે ત્યાનેજ કોલેજમા લે છે આપણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ત્યા એક વર્ષ રહે તોપણ કોલેજમા જગ્યા મળતી નથી એટલી ત્યા અભ્યાસ કરનારની ભરતી છે કોઇ પણ કોલેજમા દાખલ ન થાય ત્યા સુધી તે અડર ગ્રેજ્યુએટ ગણાતો નથી જો મુબાઇનો ગ્રેજ્યુએટ ન હોય તો અહીં તેને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવી પડે છે જેની તૈયારી કરતા છ માસ જાય છે

'કોલેજો'

દરેક કોલેજના મકાન પર તેના Crest નિશાની હોય છે અને તેજ બેજને નાના આકારમા છાતી ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પહેરે છે. આવા બેજ બજારમા વેચાતી મળી શકે છે બેજના કેટલાક નમુના મે લીધા છે તે ઘણાં જોવા લાયક છે કેટલીક કોલેજ ૮૦૦ થી હજાર વર્ષની જૂની છે દરેક કોલેજ મઠ શાળામા રથ પાર્ક વિગેરેનો ઇતિહાસ હોય છે અને ખાસ કરીને તે કોલેજમાથી ભણી ગએલામાથી જેઓએ જીવનના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં નામના મેળવી હોય એવા મહાન પુરૂષોની યાદગીરિ તે બહુ સારી રીતે

રાખે છે. મોટામાં મોટી કૉલેજ ક્રાઇસ્ટ ચર્ચ કૉલેજ Christ Church College) છે. તેનો quadrangle અંદરનો ચોક ઘણો વિશાળ છે. તે ઉપરાંત જૂનામાં જૂની કૉલેજો બીજી પણ છે. Oriel ઓરીઅલ કૉલેજમાં રાજાઓ અને ખાનદાનના નબીરાઓ આવે છે અને ખર્ચ પણ તે પ્રમાણમાં જ આવે છે. તે ઉપરાંત All souls College, Trinity College, University College, Brasenose College, Corpus Christe College, New College, St. Hughes College, Queen's College, Magdelen College, વિગેરે ઘણી કૉલેજો છે. કુલ ૨૨ છે. મે ઘણીખરી કૉલેજ જોઈ, પણ અત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ વગરની હતી. બધા હાજર હોય ત્યારે આવવાનું થયું હોત તો વધારે જોવાનું બની શકત. અહીં College એટલે રહેવા ખાવાની જગ્યા' એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે.

'લાઇબ્રેરી'

એક બોડલીન લાઇબ્રેરી નામની Oxford માં લાઇબ્રેરી છે. તેમાં એટલા પુસ્તકો છે કે તેના વેબ્સ્ટર ડીક્શનેરી જેવડા, એ-થી ઝેડ સુધીના, લીસ્ટના ૪૨ વૉલ્યુમ છે. કહે છે કે આખી દુનિયામા બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમથી બીજે નંબરે આ લાઇબ્રેરી છે. અગાઉથી પરવાનગી મેળવી ત્યા વાચવા જઈ શકાય છે, પુસ્તકનુ નામ નંબર આપે તે લાવી આપે છે, પુસ્તક ઘરે લઈ જઈ શકાતું નથી. એ લાઇબ્રેરી જોઇએ ત્યારે સરસ્વતીનો ખજાનો કેટલો મોટો છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે એમ છે. વાચવા માટે લાઇબ્રેરીથી જરા દૂર સામે એક મોટો વિશાળ હૉલ છે. જોવા

જનાર (વીઝીટર) ને માત્ર અંદર પ્રવેશજ કરાવવામાં આવે છે. વાંચનારાઓને અડચણ ન પડે માટે તેમને અંદર હરવા ફરવા કે વાત કરવા દેતા નથી. લાઇબ્રેરીનું મકાન ઘણું વિશાળ છે.

'વીરપૂજન.'

કૉલેજોના બહારના દેખાવ સામાન્ય હોય છે. મકાનની વિશાળતા સિવાય બીજું કાંઇ ખાસ અસાધારણ જણાયું નહિ. દરેક કૉલેજમાં કયા વિદ્યાર્થી નામાંકિત થયા, કોણે નામ કાઢ્યાં, તેનો ઇતિહાસ રહે છે અને ભીંતપર તખ્તી પણ લગાવે છે. અહીં Lord Curzon ભણ્યા હતા, અહીં Birkenhead ભણ્યા હતા, અહીં Prince of Wales–એમ બતાવે. કૉલેજના ઇતિહાસ લખેલા–છાપેલા હોય છે. સો વરસી–છસો વરસી એમ ઉજવાય છે. ઓરીઅલ કૉલેજની છસોમી વરસી હમણાં ઉજવવામાં આવી હતી ત્યારે શહેનશાહ જઈ શક્યા નહોતા પણ સંદેશો મોકલ્યો હતો.

'નાની પાર્લામેન્ટ.'

અહીંની ડીબેટીંગ સોસાયટી એ નાની પાર્લામેન્ટ ગણાય છે. ત્યાં ચર્ચામાં ઘણો ભાગ લેવાય છે અને પાર્લામેન્ટની ચર્ચાનાં તત્ત્વો અહીંથીજ વિદ્યાર્થી શીખે છે. ઠરાવો મૂકતાં, સુધારા મૂકતાં, ઓરડરના, કાનુનના સવાલ ઉઠાવતાં તેઓ અહીંથી શીખે છે. શહેરમાં પેમતાં Martyr's Memorial આવે છે. અહીં સાત બીશપને ફાંસીએ ચઢાવેલા તેનું સ્મારક છે. આખા શહેરમાં મોટર બસ ટેક્ષી અને ગાડીઓ ફરે છે. મોટી મોટી દુકાનો ઘણી છે. ખાવાની જગ્યાનો પાર નથી; છતાં અહીં લંડન જેવી ધમાચકડી

નથી, ચારે તરફ શાંતિ દેખાય છે. અંડર ગ્રેજ્યુએટને યુનિફૉર્મમાં ટોપી સાથે જોતાં આનંદ આવે છે. લેડી અંડરગ્રેજ્યુએટની ટોપીઓ બહુ સુંદર હોય છે.

'યુનિવર્સિટિ.'

ઓક્સફર્ડમાં માત્ર પાંચ કલાક રહ્યો. ઘણું જોયું અને બહુ સાંભળ્યું. જ્યાં સઘળો સમય સરસ્વતીની સફળ સાધના થતી હોય તે સ્થળમાં કેમ આનંદ ન આવે? લંડન કરતાં હવા પાણી સારાં અને લાલચના પ્રસંગો ઓછા. ઓક્સફર્ડમા ખાસ કરીને ભાષા સાહિત્ય (લીટરેચર) અને વિજ્ઞાન (સાયન્સ) નો અભ્યાસ વખણાય છે. ભાષણો તો બધા વિષયનાં થાય છે પણ ઉક્ત વિષય ઉપર અહીંનાં ભાષણો ઊંચા પ્રકારનાં ગણાય છે, જ્યારે કેમ્બ્રીજ ગણીત અને ઇજનેરી માટે પ્રખ્યાત છે. લંડનમાં ઇજનેરી, કાયદા અને ડાક્ટરી માટે વધારે સારો અભ્યાસ છે. બાકી ઇંગ્લાંડ સ્કોટ-લાંડમાં સેંકડો યુનિવર્સિટિઓ છે. દરેક મોટા ગામની યુનિવર્સિટિ જૂદી હોય છે. અને તે દરેકમાં કાંઈ કાંઇ વિશિષ્ટતા (Speciality) રહેલી હોય છે. કોઈ કોઇ યુનિવર્સિટિ પરીક્ષા લેવાનુ જ કાર્ય કરે છે, તેમાંની એક લંડન યુનિ૦ છે; બાકી બીજે તો residen-tial Uni. હોય છે. આપણે ત્યાં હવે આવી શરૂઆત કરવાનો વિચાર ચાલે છે તે ખરેખર બહુ ઇચ્છવા જોગ છે. હિંદુસ્થાનના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછી એક હજાર યુનિ૦ જોઇએ. કહે છે કે યુનાઇટેડ કીંગ્ડમમાં ૨૦૦-૨૫૦ યુનિવર્સિટિઓ છે. યુનિ૦ કાઢવા પહેલા તેની રચના કેવા પ્રકારની જોઇએ અને તેનો ઉદ્દેશ શો છે તે નક્કી કરવા માટે અહીં આવી યુનિ૦ નો અ-ભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

'શારદાનું કાવ્ય.'

મોટી નદીના સુંદર કિનારા પર આવી રહેલાં આ શારદા-સ્થાનને જોતાં નેત્રને કે હૃદયને તૃપ્તિ નજ થઇ. એની વિશાળ વનવાટિકાઓ, સુરમ્ય મેદાનો, રમવાની વિશાળ જગ્યાઓ નદીની બાજુએ અને શહેરની મનોહર સડકો ઉપર આવેલી કૉલેજો જોતાં ન લાગ્યો થાક કે ન જણાયો સમય, એને છોડતાં હિંદુસ્થાનને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં કેટલાં વર્ષો થશે એ વિચારથી ક્ષોભ થયો અને આપણે કેટલાં પાછળ છીએ એનું દુઃખદ ભાન થયું. ઓક્સફર્ડથી લંડન સુધીનો પ્રદેશ ઉનાળાની ઋતુમાં લીલોકુંજાર દેખાય છે. રમ્ય તીરપ્રાંતમાં આવેલા એ સુંદર પ્રદેશની તાજી સુવાસમાં તરબોળ થતો સાંજે પાછો નીકળ્યો અને ૧ કલાક ૨૦ મિ. માં લંડનમાં પેડીંગ્ટન સ્ટેશને આવ્યો. બન્ને વચ્ચેનો અંતર ૭૨ માઇલ લગભગ છે. રિટર્ન ટીકીટનો ભાવ ૧૫ાા શિલીંગ છે.

અહીંની રેલ્વેમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસ વચ્ચે બહુ મોટો તફાવત નથી અને સેકન્ડ ક્લાસ તો છેજ નહિ. અંડરગ્રાઉન્ડ રેલ્વેમાં ટ્યુબમાં તો એકજ ક્લાસ અને બસમાં પણ એકજ ક્લાસ. માત્ર રેલ્વે ડીસ્ટ્રીકટની હોય તેમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ એવા બે ક્લાસ હોય છે.

કેન્ટરબરી.

તા. ૨૯ મીએ બસ (સારાબેન્ક-મોટી ઉઘાડી ગાડી)માં બેસી કેન્ટરબરી ગયો. એ ધર્મ ભાવનાનું ધામ છે. ઓક્સફર્ડમાં બુદ્ધિની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી દેવીનું ધામ જોયું તો અહીં હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી ધર્મ ભાવનાનાં સ્થૂળ સ્વરૂપમાંથી કાંઈ જાણવા જેવું

મળશે એમ ધારી ખાસ જોવા ગયો. રસ્તો રળિયામણો હતો. વચ્ચે નાનાં મોટાં ગામો નજરે પડતાં હતાં. લંડનથી ૬૧ માઈલ દૂર આ પવિત્ર ધામ આવેલું છે. મોટર સુંદર હતી રસ્તે રોચેસ્ટર નામનું શહેર આવે છે તે ઘણું મોટું છે અને ડુંગર પર ઉપર નીચે બાંધ્યું છે. દરેક નાના ગામમાં પણ વીજળી, ગેસ, ગટર, તો ખરીજ. રોચેસ્ટરમાં તો ટ્રામ તથા ટ્રેલીફોન પણ હતા. કેન્ટરબરી ઉતરી સહેજ નાસ્તો કરી ત્યાંનું સુવિખ્યાત (ચર્ચ) દેવળ જોવા ગયો એ દેવળ ઘણું ભવ્ય છે. એમાં વિજેતાઓનાં સ્મારકો છે અને મોટા આર્ચબીશપોની યાદગીરિ છે. થોમસ-એ-બેકેટને અહીં જે સ્થળે મારી નાખવામાં આવ્યો હતો તે બતાવવામાં આવે છે. મંદીર દેખાવમાં ઘણુ પુરાતન લાગે છે.

પ્રભુના ધામમાં, પ્રભુના સંતાનોનો ઘોર સંહાર કરનારને સ્થાન મળે એ ઘટના પણ કેવી વિચિત્ર! આવો અન્યાય, જેને તેઓ સ્વર્ગમાં રહી ન્યાય કરનાર પિતા માને છે તે સહન કરી શકતા હશે કે કેમ તેનો ખ્યાલ આ લોકોને ભાગ્યેજ થતો હશે. પણ એતો તત્વજ્ઞાનની વાતો થઇ. હાલ તો જે જોયુ તે લખી લેવું, તે પર વિચાર આગળ ઉપર થઇ શકશે, એવો તુરતજ વિચાર આવ્યો. વખત થોડો હોય ત્યા તત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા બેસાય નહિ. મને આ મંદિર વિશાળતા અને કારિગીરિની દૃષ્ટિએ ઠીક લાગ્યું, બાકી સેંટ પૉલ જોયેલ હોય તેને અહીં આવવાની ખાસ જરૂર ન લાગી.

મારગેટ.

અહીંથી પંદર માઈલ દૂર મારગેટ Murgate નામે એક હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ એક બંદર છે. ત્યા જવા માટે બસ

લીધી. કેંટરબરીથી ઘણે સ્થાને જવાની જૂદી જૂદી બસ ગાડીઓ મળે છે અને ભાડું સાધારણ હોય છે. એ શિલીંગની બસમાં બેઠા અને મારગેટ (Murgate) ગયા. ત્યાં જે જોયુ તે આ જીંદગીમાં ભૂલી શકાશે નહિ. અમારે અહીં માત્ર બે કલાક રહેવાનુ હતું અને તેમા બધું જોઇ લેવાનુ હતું; કારણ અમારી બસ સાંજે ૫–૧૫ ઉપડવાની હતી.

આજે દિવસ ઘણો ખુશનુમા હતો. સૂર્યનો પ્રકાશ સારો પડતો હતો અને શનિવાર હોવાથી લોક દરિયાપર નીકળી પડ્યું હતુ. દરિયાપર જુહૂના દરિયા જેવી મોટી બીચ (સુંદર કિનારો) છે. ત્યાં હજારો લોકો ન્હાતા હતા, ખાતા હતા, રમતા હતા, ફરતા હતા, પાણીમાં ડુબકી મારતા હતા અને વિવિધ પ્રકારનો આનંદ સ્વચ્છંદપણે કરતા હતા. ખાવાની ચીજો પોતાની સાથે લાવેલા હોય તેમાથી ખાય, નહિ તો સામેની સડક મુક્યા પછી અનેક દુકાનો હતી ત્યાંથી ખરીદીને ખાય.

ત્યાંથી આગળ જતાં બીચ પૂરી થઇ અને બાંધેલો દરિયો આવ્યો. તેમાં લગભગ ૪૦૦ ફીટ અંદર પાયર Pier કરી છે. તે દરિયાપર બાંધેલો પૂલનો રસ્તો છે. તેમા ટ્રામ પણ જઇ શકે. તે પૂરી થવા આવે તેની અંદર જવાની ફી-૨ પેની છે. અંદર ફી ખરચી સેંકડો લોકો આવેલા હતા. વચ્ચે મજાનું બેન્ડ વાગે અને પડખે સારૂં રેસ્ટોરાં આવેલું છે ત્યાં ખાવા પીવાનું મળે. દરિયાપર હવા ખાવામાં મજા ઓરજ છે. સેંકડો લોકો આનંદથી ફરે અને જેને સાંભળવું હોય તે બેન્ડ સાંભળે. આ પાયરની રચના અને તેમાં આવેલા સેંકડો લોકોનો આનંદ નિહાળવા જેવો છે. પાયરમાંથી આખું ગામ દેખાય છે. ત્યાં સેંકડો હોટેલો છે. એક રાત રહેવું હોય તો સુવાના દશ શિલીંગ પડે છે. ઘણા માણસો અહીં દિવસો સુધી રહે છે અને વીકએન્ડ-શનિ રવિવારે તો ઘણો મોટો મેળો થાય છે. વરસાદ ન હોવાથી આખો દેખાવ ઘણો રમણીય લાગતો હતો. લોકોનો દેખાવ તંદુરસ્તીથી ભરપૂર અને ચહેરા આનંદમય લાગતા હતા. અહીં કોઇના ચહેરામાં ફીકાશ તો દેખાતીજ નથી. આપણે જેને ખુબસુરત મુખાકૃતિ કહીએ તે ઇંગ્લંડમાં લગભગ છેજ નહિ, હોય તો બહુજ થોડી છે; પણ તેઓમા તંદુરસ્તી ઘણી દેખાય છે. અંગરેજ સ્ત્રીઓના પગ થાંભલા જેવા હોય છે અને ઘણા મજબૂત દેખાય છે. (અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ રૂમેરૂ થોડી પણ સ્તમેરૂ વિશેષ હોય છે.)

ઉપરાંત એ પાયરમાં ફોટો પડાવી શકાય, ચિત્ર કોરાવી (હાથનું ડ્રોઇંગ કરાવી) શકાય અને કેટલાક સંચાઓ છે તેમાં નસીબ જોવું હોય તો તે પણ અજમાવી શકાય. એક પેની નાંખીએ એટલે નસીબનો લખેલો ટીકિટ જેવો કાગળ નીકળે.

આ તો બધા પૈસા કમાવાના ધંધા છે. ખાસ તો ચારે તરફનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, ગંભીર ગર્જન કરતા ઉદધિની અનંતતા, ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતો જીવનનો ઉલ્લાસ અને મનુષ્યકૃત કળાસેવન જોવા લાયક છે. અહીંની આહારનિદ્રાની સગવડો પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અહીંના સુંદર બેન્ડ સાંભળતાં અને હસતા ચહેરા જોતાં માણસ ક્ષણભર પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય તેમ છે. આપણે ત્યાં જુહુ ઉપર આથી પણ વધારે સગવડ થઇ શકે તેમ છે. એ કિનારાનો લાભ લેવાનો નથી, એમાં સરકારની સહાય અને લોકોના ઉત્સાહની ખામી છે. કુદરતની અનુકૂળતાનો આપણે તો વિલાયત કરતાં પણ વધારે લાભ લઈ શકીએ અને તેમાં ભય કે અગવડ કાંઈ પણ ન થાય એ આર્યભૂમિની વિશેષતા છે; પરંતુ વિલાયતના લોકો જીવનનો ઉલ્લાસ મેળવવા પ્રતિકૂળ કુદરતને પણ અનુકૂળ બનાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે જ્યારે તત્વજ્ઞાનમાંજ ગર્ક થએલાં આપણે અનુકૂળ કુદરતની પણ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. પાથરની બહાર અને બીચ ઉપર સેંકડો દુકાનોમાં બાનમાનની ચીજો વેચાય છે. નાનાં રમકડાંથી માંડીને મોંઘી જે ચીજો જોઇએ તે મળી શકે છે અને સારી રીતે રમ-

અહીં અકસ્માત આવવું થયું હતું અને કેન્ટરબરીની નાસીપાસીનો બદલો મળતો હતો એટલે વધારે આનંદ થયો.

૫–૧૫ સાંજે અમે ઉપડયા. પાછા આવતી વખત ઢાળ ઘણા ચઢવાના હતા. આજે આખો વખત થઇ ૧૫૦ માઇલની બસમાં મુસાફરી કરી અને તેમાં બહુ આનદ થયો. ઘડીઆલમાં સાંજ પડી પણ આકાશમાં સાંજ ન હતી. હાલમાં અહીં સવારે ૪–૪૫ સુર્ય ઉગે છે અને રાત્રે ૯–૩૦ ની લગભગ અસ્ત થાય છે એટલે રસ્તે આખો વખત સૂર્ય તો હતોજ. અત્યારે લગભગ સાડા સોળ કલાકનો દિવસ છે, પણ કામધંધાનો આધાર સૂર્યના ઉદયાસ્ત ઉપર હોતો નથી; લોકો તો વખતસર કામ પર ચઢે અને વખત પૂરો થાય એટલે ઓફીસ બંધ થાય. દિવસ જ્યારે છ કલાકનો થઈ જાય છે ત્યારે પણ એમજ. ઉલટું લોકો શિયાળાની અગવડમાં વધારે કામ કરે છે, કારણ કે તે વખતે બહાર જવાનુ ઓછું થાય છે. ઘરમાં બેસી રહેવું તો ગમેજ નહિ અને વળી નવા હુન્નરો શોધવામાં, અને વાંચવામા વખત પસાર થાય. વ્યાપારી અને ઉદ્યમી પ્રજા રહી એટલે એ તો વ્યવસાય કેમ વધે એનીજ ઘટના કરે છે. દિવસ નાનો મોટો થાય તે પ્રમાણે જાહેર રસ્તા ઉપર દીવા (લાઇટ) કરવાનો ટાઇમ ફરે છે, બાકી જીવનની ઘટમાળતો એક સરખી ફર્યાજ કરે છે. હવામાં થતા ફેરફારની અસર પણ તેમના ધધાદારી કાર્યક્રમને લાગતી નથી; દશ મીનિટ વરસાદ પડે ત્યારે જગ ઊભા રહે, પણ વરસાદ બંધ થતાં પાછી ફરી અસલની ઘટમાળા શરૂ થઇ જાય છે.

અમે રાત્રે સવા નવ વાગે લંડન પહોંચ્યા. આજનો આખો દિવસ ઘણું નવુ જોયું જાણ્યું.

હેન્ડન.

Royal Air Force Display

બાદશાહી વાયુયાન દર્શન.

તા. ૩-૭-૨૬ ને રોજ હેનડન ઉપર એરોપ્લેનના-વિમાનોના સબંધમાં ચાલુ વર્ષમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે તે જાહેર પ્રજાને બતાવવાનું કાર્ય કરવા મોટો જલસો હતો. એ જગ્યામાં દોઢ લાખ માણસો બેસે તેવી સગવડ કરી હતી. શી બે, પાંચ અને દશ શિલીંગ રાખી હતી. ચારે તરફથી જાગા કરી લઈ અદ્દર અનેક એરોપ્લેનો (વિમાનો) ગોઠવ્યા હતા.

હેન્ડનનું સ્ટેશન લંડનના મધ્યભાગથી લગભગ ૨૫ માઈલ દૂર છે. ત્યાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ જાય છે. સેકંડો લોકો ત્યાં જતા હતા. મે ઘણા દિવસ અગાઉથી જલસાની ટીકિટ ખરીદી હતી. આજે સદ્‌ભાગ્યે ઉઘાડ અને તડકો હતો, નહિ તો લીલોતી

દૂધ સાથે Shredded wheat અથવા force લઇએ તો બરાબર દૂધખાખરા જેવાજ લાગે છે અને તે ચીજો બને છે પણ ઘઉનીજ. સાથે ચા અને બ્રેડ, કાંઇક શાખ લઇએ એટલે સવારથીજ પેટ ઉણું રહેતું નથી અને ખોરાક હળવો એટલે તંદુરસ્તીને ઠીક પડે છે. નાસ્તાનો ટાઇમ સર્વત્ર ૮॥ વાગ્યાનો હોય છે. નાસ્તો લઇને લોકો તુરત કામપર ચઢી જાય છે.

એરોપ્લેનો લગભગ ૨૫૦ હતા. પ્રથમ નવ નવના ગ્રુપમાં ૫૪ એરોપ્લેનો ઉડયા. તેમની ૩૫૦ માઇલની શરત હતી અને સાંજના સાડા છ વાગે પાછા આવવાના હતા. બધા થઇને જૂદા જૂદા ૧૧ દેખાવો હતા. દરેકનો ટાઇમ લખેલો હતો અને તે ટાઇમેજ તેનું કાર્ય બરાબર શરૂ થતું હતું. સમયપાલકતા રાખવામાં અંગરેજો સૌથી ચઢીઆતા ગણાય છે.

એરોપ્લેનો ઘણી જાતનાં હતાં: કોઇ ઘણાં મોટાં, તો કોઇ તદ્દન નાનાં હતાં. એરોપ્લેનને ઉંધાં ચત્તાં પણ કરી શકાય છે. એને સાથે રાખી શકે, આગળપાછળ કરી શકે અને અંદર બેઠા બેઠા વાયરલેસથી જમીન સાથે સંદેશા ચલાવી શકે; જમીન સુધી આવી સંદેશાના કાગળો લઇ જઇ શકે, દુશ્મનની હીલચાલ બતાવી શકે, સીગ્નલથી સમાચાર આપી શકે.

ખોટી લડાઈ પણ બતાવી. ઉપરથી તોપો મારી એક આખો એરોડ્રોમ (વિમાનોનું ઘર) તોડી નાખવાની રીત બતાવી. નીચેથી મશીનગનો ચાલતી હોય ત્યારે દિશા ફેરવી નીચેની ગણતરી ખોટી પાડવાની યુક્તિઓ બતાવી. આકાશમાં સ્થિર રહેવાના પ્રયોગો કર્યા અને હવા ઉપર કેટલો વધારે અંકુશ મેળવી શકાયો

છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો. એરોપ્લેન સાથે ઉડવાના, સામ-સામી ઉડવાના અને શરત કરવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. દરેક પ્રયોગમાં જૂદી જૂદી સંખ્યામાં એરોપ્લેનો હતાં.

બીજો પ્રયોગ શરતનો એક વાગ્યે થયો, ત્યારપછી રોઢ કલાક બધ રહ્યું. જેને જેમ ફાવે તેમ ખાવા ગયા. ખાવાની સગવડ એવી કે દરેક જણ હારમાં ચાલી પાંચ શિલીંગની ટીકિટ લઇ અંદર જાય. એમાં પણ ગડબડ નહિ. લોકો નિયંત્રણમાં રેવા-યલા એટલે કોઇને કહેવું પડે નહિ. અમારે તો કાંઇ ખાવું નહોતું એટલે ફર્યા અને એક છૂટા રેસ્ટોરાંમાં ચા પીધી. મારી સાથે મુંબઇના પ્રેસિડેન્સી માજીસ્ટ્રેટ મી. પી. એચ. દફ્તર હતા.

નં. ૩ માં ઝડપી ચાલતા એરોપ્લેનો ઓરડરમાં ફર્યા અને પ્રયોગો કર્યા. ન. ૪ માં બોમો ફેંકવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. રેડીઓ ટેલીગ્રાફીથી એરોપ્લેનમાં કેટલું કામ થઇ શકે છે તેના પ્રયોગ નં. ૫ માં બતાવ્યા. રિઝર્વ એરોપ્લેનો ઓચીંતા આવી કેવી રીતે મજબૂતી આપે છે તેનો પ્રયોગ નં. ૬ માં બતાવ્યો. દિવસના બોંબ ફેંકનારાનો પ્રયોગ ન. ૭ માં અને નંબર આઠમાં

વર્ષો સુધીમાં ન જોઈ શકાય તે થોડા કલાકમાં જોયુ. વિજ્ઞાનનો એ લોકો એટલો લાભ લે છે કે એરોપ્લેનની અંદરના યંત્ર સંબંધી વિશેષ શોધ કરનારને ૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ હમણા ભેટ આપ્યા. કેટલીક ખાનગી બાબતો તો જાહેરમાં બતાવતા પણ નથી એમ કહેવામાં આવતુ હતું.

કયો પ્રયોગ થાય છે, તે બતાવવા પ્રોગ્રામો છપેલા હતાં તે પૈસા ખરચીને લેવાનાં હોય છે. ઉપરાંત લોડકાસ્ટીંગથી વખતોવખત જણાવ્યા કરે. શરૂઆતમા નીકળેલો રેસવાળો સ્કવોડ્રન ક્યાં પહોંચ્યો છે તેના સમાચાર પણ જણાવ્યા કરે.

બપોરે ચા પીવી હોય તો બે શિલીંગ પડે છે. તેની ટીકિટ પણ હારમા ઊભા રહીને લેવાની. અંદર ગયા પછી ગમે તેટલુ ખાઓ. ત્યા જોઇએ તેવી બીસ્કીટ, કેક અને ચા મળે. ચા પીવાની એ શિલીંગ ઘણી આકરી ગણાય. ઈંગ્લાડ એકંદરે ઘણું મોઘું છે તેનો આ દાખલો છે પાછા ફરવામા સાડા ૭ વાગે સર્વ લોકો સાથે ચાલવાને તૈયાર થાય. રેલ્વે ગાડીનુ સ્ટેશન એકજ, પણ લોકો ક્યુ (queue) હારમાં ગોઠવાઈ જાય. લાખ માણસની ક્યુ એટલે શુ તેનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. પણ પા કલાકમાં વગર ગીરદીએ બધા લોકો વારાફરતી ટીકિટ લઇ ટ્રેનમા બેસી ચાલ્યા ગયા. પોલીસ, ટ્રેન, ટીકિટ આપનાર–એની સગવડનુ વર્ણન થાય નહિ અને એ દેખાવ જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે પણ નહિ. ગાડીમાં ઊભા રહેવું પડે તો પણ કોઈ કોઈનો વિનય ન ચૂકે અને કોઈની સાથે, ગાડીની બ્રેક ચઢતા, અથડાઇ જવાય તો માફી હસતે મુખે માગે. અરસપરસનો વિવેક અને ઊંચા વર્ગનો સંયમ સર્વત્ર બહુ સારો જોવામાં આવે છે.

આવે ઠેકાણે આપણી પછાત સ્થિતિની યાદ ઘણો ખેદ કરાવે છે. વિજ્ઞાનમાં શોધખોળને માટે આપણે ત્યાં હજુ સ્થાન નથી. બચવાની તૈયારી મોટા પાયા ઉપર હોય તે લડાઈને અટકાવનાર અદ્ભુત યંત્ર છે એ વાત આપણે સમજ્યા નથી. અહીં તો વિજ્ઞાન-સ્થૂળવાદ ઉપર આખો દારમાર ચાલે છે. પ્રાપ્યનો ત્યાગ એજ સાચો સંયમ છે, અપ્રાપ્યનો ત્યાગ એ અશક્તિમાનનો ત્યાગ છે અને તે માત્ર જડતા લાવે છે.

વાયુયાનના આ અસાધારણ મોટા જલસામાં અમને જે સર્વથી વધારે આકર્ષક તત્ત્વ દેખાયું તે આ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની ચીવટ હતી. વાયુયાનમાં અનેકનો ભોગ થયો, હવાપર અંકુશ આવતાં અનેક પ્રજાજનો મરણ પામ્યા, છતાં એ પ્રજા એથી હતાશ ન થઈ ગઈ; એમણે આગળ પ્રગતિ ચાલુ રાખી અને હજુ એમાં દીનપ્રતિદીન ઘણો વધારો કરતાંજ જાય છે. આનંદમાં

સ્કોટલાંડ.

એડીન્બરોને માર્ગે.

લંડનથી એડીન્બરો જવાના ત્રણ માર્ગો છે, પણ ભાડું ત્રણે રસ્તે સરખું છે. એડીન્બરો ૩૯૩ માઇલ થાય છે. તેની ટી થર્ડ ક્લાસના (અહીં સેકન્ડ ક્લાસ છે જ નહિ) ૪૯ શિલીંગ થાય છે એટલે માઇલે ૧॥ પેની થઇ એટલે હિંદુસ્થાન કરતાં અહીં ભાડું વધારે છે. એલ. એમ. એસ (London Midland & Scottish Railway) ને બે રસ્તા છેઃ એક પ્રેસ્ટન માર્ગે પશ્ચિમ તરફથી જાય છે. ત્યાંથી જઇએ તો તે રસ્તે બહુજ થોડે દૂર માનચેસ્ટર તથા લીવરપુલ આવે. ત્યાં જવાને લંડનના Euston સ્ટેશનેથી બેસવું પડે છે. એ સ્ટેશન પર ૧૭ પ્લાટફોર્મ છે. એ લાઈનનો બીજો રસ્તો ઇંગ્લંડની વચ્ચેથી જાય છે. તેમાં માર્ગમાં પ્રિન્ટીશ લેક્સ-ઈંગ્લંડનાં સરોવરો આવે છે. ત્રીજો રસ્તો એલ. એની. આર (London North Eastern Ry.) નો છે તે ન્યુકેસલ રસ્તે પૂર્વમાં થઇને આખા કોલમાની ખાણના મુલકમાં થઇને જાય છે. હું પ્રથમ માર્ગે ગયો અને ત્રીજે માર્ગે પાછો આવ્યો. એડીન્બરોની ગાડીઓ મેલ જેવી હોય છે. રસ્તે ઘણે ઓછે સ્ટેશને ઊભી રહે છે. થર્ડ ક્લાસમાં બેસવાની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસથી ઘણી સારી હોય છે અને એક સીટ ઉપર ત્રણ બેસે

એટલે ફરવાની જગ્યા ઘણી રહે છે. આખી લાઇન કોરીડરની હોય છે અને ડાઇનીંગ કાર સાથે હોય છે એટલે પેસેન્જરોની આવ-જા થયા કરે છે ગાડીમાં સામાન નાની સુટ કેસ કે ઓવર કેસ કે બેગ રહે, બીજો સામાન 'રજીસ્ટર' કરી દઈ ગાડીને સોંપી દેવાનો રિવાજ છે. પાણી પેસાબની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસમાં હોય છે તેવી હોય છે પણ સારુ અને હવાના વધારામાં હોય છે દરેક ડબ્બામાં ગરમીનાં સાધનો હોય છે પણ ઉન્હાળામાં તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી.

રવિવારે સવારે (તા. ૪-૭-૨૬) અગીઆર વાગે ઉપડી ગાડીમાં આગળ વધ્યો. ઉપડતી વખતે મારા એક સ્નેહીને એડી-ન્બરો તાર કરવા માટે પૈસા આપી દીધા હતા આખો રસ્તો ઘણો રળીઆમણો છે રવિવારને દિવસે ખાવાની ચીજ કે છાપાં વેચનારા સ્ટેશને બહુ ઓછા હોય છે, પણ જરૂરી ચીજ સાથે લઈ લીધી હોય તેને અગવડ પડતી નથી અને ડાઇનીંગકારમાં ખાવાનું બધું મળી શકે છે આપણે વેજીટેબલ સુપ ટોસ્ટ બટર લઈ શકીએ એને જરૂરી ચીજ મળી શકે છે અને ભાવ ઓછો પડે છે. રીતસર ખાઇને બેઠા હોઇએ તો તો પછી માત્ર ચા બીસ્કીટ લેવાનીજ જરૂર પડે છે રવિવારે બધો વ્યવહાર બંધ રહે છે, માત્ર સીગારેટવાળાની દુકાનો અને અનજૂશો (રેસ્ટોરાં)જ ખુલ્લાં રહે છે રવિવારે નાટકસિનેમા પણ બંધ હોય છે વ્યાપાર રવિવારે કરતા નથી અને રવિવારે સોદા કર્યો હોય તો તે ગેર કાયદાસર ગણાય છે

'તારનો ગોટાળો' હજુ કોલસાની ખાણના મજુરોની હડ-

તાળ ચાલે છે તેથી ગાડીઓ ઘણી ઓછી છે અને વખત વધારે થાય છે તેથી કોઈ વાત ચોક્કસ નહિ એમ પ્રથમથી ખબર હતી. એડીન્બરોમાં તાર કરવા પૈસા આપેલા તે માણસે ગોટાળો કર્યો. તેણે તારઓફીસે તપાસ કરી તો તેને જણાયું કે રવિવારે તાર પહોંચાડશે નહિ એટલે એણે તાર કર્યોજ નહિ. હું એડીન્બરો રાત્રે ૯ા વાગે ઉતર્યો. ગાડી એક કલાક મોડી હતી. મેં મારા સ્નેહીને સ્ટેશને શોધ્યો પણ કાંઇ પત્તો નહિ. તેને મેં પત્ર લખ્યો હતો, પણ તાર કરીશ એમ લખ્યું હતું એટલે તે સ્ટેશને આવેલ નહિ.

ટેક્સીમાં સામાન મૂકી તેને મકાને ગયો. તે સ્ટેશનથી પાંચ માઇલ દૂર બંદર ઉપર Porto Bello માં રહેતા હતા એટલે ત્યાં ગયો. તે ઘેર હતા એટલે સુભાગ્યે તેઓ મળ્યા. હવે રાત્રે દશ વાગ્યે હોટેલ શોધવા નીકળ્યા. મારો તાર મળેલો નહિ એટલે હોટેલની સગવડ તેણે કરેલી નહિ અને રવિવાર અને મોડી રાત એટલે કાંઇ પત્તો લાગે નહિ. દશ બાર જગ્યાએ તપાસ કરી તો ઉન્હાળાને લઇને બધી હોટેલો ચીકાર હતી. પાછા આવી તેની લેન્ડલેડીની દીકરીને લઇ એક જગ્યા શોધી કાઢી. રાત્રે સાડાબાર વાગ્યે ઠેકાણે પડ્યો. જગ્યા ખાનગી હતી પણ બહુ સારી મળી.

એડીન્બરો.

સવારે ઉઠી કુકનું ઠેકાણું શોધી કાઢયું અને તેની સહેલગાહમાં એડીન્બરો જોવા નીકળ્યો. કુકની એડીન્બરોની સહેલગાહના ૧૭ા શીલીંગ છે તેમાં લંચનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

એડીન્બરો મોટું બંદર છે. એની વસ્તી સુમારે ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એ ઘણું ઐતિહાસિક શહેર છે અને સ્કોટલાંડની રાજધાની છે. ત્યાં ડાકટરી લાઇનનો સારો અભ્યાસ થાય છે. હિંદુસ્થાનના ત્યાં ૩૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ છે. કોઈ પણ હિંદુસ્થાની મળી જાય ત્યારે તેને બહુ પ્રેમ આવે છે અને આપણને આનંદ થાય છે. ગ્લાસગો Glasgow વેપારી શહેર છે. તેની વસ્તી દશ લાખ છે. ત્યાં ખાસ જોવાનું નથી પણ તે શહેર બહુ મોટું છે. એડીન્બરોમાં બહુ ચીજો અને મકાનો જોવા લાયક છે તેથી હું ત્યાં ગયો અને ગ્લાસગો પણ રસ્તે આવ્યું તે જોયુ. તેનું વર્ણન યોગ્ય સ્થાને અનુક્રમ પ્રમાણે થશે.

મોટી સેરાબેન્ક ગાડીમાં એડીન્બરો જોવા ઉપડ્યા. સાથે ઘણા અમેરિકન ટુરિસ્ટો–મુસાફરો હતા અને બધા નવું જોવા જાણવાજ આવ્યા હતા. મેં પણ એડીન્બરો માટેની જરૂરી હકીકત વાંચી રાખી હતી. એડીન્બરોમાં નીચેની જગ્યાઓ જોઈ.

ટાવર ઓફ એડીન્બરો. Edinburgh Tower.

આ કિલ્લો ઘણો પુરાણો છે. જમીનથી ૩૫૦ ફીટ ઊંચો છે. અંદર મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ્સ રહેતી હતી તે જગ્યા છે. એમાં ઘણા હોલો છે. જૂનાં હથિયારો બહુ છે. એક જગ્યાએ રાણી મેરીનું ખાનગી બારણું છે. એના વખતમાં બહુ ખટપરો થઈ હતી. એનો દિકરો ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલાંડનો એક રાજા થયો. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં સ્કોટલાંડ ઈંગ્લાંડ સાથે જોડાઇ ગયું.

ટાવરનો દરેક વિભાગ ઇતિહાસથી ભરેલો છે. આપણે

સ્કોટલાંડનો ખાસ ઇતિહાસ જાણીએ નહિ એટલે ત્યાં ઈગ્લાંડના જેટલો રસ ન પડે પણ સ્કોચ લોકો પણ અંગરેજ લોકોના જેટલાજ રસથી પોતાનો ઇતિહાસ યાદ રાખે છે. અંદર એક મોટો બેન્કવેટ હોલ (જમણવાર માટેનો ખંડ) છે. ત્યાં અસલ મિજબાનીઓ થતી. એ ઉપરાંત સ્કોટલાંડનો રાજમુગટ તરવાર વગેરે જાળવી રાખ્યા છે અને આગળ ચોકી મૂકી છે. એ ટાવર ઉપરથી એડીન્બરો આખું જોઇ શકાય છે. દેખાવમાં એ શહેર સારૂં દેખાય છે. અહીં દરેક ઘરોને ઇગ્લાંડની માફક ધુમાડાની ચીમની હોય છે. શિયાળામાં ધુમાડો વધારે નીકળે છે. હવે તો ગરમીના ચુલા પણ ગેસથીજ સળગાવાય છે એટલે અગાઉ જેટલો ધુમાડો નથી થતો એમ કહેતા હતા. ટાવરમાં તોપો ગોઠવી રાખી છે. એક તોપ બપોરે એક વાગે ફૂટે છે તેને ઘડિયાળ સાથે એવી રીતે ગોઠવી છે કે બરાબર એક વાગે એટલે તોપ સ્વતઃ ફૂટે. પાછો તેનો માણસ તેમાં દારૂ ગોળો ભરી રાખે છે, પણ બીજે દિવસે ફૂટે તો યંત્રના પ્રયોગથીજ. ટાવરમાં સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ–કન્યાઓ જોવા આવી હતી, તેને શિક્ષકો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક સ્થાન બતાવી બહુ રસથી સમજાવતા હતા. બાળકોનો સ્વદેશ-પ્રેમ આવી રીતે જાગ્રત રહે તે માટે સર્વ સંસ્કાર નાનપણથીજ નાંખવામાં આવે છે.

ટાવરમાં એક Norman chapel છે. તે એક નાનું દેવળ છે. ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા. એની બારીઓમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સારી રીતે બતાવી છે. ટાવરમાં દેખાડનારા ત્યાંના ઘણા કુશળ માણસો હોય છે તે બધી વાત અંગરેજીમાં સમજાવે છે એટલે ઘણી વિગતો માલૂમ પડે છે.

ત્યાંથી થોડે દૂર નીચેના ભાગમાં St. Giles Cathedral સેંટ જાઇલ્સ કેથીડ્રલ આવે છે. એ દેવળ ઘણું વિશાળ છે, જોકે સેંટપૉલ જેટલું મોટું તો નથીજ. એના વિશાળ રંગમંડપની અંદર હજારો લોકોને પ્રાર્થના માટે બેસવાની જગ્યા છે. સર્વત્ર પ્રાર્થના ખુરશી ઉપર બેસીને કરે છે. લગ્ન પણ અહીંજ થાય છે. વરવાળાને તથા કન્યાવાળાને આવવાના જુદા જુદામાર્ગો હોય છે. દેવળની બાજુમાં ૨૧ નાઇટને-સરદારોને-બેસવાની ઊંચી જગ્યા છે. અસલ રાજા ગાદીપર બેસે ત્યારે નાઇટો બાજુમાં બેસતા. એ નાઇટોને બેસવાની જગ્યા ઘણી સુંદર છે. તેમના છોકરાઓ જે જગ્યાએ નીચે બેસે છે તે જગ્યા પણ જોઇ. નાનો રૂમ ઘણો ભવ્ય દેખાય છે. કેથીડ્રલમાં ભાત સાથે કાચ ઉપર સ્કોટલાંડના નાના મોટા બનાવો બહુ સારા આકારમાં દોર્યા છે. એ કાચ આરપાર હોય છે તેમાં બનાવો દેખાય છે અને આખી શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. આ પ્રાર્થનાસ્થાનની ઊંચાઇ પણ ઘણી છે.

રાજાઓને દાટવાની જગ્યા Abbey જોઇ. જો કે એ બીસ્માર હાલતમાં છે છતાં એને બહુ રસથી બતાવવામાં આવે છે. બાજુમાં રાણીનો બાગ (Queen's Garden) છે તે ઘણો ભવ્ય છે, સુંદર છે; એમાં અમુક દિવસે પાંચ હજાર માણસોનું સંમેલન થાય છે ત્યારે સ્કોટલાંડના સર્વ આગેવાન ઉમરાવ વર્ગના માણસોને બોલાવવામાં આવે છે. એ બગિચાને બહુ સંભાળથી લીલો રાખવામાં આવે છે. સ્કોટલાંડના લોકો પોતાના મોટા માણસોને બહુ ભાવથી યાદ રાખે છે. લોર્ડ રોઝબરી સ્કોટલાંડના હતા. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં તેના ત્રણ મોટા માણસો થઇ ગયા. સર વોલ્ટર સ્કોટનું નામ આવે ત્યાં તો તેઓ શિર ઝુકાવે છે. વોલ્ટર સ્કોટ ઉપર લોકો ખરેખર મુગ્ધ થઇ જાય છે.

આ સિવાય વોટરલૂપ્લેસ, પોસ્ટ ઑફિસ વિગેરે રસ્તે મોટાં ભવ્ય મકાનો આવે છે.

બપોરના ખાણા (લંચ) પછી કુકની સહેલગાહ શરૂ થાય છે.

National Gallery of Paintings. રાષ્ટ્રીય ચિત્રાલય.

અનેક ચિત્રોથી ભરેલી આ ગેલેરી ઇંગ્લાંડની ટેટ ગેલેરી (પૃ. ૧૦૮) ના નમુના ઉપર છે. ચિત્રો સારાં છે. ફુરસદ હોય તો કલાકો તેમાં ગાળી શકાય તેવી એ ગેલેરી છે. પેરિસના લુવ્ર જેવી ગેલેરી તો બીજી જોઈ નહિ, પણ આ પણ સારી છે, પ્રમાણમાં નાની તો ખરી. એ ગેલેરીમાં કેટલાંક ચિત્રો બહુ સુંદર હતાં. બધાં ચિત્રોની નીચે તેની વિગત અને તેના ચિત્રકારનું નામ તો હોયજ.

Gray friar's Churchyard. મહાન કબ્રસ્થાન.

આ કબ્રસ્થાનમાં દેશના આગેવાન પુરૂષોને દાટેલા છે. સર

વોલ્ટર સ્કોટની કબર અહીં છે. બીજા ઘણા કવિઓ, મોટા માણસો અને ચિત્રકારોને અહીં સ્થાન મળેલ છે. એક ઘણી મરમ વાત અહીં સાંભળી. એક કુતરાનું સમાધિસ્થાન ત્યાં છે. એક ગરીબ માણસનો નીમકહલાલ કુતરો તેના શેઠગુજરી ગયા પછી તેની કબર આસપાસ સાત વર્ષ રહ્યો, ઉદાસીન ચહેરે કબર પાસે બેસી રહે અને બપોરે અરધો કલાક ખાવા જઇ આવે. સાત વર્ષે એ મરી ગયો. તેને ત્યાં દાટ્યો છે અને તેના પર પ્રમાણિક જનાવરના ચિત્ર સાથે એની નીમકહલાલીની સ્તુતિ કરી છે. આ કબ્રસ્થાન ઘણું વિશાળ છે, અનેકનાં સ્મરણસ્તંભો તેમાં આવ્યાં છે.

પછી બસમાં બાર માઈલની મોટી સહેલ (ગ્રેન્ડ રાઉન્ડ) કરી. એડીન્બરોની બહારની લીલીછમ ધરતી જોઇ. એ પ્રદેશ પેરિસના બુલવાર્ડ જેવો લાગે છે. બન્ને બાજુની વૃક્ષઘટામાંથી ગાડી પસાર થાય અને સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હોય ત્યારે તેનો દેખાવ આ દેશમાં અદ્ભુત લાગે છે.

ગમે તેવુ લડાયક કે વેપારી બારકસ એની નીચેથી પસાર થઇ શકે એટલી તેની ઊંચાઈ છે. લડાઇના વખતમા બહુ સંભાળથી એની ચોકી રાખવામાં આવી હતી. છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી જર્મનીએ, વરસાઇલના સુલેહનામાની રૂએ અંગરેજોને પોતાનાં બારકસો આ જગ્યાએજ સોપ્યાં હતા.

આ પુલનો ફોટો પણ જોવા લાયક છે. વચ્ચે Kirkliston and Corstorphine ને રસ્તે બે મોટી નિશાળો આવે છે. તે લડનની ઇટન અને હેરોની નિશાળો જેટલી વખણાય છે.

એડીન્બરોમા ડાક્ટરી લાઇનનો અભ્યાસ સારો થાય છે. ત્યાના ડાક્ટરો વખણાય છે. આખું એડીન્બરો શહેર જોવા લાયક છે. નાની મુમ્બઈ જેવી ટ્રામગાડીઓ પુષ્કળ ચાલે છે ટેકરી પણ ઘણી મળે છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટનો લત્તો ઘણો વખણાય છે અને તે સ્ટેશનની નજીક છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ અને વેવરલી સ્ટેશનેથી જૂદે જૂદે રસ્તે લંડન જવાની ગાડીઓ ઉપડે છે એડીન્બરો દરિયાને કાંઠે આવેલુ છે. તેની હવા ઠીક ગણાય છે. લોકો ઉદ્યમી છે પણ લડન જેવી ધમાલ અહીં દેખાતી નથી. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટના વિશાળ રસ્તાની બરાબર વચ્ચે બાજુમા સર વોલ્ટર સ્કોટનું ઘણુ ભવ્ય બાવલુ મુકયુ છે, એ સ્કોચ લોકો પોતાના દેશના અગ્ર લેખક અને કવિને કેવુ માન આપે છે તેની જ્વલંત સાક્ષી આપી રહ્યુ છે. કેટલીક નાની નાની ચીજો અને મકાનો જોયા પણ તેનુ વર્ણન લખવુ આવશ્યક નથી ધાર્યું.

સ્કોટલાડમા સર્વથી વધારે જોવા લાયક જગ્યા તે તેના સરોવરોનો પ્રદેશ છે તે આવતી કાલે જોવાનુ નક્કી કર્યું હતુ. આજની સહેલગાહ પૂરી કરી મારા ઉતારાના સ્થાને આવી નિદ્રાધીન થયો.

સરોવરનો પ્રદેશ.

લેડી ઑફધી લેકની ભૂમિકા.

શેહ્રીંગ ધૂનું ભ્રમણસ્થાન

Scottish Lakes. સ્કૉટલૅન્ડનાં સરોવરો

એડીન્બરોના પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ સ્ટેશનેથી સવારે ૯–૨૫ ગાડી ઉપડી. આખી કુમ્ની પાર્ટી સાથે હતી. આજની રી પા. ૧–૧૩ શી. ૮. પે., હતી. નીચેનું વર્ણન વાંચ્યા પછી એ રકમ વ્યાજબી હતી એમ લાગશે. એમાં રેલવેની ટીકિટ, મોટરનું ભાડું, ગાડીનું ભાડું, સ્ટીમરનું ભાડુ તથા હોટેલના લંચના બીલનો સમાવેશ થાય છે.

ચાલ્યા. આજે આકાશ ઘેરાયલું હતું પણ વરસાદ નહતો. મોટી ગાડીઓ પાંચ હતી તેમાં લગભગ ૭૫ મુસાફરો હશે. ઘણા અમેરિકનો તથા ઇજીપ્શીઅન હતા. ઘણાને હિંદુસ્તાનની વાતો સાંભળવી બહુ ગમતી હતી અને કોઇ સાંભળનાર હોય તો કેવી વાતો કરવી તેની મારી તૈયારી હતી. બહુ વાતો કરી. સાત માઇલ પર એક મોટું સરોવર આવ્યું. તેનું નામ **લોક કેટ્રીન** (Loch Katrine) છે. એનાથી જરા પહેલાં **ટ્રોસાક્સ હોટેલ** (Trossachs Hotel) આવી. એ જગામાં આવી રહેલી હતી. હોટલનું મકાન ઘણું વિશાળ છે. ત્યાં રહેવું હોય તો દિવસો સુધી પૂરતી સગવડ સાથે રહી શકાય. એ હોટેલમાં સર્વેએ લંચ લીધુ. લંચમા જેને જે અનુકૂળ હોય તે તે લે. આપણને શાકભાજી, ફળો, રોટી અને ગાયનું ગળે એટલે કોઇ જગ્યાએ વાંધો આવતો નથી. વળી આપણે મછી કે માંસ ખાધા સિવાય કેમ જીવી શકીએ છીએ એમ સર્વે પૂછે ત્યારે હિંદના કરોડો માણસો તે વગર આખી જીંદગી રહી શકે છે તે, તેમનો ખોરાક, તેમની સાદાઇ અને તેમની ધર્મ ભાવનાની વાત કરીએ ત્યારે સર્વેને બહુ સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. ટ્રોસેક્સ હોટેલમાં ખાણુ લીધું. ખાવાનો અને ચાનો ટાઇમ તો મુસાફરીમાં પણ એ લોકો બગડવા દેજ નહિ અને ખાવામાં ઉતાવળ કે ધમાલ પણ નહિ.

ટ્રોસેક્સ હોટેલમાંથી પાછા સારામેન્ક ગાડીમાં બેઠા. એક માઇલ ગયા ત્યા **લોક કેટ્રીન** આવ્યું. Lock શબ્દનો અર્થ સરોવર થાય છે. આ આખો વિભાગ સર વોલ્ટર સ્કોટના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય લેડી ઓફ ધી લેક (Lady of the Lake) મા વર્ણવેલો પ્રદેશ છે. એને કાંઠે આવી, ગાડીમાથી ઉતરી સ્ટીમરમાં

બેઠા. સ્ટીમર તુરત ચાલી. આખા સરોવરમાં આ નાકાથી સામા નાકા સુધી સ્ટીમરમાં ગયા. સરોવર લગભગ આઠ માઈલ લાંબુ છે અને સર્પાકાર છે. સ્ટીમર પર બેસવાની પુરતી સગવડ છે. એમાં લેડી ઓફ ધી લેકમાં વર્ણવેલા એકે એક દેખાવો (સીનો) આવે છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળા પર્વતો લીલાકુંજાર અને વચ્ચે સ્ફટિક સરખું નીતર્યું સરોવર આવી રહેલું છે અને એના અગાધ જળમાં અસંખ્ય તરંગો થયા કરે છે. એ સરોવરમાં સામેથી સ્ટીમરો આવતી દેખાય છે. બન્ને કીનારા વચ્ચેનું અંતર કોઈ સ્થાને ૧૦૦૦ ફીટ અને કોઇ સ્થાને તેથી જમણું ત્રણગણું દેખાય છે. ઊંચી નીચી ટેકરીઓ દેખાયા કરે છે. આ સ્થળે રોડરીગ ધૂ (Rodrigue Dhu) અને ફીટ્ઝ જેમ્સ વચ્ચે રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એવું યુદ્ધ થયું હતું. એના ટેકરે ટેકરાનું વર્ણન સર વોલ્ટર સ્કોટની અસર કવિતામાં છે. કુદરતનો આ રમ્ય દેખાવ અભ્યાસ-

લેડી ઑફધિ લેકનાં સંસ્મરણો તાજાં કર્યાં. પછી સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યાં. ત્યા ચાર ઘોડાની ગાડીઓ તૈયાર હતી. ઘોડા ઘણા મજબૂત હતા. ગાડી એક માળવાળી હોય છે અને જમીનથી બાર ફીટ ઉંચે બેસવાનું હોય છે. ઉપર વીશ માણસ બેસી શકે અને ચારે તરફ જોતા જાય. ગાડી ઉપર ચઢવાને દાદર હોય છે. હાંકનાર "લીવરી" પહેરીને બેસે છે.

લોક એચરે Loch Achray ની બાજુમાં થઇને ગાડી ચાલી જાય છે. એક બાજુ સરોવર, વચ્ચે સડક અને બીજી બાજુ ટેકરી આવી રહેલાં છે. સરોવરની સામે પણ ટેકરી છે. આ અદ્દભુત સૃષ્ટિસૌંદર્યની વચ્ચે થઇને ગાડીઓ ચાલી. રસ્તો એવો સારો કે ધૂળનું નામજ નહિ મળે.

કવિ લખે છે કે—

At the head of Loch Achray commences that unrivalled mingling of purple crag, silvery-grey birch, oak coppice and green herbage, known as the Trossachs,—

So wondrous wild the whole might seem,
The Scenery of a fairy dream.

આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતા હોઇએ તેવો આ દેખાવ છે. ઉપર નિરભ્ર શાન્ત આકાશ, મંદ મંદ શીતલ વાયુ લહરીઓ અને ચોતરફની નીરવ શાંતિ બહુ હૃદયંગમ થાય તેવાં છે અને સૃષ્ટિની અનંતતા અને ભવ્યતાનું ભાન કરાવે છે.

પાંચ માઇલ ચાર ઘોડાની ગાડીમાં ગયા પછી ઇન્વર્સ-નેડ હોટેલ (Inversnaid Hotel) આવી. ગાડીમાં એક કલાક જેટલો વખત આનંદમા પસાર કર્યો. આ આખા પ્રદેશમા Rob Roy રોબ રોયના અનેક પરાક્રમો ગવાય છે. હોટેલમાં ચા લીધી. ચાના બે શીલીંગ આપવા પડે છે, બાકી કોઇ પણ ખર્ચ કરવાનો નથી. રેલવે ગાડી, બસ, સ્ટીમર–બધાંનાં ભાડાં કુક ચુકવે છે. આ હોટેલ પણ બહુ સારી અને સગવડવાળી છે, સ્કોટલાંડના સર્વથી મોટા લોક લોમોની એક બાજુના કાંઠાપર આવેલી છે. એ સરોવરનું વર્ણન હવે આવશે. હોટેલમાં ચા સાથે બીસ્કીટ વિગેરે જે લેવું હોય તે લઇ શકાય છે.

હોટેલની બાજુમાં મોટા પાણીનો ધોધ પડે છે. તે જોતા નાશિકની ગોદાવરીના ગંગાફોલ્સ બરાબર યાદ આવે તેમ છે એ ધોધ જોઇ થોડો વખત ફર્યા. સ્ટીમરનો ટાઇમ બપોરના ૪–૪૫ નો હતો. સ્ટીમર વખતસર આવી. સર્વ તેમાં બેઠા અને લોક લોમોં (Loch Lomond) માં દાખલ થયા. સ્કોટલાંડનું આ સર્વથી મોટું સરોવર છે. સ્ટીમર ઘણી સુંદર છે. તેમાં બેસી સરોવરમા ચાલ્યા. દેખાવ અત્યત મનોહર છે. ચારે બાજુ ટેકરીઓ અને માથે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં અને એ સ્થિતિમાં અમે આગળ વધ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને દેખાવો વારંવાર જોયાં. નેત્રનું સુખ મળ્યું. સ્કોટલાંડના સર્વ સરોવરોનો આ epitome કહેવાય છે. બધા સરોવરે ન જઇ શકે તે આ એક સરોવર જુએ તો તેને સર્વ જરૂરી બાબતો સમજાઇ જાય છે. એમાં વચ્ચે ઘણા ટાપુઓ આવે છે, ચારે તરફ લીલોતરી અને ઝાડો ઉગેલાં હોય છે અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય એના પૂર બહારમા

પૂરતા દમામ સાથે હોય છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું કે સ્વીટ્ઝરલાંડમાં આથી પણ વધારે સારાં સરોવરો છે એટલે તે જોવા જવાનું છે તે વાતનું સ્મરણ થયું. એ સરોવરમાં વચ્ચે વચ્ચે સ્ટેશનો આવે છે ત્યાંથી પેસેંજરો ચઢે ઉતરે છે; એવાં ૭ સ્ટેશનો આવ્યાં. હવા ખાવા આવનારને હોટેલની પૂરતી સગવડ હોય છે. મારે તો ગમે ત્યારે લંડન (અપીલ માટે) દોડવાનું હતું એટલે ખોટી થઈ શકવાનો સવાલ જ નહોતો.

સરોવરની બાજુમાં દૂર રસ્તો દેખાય છે તે પર ગાડી તથા મોટર ચાલે છે. તે ઉપર પર્વતની ગાડી અને ટેકરીમાં રેલવે ચાલે છે. કોઇને એમ ફરીને આનંદ મેળવવો હોય તો તે રીતે મેળવે છે. સ્ટીમર પર ચડવા ઉતરવાનો નિયમ એવો છે કે પ્રથમ ઉતરનારા ઉતરી રહે, પછી જ નીચેથી ચઢાય. એજ પ્રમાણે બસ અને ટ્રામમાં પણ નિયમ હોય છે. ખોટી ધમાધમ અહીં કોઇ જગ્યોએ છે જ નહિ. સ્ટીમરમાં લગભગ અગીઆર માઇલ ફર્યાં અને કુદરતનું અવલોકન કર્યું. બેલોચ (Balloch) કરીને સ્ટેશન આવે છે ત્યાંથી રેલવેમાં બેઠા તે વખતે લગભગ સાંજના છ વાગ્યા હતા.

ટ્રેનમાં બેસી ગ્લાસગો *Glasgow* આવ્યા. ગ્લાસગોમાં દશ લાખની વસ્તી છે. સ્કોટલાંડનું પાટનગર તો એડીન્બરો છે, પણ વ્યાપારનું સ્થાન ગ્લાસગો છે. અહીં વહાણો બાંધવાનો મોટો ધંધો છે. તેના શીપયાર્ડ ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોયા. લોકો અનેક પ્રકારે આનંદ મેળવતા હોય એમ ઉંચા હીંચકા અને રમતગમતનાં સાધનો પરથી જણાયું.

ગ્લાસગોમાં એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશને જતાં દશ

લંડન-અઠવાડિયું

લંડનમાં કેટલુંક ખાસ જોવા લાયક છે તે આ દિવસોમાં જોયું.

પાર્લામેન્ટ:—

હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે દાખલ થવા માટે પાસ મેળવવો પડે છે. કામ ચાલતું હોય ત્યારે જવા માટે ઈંડીઆ ઓફિસમાંથી પાસ મેળવી શકાય છે અથવા કોઈ મેંબર સાથે ઓળખાણ હોય તો તે મેળવી આપે છે. મેમ્બરો ઘણા અને બેસવાની જગ્યા થોડી એટલે ચીઠ્ઠી નાખી અમુક મેમ્બરને અમુક દિવસ માટે એ પાસ મળે છે. પાસ લઈને જઈએ ત્યારે પ્રથમ ક્યુમાં-હરોળમાં-થોડો વખત બેસવું પડે. બપોરે સાડા ત્રણ વાગે દાખલ કરે. અંદર પાસ તપાસે. બાજુની ગેલેરીમાં થઈ ઉપર ચઢવાનું. ઉપર પાછું ક્યુમાં ઊભા રહેવું પડે. દરેકને ત્યાં રાખેલ રજીસ્ટરમાં સહી કરવાની હોય છે અને પોતાનું લંડનનું ઠેકાણું લખી આપવું પડે છે. મોટા અક્ષરે બોર્ડ મારેલું હોય છે કે demonstrations by visitors are prohibited પ્રેક્ષકોને કોઈ જાતના દેખાવો-ચેનચાળા કરવાની મનાઈ છે. અમુક તકરારી સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે કોઈ જાતના અવાજ થાય નહિ એ ઉદ્દેશથી આ હુકમ થયો લાગે છે.

એક એક વિઝિટર સહી કરી દાખલ થતો જાય તેમ ક્યુમાં આપણે આગળ વધતા જઈએ. સહી કર્યા પછી લાંબી ગેલેરીમાં જવાય છે. અંદર સુંદર બાંકડાઓ ઉપર ચામડાની ગાદી ઘણી સારી મઢેલી હોય છે. ઉપર બેસી પાર્લામેન્ટનું કામ જોવાની

ઘણી મજા આવે છે. સ્પીકર-ચેરમેન વચ્ચે બેસે છે. તેની જમણી બાજુ આમની સભામાં જે પ્રધાનો (મીનીસ્ટરો) હોય તે બેસે છે તેની પછવાડે લગભગ દશ હારો ચઢતી ઉતરતી હોય છે. તેની ઉપર તેના પક્ષના સભ્યો બેસે છે. ડાબી બાજુ વિરૂદ્ધ પક્ષ બેસે છે. બોલનાર સ્પીકરની બાજુએ અગાડી આવી બોલે છે અને તેની સામે ટેબલપર ડેસ્ક હોય છે તે ઉપર જરૂરી કાગળો, બુક 'રેફરન્સ' માટેના હોય છે તે મૂકે છે. પછવાડેની હારમા મેમ્બરો બેસે છે મિનિસ્ટરો પૈકી જે લોર્ડસભા હોય તેને બેસવાની જૂદી જગ્યા નીચેજ હોય છે. ઉપર માનવંતા પરોણાની, ઉમરાવોની, છાપાના ખબરપત્રીઓની અને ઉમરાવજાદીઓની ગેલેરીઓ જૂદી હોય છે. એ સર્વ ઘણુ જોવા જેવુ છે.

પાર્લામેન્ટ જરૂર જોવા જેવી જગ્યા છે. ઓછી જગ્યામા ઘણી સગવડ કરી છે અને આખો દેખાવ નજરને તૃપ્ત કરે તેવો છે. જ્યારે કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હોય ત્યારે જ સભાગૃહ ચીકાર હોય છે, બાકી તો સભ્યો છૂટા છૂટા બેસે છે કોઈ ઉંઘતા પણ હોય છે. મે સર ઑસ્ટીન ચેમ્બરલેનને બોલતા સાભળ્યા. એ બહુ સારી રીતે બોલે છે, અચ્છા વક્તા છે

નેશનલ લિબરલ ક્લબ.

આ ક્લબમા આફ્રિકાવાળા મી પોલોક મેલીમીટરના આ મત્રણાથી લચ લેવા ગયો હતો. લાખો રૂપીઆ ખરચીને ક્લબનું મકાન બાંધ્યુ છે એને ત્રણ માળ છે મોટા હોલ છે તેમા ભાષણો થાય અને જમણવાર થાય. ધૂમ્રપાન કરવાનો ખડ તથા દીવાનખાનુ પણ અને છે સ્ત્રીઓનો સ્મોક રૂમ જૂદો છે એક ઘણી સારી લાયબ્રેરી પણ છે આ ક્લબના ૭૦૦૦ હજાર સભ્યો છે

એ રોનકદાર મકાન ટ્રફાલગર સ્કવેર પાસે આવેલું છે. હાલમાં લીબરલ પક્ષના બે મહાન નેતાઓ લોઈડજ્યોર્જ અને લોર્ડ ઓક્સફર્ડ (એસ્કવીથ) વચ્ચે જે મોટી ઝુબેશ ચાલી રહી છે તેમાં લીબરલોની આ મોટામાં મોટી કલબ તદ્દન તટસ્થ રહી છે. અહીં એમ મનાય છે કે લોઈડ જ્યોર્જમાં જેવું dynamic force (પ્રેરકશક્તિ) છે, ધમાલ કરવાની આવડત છે તેવી અન્યત્ર અલભ્ય છે. આ કલબનું આખું મકાન જોવા જેવું છે. કોઈ મેંબર સાથે પરિચય હોય તોજ ત્યાં જવાનું બને છે અને સમજવાનું ફાવે છે. કલબનું મકાન અને વ્યવસ્થા બહુ સારાં અને સમજવા યોગ્ય છે.

પ્રિવિ કાઉન્સીલ.

જ્યુડિશિયલ કમિટી. હિંદુસ્થાન, ઓસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા, અને બીજાં સંસ્થાનો અને ડોમીનીઅન્સ એ સર્વની છેવટની દિવાની તેમજ ફોજદારી અદાલત આ છે. એમા હાઉસ ઓફ લોર્ડસના-અમીરસભાના જે મેંબરો જ્યુડિશિયલ કમિટીમાં નિમાય તે બેસે છે. ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલાંડની અપીલો હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ સાંભળે છે તેમાં પણ આ જ્યુડિશિયલ કમિટીના મેંબરોજ બેસે છે. તેઓ રાજાની Conscience ન્યાયવૃત્તિના જાળવનારા ગણાય છે અને તેઓનો હુકમ રાજાને ભલામણરૂપે હોય છે અને તે રાજાએ કરેલ કાર્ય ગણાય છે. આ જ્યુડિશિયલ કમિટીનુ સ્થાન વ્હાઇટ હોલની સામે છે. ત્યાં એક સેંટ્રલ હોલ છે અને એક બોર્ડ રૂમ છે. તેમાં બે કમિટીઓ બેસે છે. સેંટ્રલ હોલ ઘણો વિશાળ છે. અંદરના ભાગમાં ત્રણથી સાત અમીરો બેસે છે. તે દરેક વૃદ્ધ હોય છે. સાઠ વર્ષથી ઓછી વયનો કોઈ જ્યુ. કમિટીમાં આવતો નથી. લોર્ડ હાલ્ડેન કે લોર્ડ ફીલીમોર કે લોર્ડ ડારલીંગને જોયા હોય

તો ન્યાયમૂર્તિજ લાગે. બોર્ડના રૂમમાં ઘણું ખરૂં હીન્દની અપીલો લેવાય છે. બારની સામે–કઠેરાની સામે–બારીસ્ટર ઊભા રહીઓ છે, તેને ચોપડી વિગેરે મુકવા નાનું ટેબલ તેની સામે હોય છે. સાંભળવાની મજા બહુ આવે છે. બન્ને પક્ષના સોલિસિટરોને બેસવા બાંકડા હોય છે. બાકીના ઓના માટે વિકંબની બહાર બાંકડા હોય છે.

બારિસ્ટરો વીગ (આવની ઝુલની બોચલા જેવી ટોપી) પહેરે છે એટલે ઘણા ગંભીર દેખાય છે. સેન્ટ્રલ હોલ બહુ મજાનો લાગે છે. બોર્ડ રૂમ નાનો છે. બારિસ્ટરોને માટે જૂદો રૂમ હોય છે. જજો આવીને બેસી જાય પછી બારિસ્ટરોને બોલાવે છે. તેઓ બહારથી આવે છે. રજીસ્ટ્રારની ઓફીસ નીચે છે.

પણ ઘણું ખરૂં એક સ્ત્રી અને એક પુરૂષ એમ બેસાય છે. સર્વથી માનવંત પરોણાને ગૃહસ્વામિનીની જમણી બાજુએ સ્થાન આપે છે. ખાતાં ખાતાં વાતો કરતાં આવડવીજ જોઇએ. ગૃહસ્વામિની વાતો કર્યા કરે છે અને જમવા આવનારે પણ ફક્ત હા ના જ કરવાની નહિ, પણ નવી નવી વાતો ઉપાડવી જોઇએ એમ આશા રાખવામાં આવે છે. ડૉ. થોમસને ત્યાં મારા ઉપરાંત એક બીજા પરોણા અને તેમના પોતાના પુત્ર તથા પુત્રી હતાં. ખાતાં ખાતાં કંઇક વાતો કરી. પોતાને ઘેર ઘણી સુંદર લાયબ્રેરી છે તે બતાવી અને અગ્નિગૃહ (ફાયર પ્લેસ) ઉપર નૂતન ચીજો (ક્યુરીઓઝ) મૂકી રાખી હતી તે બતાવી. આપણે જે ચીજોને નકામી ધારી કાઢી નાખીએ છીએ તે ચીજો ઘણું ખરૂં અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છેઃ નાનો તાજમહાલ મોકલીએ તો ગાંડા થઈ જાય. ઇંઢોણી, મોતીની રચના, ગલેચા, ચાકળા અને એવી કોઈ પણ કળાવાળી ચીજ તેઓ સંગ્રહી રાખે છે અને કોઇ મ્હેમાન આવે ત્યારે બહુ રસથી બતાવે છે. અંગરેજો સાથે સંબંધ વધારવા માટે આવી ચીજો બહુ કામમાં આવે છે.

વિદ્યારસિક ડૉ. થોમસ ઈંડીઆ લાઇબ્રેરીના લાઇબ્રેરીઅન છે. તેઓ બહુ માયાળુ છે. ઘરમાં ઘણી સ્વચ્છતા અને સાદાઈથી રહે છે અને સરળ જીવન ગુજારે છે. ઘેર લાઇબ્રેરી ઘણી સારી છે અને તેમના કુટુંબીજનો તેમના વિદ્યારસનાં કોડ પૂરે તેવા છે.

લંડનનાં નાટકો.

લંડનનાં નાટકોમાં જે વિશિષ્ટ તત્ત્વ મેં જોયું તે તેમની કળા છે. એમનો પ્રત્યેક નટ બહુ કુશળ હોય છે. પોતાનો પાઠ બહુ ઉત્તમ રીતે ભજવે છે. નીચ શૃંગાર કે અસભ્ય રૂચિને તે

ઉતાવળથી એક છેડેથી બીજે છેડે અમુક સ્થાનેજ જવું હોય તો અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં ઓછો સમય લાગશે, પણ તેમાં લંડન જોવાશે નહિ. ઘણીવાર વ્યવહાર અટકી પડે તો ઓમ્નીબસ ખૂબ ટાઇમ લે છે પણ અંડરગ્રાઉન્ડમાં ધારેલ વખતે પહોંચાય છે

લંડનમાં ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ, રીજન્ટ સ્ટ્રીટ, પીકાડીલી, ટ્રફાલ્ગર સ્કવેર, સ્ટ્રાન્ડ, વિક્ટોરીઆ સ્ટ્રીટ અને હોલ્બર્ન–એટલા રસ્તા એકવાર જોઇ લેવા, બનતા સુધી કશા ઉદ્દેશ વગર આ રસ્તાઓ ઉપર એકવાર રખડવું એટલે અનેક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ અને વ્યાપારના પ્રદેશો અને પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવશે અને લંડનની મહત્તા, વિશાળતા અને વિશિષ્ટતાનો આછો પણ પાકો ખ્યાલ આવશે.

લંડનમાં ખાવા પીવાનાં રેસ્ટોરાં પાર વગરનાં છે અને દરેક લતામા છે. બપોરનું લંચ, લેવા પોતાના સ્થાન પર જવાનું બનવુ મુશ્કેલ છે. આરા લાયનના કે એ. બી. સી. ના રેસ્ટોરાંમાં ખાઈ લેવુ.

લંડનથી એકાદ શનિવારે કે રવિવારે, બ્રાઈટન જેવા બંદરે જરૂર જઈ આવવું. એ જીવન અવનવું હોઇ એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. કામકાજ કરનારા માણસો રવિવાર કેવી રીતે ગાળે છે તે જરૂર અભ્યાસ કરીને જોવા લાયક છે. આઈલ ઓફ વાઈટ, મારગેટ વિગેરે બંદરનાં સ્થાનો ઘણા જોવા અને રહેવા લાયક છે. એની ગાઈડ બુકો વિના મૂલ્યે થોમસ કુકને ત્યા મળે છે આ સર્વ ઉન્હાળાના સ્થળો છે, શિયાળામાં ત્યાં જવુ આકરૂં છે અને ત્યાં લોકોની હાજરી અને બીજાં આકર્ષક તત્ત્વો પણ હોતા નથી. શિયાળામા લોકો ફ્રાન્સના રીવીયેરાના વિભાગમા અથવા ઇટાલીઅન રીવીયેરામા જાય છે. ફ્રાન્સની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે પણ ડોવીલ વિગેરે ઉન્હાળાના સ્થળો છે તે પણ એકાદ વખત જરૂર જોવા લાયક છે.

લંડનની ગાઇડ બુકો ઘણી આવે છે. થોમસ કુકની ઓછી કિંમતની સારી છે. સંપૂર્ણ વિગતવાળી ગાઈડ બુકો મરે (Murray) ની ૧૨ શિ. બેડેકર (Baedekar's) ૧૨ શિ. અથવા મ્યુરહેડની (Muirhead's) ૧૨ શિલીંગની મળે છે.

લંડનથી એકાદ વખત ટેમ્સ નદીમા નાની સ્ટીમરમા ફરવા જવા જેવુ છે. એમા ગ્રીનીચ સુધી અથવા ચેલસી સુધી જવામાં એક જુદાજ પ્રકારના જીવનનો ખ્યાલ આવે છે અને પાર્લામેન્ટના હાઉસનો બીજી બાજુનો દેખાવ સ્ટીમરમાંથીજ જોઈ શકાય છે.

લંડનમાં નાના મોટા સેંકડો બગિચાઓ છે. આ બગિચાઓમાંના સેંટ જેમ્સીસ પાર્ક, હાઈડ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, બેટરસી પાર્ક અને વીકટોરીઆ પાર્ક ખાસ જોવા લાયક છે.

લંડન નજીક આવેલી ઇટન (Eton) અને હેરો (Harrow) ની નિશાળોની પણ એક વખત જરૂર મુલાકાત લેવી. એ નિશાળોની પછવાડે લાંબો ઇતિહાસ છે. ખાનદાન ગૃહસ્થના છોકરાઓને ત્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એવી રીતે ગૃહસ્થો મધ્યમ વર્ગ કે મજૂર વર્ગથી જૂદા પડે એ ઇચ્છવા જોગ છે કે નહિ એ સવાલ બાજુ ઉપર રાખી ત્યાં કેવી રીતે શિક્ષણ અપાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

બકીંગહામ પેલેસ બહારથી જરૂર જોવા લાયક છે. વીન્ડસર કેસલ પણ એકવાર જોઈ આવવો. સાંથી ઇટનની કોલેજ નદીની સામી બાજુએજ આવેલ છે.

લંડનમાં ઐતિહાસિક અગત્યની ચીજો જોવાની છે તેવીજ રીતે જનસમાજનુ વર્તન, વ્યવહાર પદ્ધતિ વગેરે પણ જોવાનાં છે. લંડનનો પૂર્વનો વિભાગ ગરીબોથી વસાયેલો છે. ત્યાં એક વખત હું કુકની મહેલગાહમાં ગયો હતો. તેમાં ખાસ ગરીબ વર્ગ ત્યાં કેટલી કંગાળ દશામાં છે તે દેખાય છે. આગળ જતાં ત્યાં ટેમ્સ નદીની મોટી ટનલ આવે છે. નદીની નીચે મોટર ચાલી જાય છે. માથે પાણી અને નીચે ઊંડાઇએ મોટર જાય–એ કલ્પના પણ ભવ્ય છે.

લંડન આંખો ખુલી રાખીને જોવા જેવું છે. આપણે અંગ્રેજી ભાષા સમજીએ એટલે પ્રકૃતિનો અભ્યાસ અને અવલોકન

આપણે ઇંગ્લાંડમાં સર્વથી વધારે કરી શકીએ છીએ. બીજી જગ્યાઓ જોવા સમજવા લાયક હોય, પણ આપણે તો પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને આપણે પૂરતો અભ્યાસ કરી શકતા નથી એમ ભાષાના અજાણપણાથી આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આથી મુસાફરીનો મારો વિભાગ લંડન અને ઇંગ્લાંડને આપવામાં મુસાફરીનો જ્ઞાન મેળવવાનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે એમ મારૂં માનવું છે. મારા કેટલાક મિત્રો પેરિસ રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. તેમનું ગમે તે દૃષ્ટિબિન્દુ હોય, મને લંડનનો વસવાટ વધારે ઉપયોગી અનેક કારણે લાગ્યો છે.

પેરિસને રસ્તે.

લંડન ગયો ત્યારે કેલે-ડોવર (Calais–Dover) ને માર્ગે ગયો હતો. એ રસ્તે પેરિસથી ડોવર ૧૮૫ માઈલ થાય છે. લંડન જવાનો એ ટુંકામાં ટુંકો અને મોઘામાં મોઘો રસ્તો છે. એમાં ૨૧ માઇલની ચેનલ ઓળંગવી પડે છે. મેં લંડન તા. ૧૭-૭-૨૬ ને રોજ છોડયું લંડનથી પાછા ફરતાં હું બુલોં-ફોકસ્ટન (Boulogne–folkestone) ને રસ્તે ગયો. બુલોંથી પેરિસ ૧૫૮ માઇલ થાય છે પણ ચેનલમાં વધારે વખત લાગે છે.

આ રસ્તો પણ સારો છે. કેલેડોવરને માર્ગે ચેનલ ઓળંગતાં ૪૫ મીનિટ થાય છે, આ રસ્તે ૭૦ મીનિટ થાય છે. મને સ્ટીમર વધારે સારી મળી હતી. લંડનના વીક્ટોરીઆ સ્ટેશનથી ઉપડેલી ગાડી ફોકસ્ટન ઊભી રહે છે અને સ્ટીમરમાંથી ઉતરી બુલોં આવીએ. ત્યાંથી ઉપડેલી ગાડી પેરિસ ઊભી રહે છે. આ રસ્તે પારિસ આવતાં બરાબર ૭ કલાક થાય છે.

પેરિસ. (પૃ. ૮૭ થી ચાલુ).

પેરિસમાં અગાઉ કેટલુક જોયુ હતું. આ વખતે કેટલુક નવુ જોયુ તે લખી નાખું છુ.

વરસાઇલ. Versailles. એ પેરિસથી દક્ષિણે લગભગ ૧૧ માઇલ દૂર છે. ત્યાં મોટો રાજમહેલ છે, જે અનેક ઓરડાવાળો છે અને ચિત્રકામોથી ભરપૂર છે. અહીંની ખાસ વિશિષ્ટતા તો ફુવારા અને બાગની છે. ઉન્હાળામા દર માસના ત્રીજા રવિવારે ફુવારા ઉડે છે અને બીજા દિવસોએ ઉડવાના હોય તેની જાહેરાત થાય છે. એ ફુવારાના રંગબેરંગી દેખાવો તદ્દન અવનવા છે. ફુવારાને એવી સુંદર રીતે ઉડાડવામાં આવે છે કે તેનુ વર્ણન થઈ શકે નહિ. એનાં ચિત્રો જરૂર જોવા લાયક છે. કળાવાન પુરુષો શું શું કરી શકે તેનો આ છટાનો પુરાવો છે. એ ફુવારા જૂના છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. ફુવારા મોટી સખ્યામાં છે. લગભગ ૧૦૦ જેટલા હશે. દરેકની વિશિષ્ટતા અને વિચિત્રતા અનેરા પ્રકારની જ હોય છે. બાગ પણ ઘણો સુઘડ હોય એના પ્રત્યેક ઝાડ અને ગોઠવણીની રચના આકર્ષક અને આનંદપ્રદ છે. એ જોતા તૃપ્તિ થાય નહિ. ત્યાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો ફરતા હોય છે અને મનને ગમે તેવો આનંદ કરતા હોય છે. એની સુઘડ યોજના, બાજુની સુંદર નદી, પડખે સુંદર સરોવર અને એક બાજુ ખાસ વિશિષ્ટ રંગીન ફુવારા અને વચ્ચે વચ્ચે લીલોતરી જોતાં અનુપમ આનંદ આવે તેવી આ ઘટના છે. ફુવારાની યોજના કરતાં કેટલુ પાણી વપરાશે તેનો ખ્યાલ નહિ જ આવ્યો હોય, પણ એ પાણી પણ ગણતરી

પૂર્વક ચાલ્યું જાય અને ઉપરથી પડે ત્યારે અવનવા આકારે પડે. આખો દેખાવ સુરમ્ય, મધુર, શાંત અને અવનવો હોઈ મનુષ્ય-ગતિમાં દેવગતિનું ભાન કરાવે તેવો છે એવું લખવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વરસાઈલિનો પાદશાહી મહેલ (State Apartments) ખરેખર ભવ્ય છે અને અનેક ઐતિહાસિક બનાવોથી ભરપૂર છે. તેટલીજ મહત્વની ' ગેલેરીઆ ડે ગ્લાસીઝ ' છે. એનું કદ ૨૪૦'x૩૫' ફીટ છે અને ઊંચાઇ ૪૨ ફીટ છે. ૧૮૭૧ ના ૧૮ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ સ્થાનપર વીલિયમ ઑફ્ર પ્રુશીઆને ' શહેનશાહ ' તરીકે જાહેર કરવામા આવ્યા હતા અને છેલ્લા મહાવિગ્રહને અંતે એજ સ્થાને ૨૮ મી જુન ૧૯૧૯ ને રોજ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ' વરસાઇલિનું તહનામુ ' (Treaty of Versailles) તૈયાર થયુ તે પર સહીઓ કરવામાં આવી હતી. વરસાઇલિથી પાછા વળતા સાં કનુ (St. Cloud) જરૂર જવા જેવું છે. એની સામેનો હરિયાળો પ્રદેશ મનમોહક છે. બાજુમાં સેવ્રમાં ચીનીકામ જોવા જેવું છે. વરસાઇલ માટે કેપએલનું પુસ્તક ' વરસાઇલિ એન્ડ ઓલ્ એબાઉટ ઇટ ' જોઇ જવા જેવું છે. આપણે એનો ઉચ્ચાર 'વરસેલ્સ' કરીએ છીએ તે સાચો નથી.

નોટ્રેડામનું દેવળ

આ મોટું દેવળ ઘણુ ભવ્ય છે. એમા રવિવારે પ્રાર્થના થાય છે. (જુઓ પૃ. ૮૦). અમે બપોરે ગયા ત્યારે સંગીત સાથે પ્રાર્થના થતી હતી. એની શાંતિ અને દેવસ્થાનનુ ગાંભીર્ય જોઇએ તો કલ્પના થાકી જાય. હજારો લોકો હાજર છતાં અવાજ નહિ, ઊભા થવાનું હોય ત્યારે બધા ઊભા થાય, ચહેરા પર વિશિષ્ટ

તેજ ચમકે અને ગંભીર શાંતિનો પાર નહિ. રોમન કેથલીકો મૂર્તિપૂજક છે એટલે આપણને જોવામાં ખુબ રસ પડે. એનાં ગંભીર અવાજમાં રહેલી શાંતિ અને મોટા વાજિત્ર (ઓરગન) ના શાંત સૂર જડ હૃદયને પણ ડોલાવે તેવા હોય છે, પ્રભુસ્થાન કેવું હોવું જોઇએ તેનો ખ્યાલ આપે તેવા હોય છે, શાંતિની હૃદયપર શી ભાવના થાય છે તે સમજાવે તેવા હોય છે, અસ્ખલિત વૃત્તિને પોષણ આપે તેવા હોય છે. એનાં ભજનો (હીમ્સ) અંદરનો પાદરી વર્ગ વારાફરતી બોલે છે અને પછવાડે ઓરગન હોય તેમાંથી પ્રતિધ્વનિ ઉઠ્યો છે. બહુ વિચારવા જેવો—અનુકરણ કરવા જેવો આ પ્રસગ જોયો. આપણી ધમાલ એકાગ્રતા થવા દેતી નથી તેનો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો. મંદિરની બાંધણી, ચિત્રકામ, પુતળાં વિગેરેનું વર્ણન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ સર્વ તો હિન્દમા 'રીમ'માં Hunchback of Notre Dam માં જોયાં હતાં. આ દેવળમાં ફરી ફરીને જોવાનું મન થયા કરે છે. પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ જોવા જવા જેવું છે. રવિવારે એની ભવ્યતા હૃદયંગમ થાય તેવી હોય છે.

ક્રીમેટોરીયમ.

પેરિસનું સ્મશાન લગભગ નવ માઇલ દૂર છે. એક સંબંધીના મરણને અંગે ત્યાં જવાનું થયું. તે સ્થાન ઘણું ગંભીર છે. ત્યાં અંદર દાખલ થતા કુટુંબવાર દાટવાની સેંકડો જગ્યાઓ છે, તે પર તે કુટુંબનાં નામો લખેલા હોય છે. એ જગ્યાના હજારો ફ્રાન્ક આપેલા હોય છે. એની અંદર થઇને મોટર પસાર થઇ. સર્વથી આગાઉ મરનારના શબને લઇ જનાર મોટર ચાલે અને પછવાડે બીજા સબંધીઓની મોટર ચાલે. એની બન્ને બાજુએ સેંકડો કોર્ટુંબિક

કબ્રો અને સ્મરણસ્તંભો હોય છે. ઉપર નાની દેરીઓ અને અંદર દાટવાની જગ્યા હોય છે. છેવટે બાળવાની જગ્યા (સ્મશાન) આવે છે. બધા નીચે મુખે ટોપી ઉતારી ઊભા રહે છે. મોટરમાંથી કોફીન ચાર જણા ઉતારી અંદર લઇ જાય છે. એ સર્વ બાબતોની ફી પ્રથમથીજ આપેલ હોય છે અંદર લઇ જઇ કોફીન ઉઘાડી મરનારના ઘરના ચાર માણસને અંદર બોલાવે છે અને શબને ઓળખાવી રજા મેળવે છે. પછી એક ભઠ્ઠી પર તેને મૂકે છે. ૪૫ મીનિટમા તદ્દન રાખ થઇ જાય છે. ગેસથી શબને કોફીન સાથે બાળી નાખે છે.

દરમ્યાન સર્વ સબંધીઓ બહાર બેસે છે. તેમની નજરે ગેસ દેખાય નહિ કે ગંધ આવે નહિ. બહાર બાંકડા સ્કૂલની જેમ ગોઠવેલા હોય છે. ગભીર શાંતિથી નીચે મુખે સર્વ બહાર બેસે છે. પોણા કલાકે અંદર બે સગાને બોલાવી અવશેષ હડીઓ આપે છે. સામે યાદગીરીના ગોખમા તે મૂકે છે અને ત્યાં એક વર્ષ રાખે છે. વધારે વખત રાખવા માટે અથવા સ્મારકની પતરી મૂકવા માટે ફી લે છે. ગોખની લંબાઈ પહોળાઈ એક એક ફીટની હોય છે. બાળવા માટે લઇ જવાથી માંડી દેહ સુધીનો ખર્ચ લગભગ ૩૦૦૦ ફ્રાંક થાય છે. આ ક્રિયાની ગંભીરતાનો પાર નથી. સર્વ હિંદુસ્થાની વતનીઓ આવે પ્રસંગે બનતા સુધી જરૂર આવે છે અને પરદેશમા કેટલો બ્રાતૃભાવ રહે છે તે બતાવે છે. શોકનો દેખાવ ગભીરતાથી ભરપૂર હોય છે. રડવા કુટવાની તો વાત જ નહિ. આ દેખાવ આખી જીંદગીમા ન ભૂલાય તેવો છે.

સાધારણ રીતે મરણ થયા પછી શબને ૪૮ કલાક ઘરમાં રાખે છે. રજા મળે અને વારો આવે ત્યારે અગ્નિસંસ્કાર થાય છે.

અગ્નિ સંસ્કારની સર્વ સગવડો પેરિસમાં છે. અગવડ માત્ર એકજ છે કે એ રીતિ અતિ ખરચાળ છે.

રમ્ય મુસાફરીની ગોઠવણ.

અહીંથી અમે ટોમસકુક મારફતે દશ દિવસની સ્વીટઝરલાંડની ટુર ગોઠવી. હોટેલ અને રેલવેની ટીકિટો કુકવાળા આપે છે. ફ્રાન્કના ભાવ બહુ અનુકૂળ હતાઃ અમને એક પાઉન્ડના ૨૨૪ નો ભાવ મળ્યો અને મીલાન સુધીની મુસાફરી મુકરર કરી સર્વ ટીકિટો અને કુપનો અમે લઈ લીધાં.

સ્વીટઝરલાંડને માર્ગે.

સવારે આઠ વાગે (તા. ૨૨-૭-૨૬) ગાર ડ' લીયો સ્ટેશનેથી હું અને મારા મિત્ર શ્રીયુત નંદલાલ મા. અમરશી ટ્રેનમાં બેઠા. આ ગાડી જીનેવ (Geneva—સ્વીટઝરલાંડ)ની હતી અને એ કુદરતનાં સૌંદર્યથી ભરપૂર પ્રદેશ જોવાની અમારી ઘણા વખતની મુરાદ આજે બર આવશે એ વિચારથી હૃદયમાં આનંદ થતો હતો. ફ્રાન્સની ગાડીમાં સેકન્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી ઘણી રીતે અનુકૂળ પડે છે. ઇંગ્લાંડની માફક અહીં પહેલો અને ત્રીજો એમ વર્ગ નથી પણ હિંદુસ્થાનની માફક ત્રણે વર્ગ છે. ગાડીઓ ઘણી સારી અને રેસ્ટોરાંકાર સાથે હોય એટલે ખાવા પીવાની પણ સગવડ પૂરતી હોય છે. ફ્રાન્સનાં લગભગ દરેક સ્ટેશન, સૌંદર્યથી ભરપૂર હોય છે. એક તો લીલોતરીવાળો પ્રદેશ અને વળી તેને કળાથી સુરમ્ય બનાવેલો એટલે દરેક સ્થાને વૃક્ષ, વેલી, વનઘટા, અને કાપેલા ચાસો આંખને ઠંડક આપે છે. આજે તદ્દન ઉઘાડ હતો એટલે શાંતિથી આનંદ અનુભવતા અમે આગળ વધ્યા. ફ્રાન્સના લીલોતરીવાળા, મખમલ પાથરી દીધી હોય

તેવા રમ્ય ખેતરો અને નદીનાળાંઓ ઓળંગતા આખો દિવસ આગળ વધ્યા. ટ્રેનમાં અમેરિકન સહેલાણીઓ હોય ત્યારે બહુ મજા આવે છે. તેઓ અંગરેજની જેમ ચૂપ બેસી રહેનારા હોતા નથી. દક્ષિણમાં જે રેલવે જાય છે, તેનું નામ પેરિસ-લીયોં રેલવે છે.

સરહદ ઉપર હેરાનગતિ.

અહીં જ્યાં એક રાજ્યની હદ મૂકી બીજા રાજ્યમાં જવાનું હોય છે ત્યાં ઘણું હેરાન થવું પડે છે. વીરમગામમાં જેવા સરકાર અગાઉ થતા હતા તેનાથી પણ વધારે અડચણો અહીં થાય છે. ફ્રાન્સનું છેલ્લું સરહદનું સ્ટેશન 'બેલગાર્ડ' Bellgarde આવ્યું એટલે, આખી ગાડી ખાલી કરાવે છે. પછી બધો સામાન ઉચકી અથવા ઉચકાવી કેટલેક દૂર કસ્ટમ્સ જકાતની ઑફિસ હોય ત્યાં લઇ જવો પડે છે અને ત્યાં પાસપોર્ટ બતાવી તે પર સીક્કો મરાવવો પડે છે. સામાન બધો તપાસી જુએ, પણ ફ્રાન્સવાળા તો માત્ર એટલુંજ જુએ છે કે કાંઈ સોનું બહારના પ્રદેશમાં જતું નથી. ચાકથી મુદ્દાઓ ઉપર નિશાની કરી આપે, એટલે સામાન પાછો ગાડીમાં લઈ જવો. લગભગ પા માઇલની આ પ્રમાણે હલામણ કરવાની અને પાછા ગાડીમાં તેજ સ્થાને સામાન ગોઠવાવવો. સામાન લગેજમાં રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તે પણ બતાવવાનો હોય છે. બેલગાર્ડ સાંજે છ વાગે આવે છે. ટ્રેનમા રેસ્ટોરાંમાં બહુ ખાવાનું મળે. આપણે વેજીટેરીઅન છીએ એમ કોઇ અંગરેજી જાણનાર મારફત જણાવીએ એટલે પુરનાં ફળ, ચાકભાજી, પાઉં, બ્રેડ, તથા મસ્કો મળે. આ પ્રદેશમાં ચા કમ્નાં કોરીનો વધારે ઉપયોગ થાય છે. ખાવાની જરા પણ અગવડ પડતી નથી.

સ્વીટ્ઝરલેન્ડ.

બેલગાર્ડનું સ્ટેશન છોડયું એટલે સ્વીટ્ઝરલાંડનો રમ્ય પ્રદેશ શરૂ થયો. નાના મોટા ડુંગરો, નદી, નાળા અને કુદરતની વિવિધ રમ્યતાની એકદમ શરૂઆત થઇ ગઇ. આ પ્રદેશનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એકદમ લીલો પ્રદેશ અને તેમાં વચ્ચે ગાડી ચાલી જાય. બાજુમા ધોધમાર નદી જોસથી વહ્યા કરે અને માથેતો સુધી એક બાજુ ખીણ અને બીજી બાજુ લીલો ડુંગર દેખાયા કરે. આ નદી તે પ્રખ્યાત રોન (Rhone) નદી હતી અને તે બહુ જોસથી વહેતી હતી, કારણકે ઊચે ગાડીમાં બેઠા બેઠા પણ તેના ફીણ દેખાતા હતા. એ નદી એક મોટા લેમન નામના સરોવરમાંથી નીકળે છે ને જીનેવ સુધી ચાલે છે. તેનું આગળ વર્ણન આવશે. એ નદીમા એક જગ્યાએ બંધ બાંધી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામા આવે છે. એ વીજળીનું સ્ટેશન પણ ચાલતી ગાડીએ જોવામા આવ્યું

લગભગ એક કલાક સુધી નદીને કાંઠે લીલોતરી વચ્ચે ગાડી ચાલી, વચ્ચે બે ઘણી મોટી ટનેલ (બુગદાઓ) આવી અને આખરે લગભગ ૭ા વાગે અમે જીનેવ (Genova) આવી પહોંચ્યા જીનેવ એ સ્વીટ્ઝરલાંડનું ફ્રાન્સની બાજુનું મુખ્ય શહેર અને અહીં લીગ ઓફ નેશન્સ બેસે છે ને વાંચ્યું હતું તેથી આ પ્રદેશમા ઘણો આનંદ પડશે એમ પ્રથમથીજ ધાર્યું.

જીનેવ (Geneva).

કુકનો માણસ સ્ટેશને આવ્યો હતો. અહીં પાછી સ્વીટ્ઝર-લાંડની કસ્ટમ્સ (જકાત) આવી. બધા ઉતારૂઓનો સામાન જોવાનો તેને હક છે. કેટલીકવાર મોઢું જોઇને પણ સામાન વગર જોયે પાસ કરી આપે. હીંદવાસીને કદિ સામાન ઉઘાડવાનું કહેતા નથી, બાકી તો એ ખાતાના માણસની મીઠી મહેરબાની ઉપર આધાર રહે છે. સામાનપર ચાકનાં નિશાનો કરાવ્યાં. ગાડીઓ-મોટરો તૈયાર હતી. સામાનનો કબજો કુકના માણસે લીધો અને અમે ગાડીમાં બેઠા. મુસાફરીમાં સામાન ઘણો ઓછો રાખવો અનુકૂળ પડે છે. એક વધારાનો સુટ, ચાર પાંચ ખમીસ, દશેક કોલર અને ટાઇ અને હજામત તથા દાતણનો સામાન અને બે ઓવરકોટ અને પાઇજામા સુટ બે હોય એટલે એક નાની સુટ કેસ અને વાંચવાની ચોપડીઓ વિગેરે પરચુરણ ચીજો માટે એક નાની હેન્ડબેગ બસ થઈ પડે છે. આવી મુસાફરીમાં ટુવાલ, બેડીંગ, ખાવાનું કે ફ્રુટના કરંડીયા કાંઈ પણ સાથે લેવું પડતુ નથી. સર્વ ચીજો જ્યારે જોઇએ ત્યારે મળે છે અને ખપ પૂરો થાય ત્યારે લઇ જાય છે. જીનેવના સ્ટેશનનું નામ ગાર ડી કારનેવીન (Gare de Cornavin) છે અને તેનો સાચો સ્થાનીક ઉચ્ચાર જીનેવ છે. Geneve અથવા Geneva લખાય છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જીનોઆ (Genoa) બંદર છે તે તદ્દન જુદું છે અને તે ઇટલીમાં આવ્યું છે. તેને આની સાથે સેળભેળ કરવું નહિ.

પાંચ મીનિટમાં હોટેલ ડ' એંગ્લીટેર (Hotel D' Angleterre)માં આવ્યા. એ હોટેલમાં અંગ્રેજી ભાષા જાણનારા અને બોલનારા ઘણા હોય છે. એ હોટલ સુપ્રસિદ્ધ લેક

લેમન (Lake Leman)ની બરાબર ઉપર આવેલ છે. લેકલેમન અથવા લેક ઓફ્ જીનેવ સ્વીટ્ઝરલાંડના બધા સરોવરોમાં સૌથી મોટામાં મોટું છે. એ જીનેવથી શરૂ થાય છે.

એ સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે જીનેવ આવેલું છે. એ ઘણું મોટું શહેર છે. એમાં દોઢ લાખ માણસની વસ્તી છે અને સ્વીટ્ઝરલાંડમાં ઝુરીચથી બીજે નંબરે એ આવે છે. સરોવરના કાંઠાને ઘણો રમણીય બનાવ્યો છે; એમાં હોડીઓ ચાલ્યા કરે છે

પછી તેમાથી Rhone રહોન નદી દક્ષિણ તરફ વહે, છે. રેલવેમાંથી જે નદીના જળ પૂરઝ્ઝેસમાં વહેતાં દેખાતા હતા તે આ રહોન નદીજ હતી એમ જીનેવ આવ્યા પછી ખબર પડી. આખા સરોવરને કિનારે બત્તીઓ મૂકીને અને સુંદર કિનારો બાધીને સુશોભિત કર્યું છે. એને છેડે જ્યા નદી શરૂ થાય છે ત્યાથી તેના ઉપર પુલ બાધી દીધો છે અને તે ઉપર થઇને જીનેવ શહેરમાં જવાય છે. હોટેલો ઘણીખરી આ બાજુએ આવેલી છે જ્યારે શહેર સામી બાજુએ છે.

આ હોટેલમા ચાર માળ છે, લીફ્ટ છે અને મોટો જમવાનો ઓરડો છે. અમને ૫૬–૫૮ નંબરના બે ઘણા વિશાળ ખંડો મળ્યા હતા. રૂમમા બે ટેબલ, કબાટ, સુંદર પલગ, ટ્રંક મૂકવાની ચારપાઇ, ખુરશીઓ વિગેરે ઘણી ઊંચી જાતનું ફરનીચર હતુ અને ત્રણ વીજળીની લાઇટો હતી.

જીનેવમા સવારે કુકની અહેલગાહમાં દાખલ થયા. સ્વીટ્ઝરલાડમા નાણાંનુ ચલણ ફ્રાંકનુ છે. સ્વીટઝરલાડના ફ્રાંક એક પાઉન્ડ (ઇંગ્લીશ સ્ટરલીંગ) ના પચીશ મળે છે એટલે એક શિલીંગનો સ્વીસ સવા ફ્રાંક થયો. અહીંના ચલણમા મોટી વધઘટ નથી. પેરિસમાં જેવી દરરોજ વધઘટ થતી હતી એવુ અહીં કશુ નથી. અમે પહેલીવાર ફ્રાન્સમા ગયા ત્યારે એક પાઉન્ડના ફ્રાન્ક ૧૪૫ નો ભાવ હતો અને બીજીવાર ૨૭૭½ થઈ ૨૨૪ રહ્યા હતા. તેની કોઈ ગડબડ અહીં નથી. કુકની સવારની સહેલની ફી ૧૦ સ્વીસ ફ્રાંક હતી.

મોટી ગાડીમાં બેસી શહેર જોવા નીકળ્યા. જીનેવ અથવ જીનીવ અથવા જીનીવા ઘણુ સ્વચ્છ શહેર છે. એમા કોઈ

જ્યાએ કહ્યું કે ગંદકી તો જોવામાંજ આવી નહિ. અહીં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે અને આ સ્થાનમાં League of Nations-પ્રજાસંઘની મીટિંગો ભરાય છે તેનું વર્ણન આગળ આવશે. મજુરોની પરિષદ્ (Labour conference) પણ અહીંજ ભરાય છે. મોટાં મકાનો અને બજારો જોતાં અમે

જીનેવમાં યુનિવર્સિટિ અને મ્યુઝીઅમનાં મકાનો મજાનાં છે. જીનેવનાં ભવ્ય સરોવરના કાંઠા ઉપર લીગ ઓફ નેશન્સનું સ્થાન છે. હાલ ૭ મોટી સત્તાઓ (Powers) તેમાં ભાગ લે છે. તેનું સેક્રેટરીઅટ અહીં છે. તેમાં ચારસો કારકુનો છે. અંગરેજો અને ફ્રેંચ તેમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. અમેરિકાનું યુ. સ્ટેટસ, તેમાં દાખલ થઈ શકે પણ મનરો ડોકટ્રીનને લઈને ચતુ નથી. બાવન પ્રજાઓ, આ સંઘમાં સભાસદ તરીકે દાખલ થઇ છે. મોટા મેળાવડા વખતે સર્વ મેંબરપ્રજાના પ્રતિનિધિઓ હાજર થાય છે. એની કાઉન્સીલમાં દશ મેંબરો છે. એનો મેળાવડો થાય ત્યારે બહુ મનોહર દેખાવ થાય છે, પણ અત્યારે તેની મીટિંગ ચાલતી નહોતી. એ મીટિંગને બેસવાની જગ્યા તથા કાઉન્સીલ હોલ વિગેરે અમને એક ખાસ માણસે બતાવ્યાં અને લીગ ઓફ નેશન્સનો ખરો આશય શો છે તેનું વર્ણન અરધો કલાક કર્યું. એના સુંદર પ્રદેશની સામેનું સરોવર અને તે પછી પર્વતની હારાવળી તપેલાં મગજને પણ શાંત કરે તેવાં છે. એનો ખર્ચ તેના મેંબરો ઉપાડે છે. મજુરમંડળમાં આ લીગમા મેંબર ન હોય તે પણ ભાગ લે છે. લીગનું કામ સર્વાનુમતે હોય તોજ હાથ ધરવામાં આવે છે. મજુરમંડળ તેની શાખા જેવું છે પણ કેટલીક રીતે સ્વતન્ત્ર છે. એના મેળાવડાનો આખો હેવાલ વિગતવાર છપાઈ બહાર પડે છે. આ લીગવાળું મકાન ઘણું ભવ્ય અને આકર્ષક છે અને તેનું સ્થાન જીનેવ પસંદ કરવામાં ઘણું ડહાપણ વાપર્યું છે. કુલ કામકાજ (પ્રોસીડીંગ) ફ્રેન્ચ અને અંગરેજી ભાષામાં છપાઈ બહાર પડે છે. મુત્સદ્દી વર્ગમાં અંગરેજી ભાષા આ મોટી લડાઈ પછી પહેલીજ વાર દાખલ થઈ છે.

અહીં એક દેવળ-કેથીડ્રલ સારૂં છે, તેનું નામ St. Pierre છે. હજુ ઘણાં કેથીડ્રલો જોવાનાં છે તેથી તેનું વર્ણન લખવું બીનજરૂરી છે. એ Romanasque cathedral છે. અંદરનું ચેપલ Chapell ગોથીક સ્ટાઈલ પર છે. સાધારણ રીતે સારૂં છે.

કુદરતી દેખાવ જોવા લાયક છે. આ ટેકરીની સામે મોં બ્લાં (Blanc) બરાબર દેખાય છે અને તે બરફથી આચ્છાદિત અને બહુ સુંદર લાગે છે આજે સૂર્ય પૂર બહારમાં પ્રકાશતો હોવાથી આખો દેખાવ બહુ સારી રીતે દેખાયો. આવો સંપૂર્ણ દેખાવ જોવાનું જવલ્લેજ બને છે.

રાત્રે હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા. રાત તો નામની કહેવાય, કારણ કે રાત્રે ૯–૩૦ સુધી તો સૂર્ય પૂર બહારમાં પ્રકાશે છે અને જમવાનું તો ૭–૩૦ વાગે હોય છે.

સ્વીટ્ઝરલાંડ આખા યુરોપનો બગિચો કહેવાય છે તે તદ્દન યોગ્ય છે. એમાં લીલોતરી ઘણી છે અને આખો પ્રદેશ પર્વત નદી, અને લીલોતરીથી ભરેલો છે. દક્ષિણ પશ્ચિમનો આ જીનેવનો પ્રદેશ રમ્ય છે પણ અંદરનો ભાગ વધારે રમ્ય છે એમ કહે છે. સ્વીટ્ઝરલાંડ લડાઈના વખતમાં તટસ્થ રહ્યું હતું. આખું સ્વીટ્ઝરલાંડ કાઠિયાવાડથી વધારે મોટું નથી અને ઘણું ફળદ્રુપ છે. વળી હવે તો લીગ ઑફ નેશન્સને બારણે બાંધેલ છે એટલે દુનિયાના મોટા કારસ્તાની મુત્સદીઓ એને આંગણે વારંવાર આવે છે એટલે તંદુરસ્તીને અંગે તેની ઉપયોગિતા હતી તેથી પણ વધારે રાજ્યદ્વારી અગત્ય અસારે તેની થઈ ગઇ છે. એનો આંતરપ્રદેશ જોતાં જોતાં આગળ વધીએ. અહીં ચોરનો ભય જરા પણ નથી. ઇટલીમાં એ ભય છે એમ પ્રથમથી અમને કહેવામાં આવ્યું છે.

ખુદ જીનેવ શહેરની અગત્ય ઇતિહાસની નજરે ઘણી કહેવાય છે. એને 'કાલ્વીનનું શહેર' કહેવામાં આવે છે. સ્વીટ્ઝરલાંડના ત્રણ વિભાગો છે અને ત્રણેની યુનિવર્સિટિઓ જુદી જુદી

છે. ફ્રાન્સને લગતો પ્રદેશ છે ત્યાં ફ્રેન્ચ ભાષા બોલાય છે, જર્મનીને લગતો નજીકનો પ્રદેશ છે (ઝુરિક વિગેરે) ત્યાં જર્મન ભાષા બોલાય છે અને ઇટલીની નજીક લેક કોમોની આસપાસનો પ્રદેશ છે ત્યાં ઇટાલિઅન ભાષા બોલાય છે. એક નાના દેશમાં ત્રણ જૂદી જૂદી ભાષા બોલાય અને તેની યુનિવર્સિટિઓ જૂદી હોય છતાં પ્રજાની ઐક્યતા અને સ્વદેશાભિમાન જરા પણ ઓછાં કે ખામીવાળાં નથી.

સહેલગાહની વિગતો–સર્વ છાપેલ તૈયાર હોય છે. ગાઇડ બુકો અને નકશા તો એટલા મળે છે કે વાત નહિ. ઘણાખરા મફત મળે છે. હોટેલો તથા કુક જેવી એજન્સીઓ તરફથી સ્થાનિક સહેલગાહો થાય છે એટલે એક ગામ ગયા પછી શું કરવું કે ક્યાં જવું તેની તપાસની કંકાકૂટ પડતી નથી કે તે માટે વખત જતો નથી. કેટલીક વેળા તો અમે અમુક શહેર પહોંચ્યા પછી ફક્ત દશ મીનિટમાં દેખાવો જોવા નીકળ્યા છીએ. આપણા તીર્થસ્થાનોમાં આવા ઇતિહાસ, પ્લાનો, નકશા અને બતાવનારાની યોજનાની ઘણી જરૂર જણાય છે. કોઇ પણ આવનારને રસ પડે એવી વિગતો સચ્ચાઇની હદમાં રહીને અતિશયોક્તિ વિના આપવાની ઘણી જરૂર છે. સ્વીટ્ઝરલાંડની નમુનેદાર સગવડનો ખ્યાલ આપે એવા અનેક નાના નકશા તથા પુસ્તકો હું લાવ્યો છું જે જોવાથી અત્રે મુસાફરોની સગવડ કેવી સુંદર રીતે સચવાય છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. અહીં યુરોપમાં તો એકજ વાત છેઃ પૈસા પાસે હોય તો જેવી જોઇએ તેવી સાહેબી ભોગવી શકાય છે. મને તો ફ્રેંચ ભાષા પણ આવડે નહિ એટલે એમ લાગતું હતું કે અગવડ ઘણી પડશે, પણ અત્યાર સુધી તો દરેક હોટેલમાં અંગરેજી જાણનાર મળ્યા છે અને તેનું કારણ એ છે કે અમેરિકનો મુસાફરી માટે મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને તેઓ ઘણે ભાગે માત્ર અંગરેજી ભાષા જાણનારા હોય છે; આથી પ્રવાસનું ઘણું સાહિત્ય અંગરેજીમાં મળે છે અને ખાવા પીવાની આપદા પણ ભોગવવી પડતી નથી. હોટેલમાં દાખલ થતાંની સાથે આપણે શાકાહારી છીએ અને મચ્છી કે ઇંડાં પણ આપણને ખપતા નથી એમ જણાવીએ એટલે બધી સગવડ થઇ જાય છે.

સમય થોડો હોવાથી મારે સ્વીટ્ઝરલાંડમાં ઘણી દોડધામ કરવી પડી.

અમે સવારે ૯–૨૦ વાગે જીનેવથી સ્ટીમરમાં બેઠા. સ્ટીમર લગભગ ત્રણસો પેસેન્જરો બેસે તેવી અને સગવડવાળી હતી. સામાન રાખવાની જગ્યા અલાહેદી હોય છે. બેસવા માટે સુંદર બાંકડાઓ હતા અને જમવાનું સલૂન તો સ્ટીમર રજપુતાનાના સલૂનને ટક્કર મારે તેવું સારૂં હતું. ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ એવા બે ક્લાસ હતા. ઉપર બેસીએ તો સરોવરનો અને આજુબાજુનો દેખાવ દેખાયા કરે અને તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું છે.

લેક લેમન. સ્વીટ્ઝરલાન્ડનું આ મોટામાં મોટું સરોવર છે. એની લંબાઈ ૪૧ માઈલની અને ગોઈ કોઈ જગ્યાએ પહોળાઈ આઠ માઈલ છે. એની ઉંડાઈ સરેરાશ ૧૧૦૦ ફીટ છે. એના પાણીનો રંગ આ દેશના રંગ જેવો ભૂરો છે. એકતાળીશ માઈલની સરોવરની મુસાફરી એટલે સ્કોટલાંડના લોચનોમોનને વીસરાવે એવી વાત થઇ. સ્ટીમર બરાબર વખતસર ઉપડી. આજુબાજુ જીનેવ શહેર અને પુષ્કળ ઝાડોની વચ્ચે આ રમણીય સરોવર આવી રહેલું છે. એ જળમય પ્રદેશમાં જરા આગળ જઇએ એટલે બન્ને બાજુ પર્વતની હાર અને વચ્ચે નિર્મળ જળપ્રવાહ, પર્વત ઉપર ખેતી, ઝાડો અને ચારે તરફ લીલોતરી—આ કુદરતનું સૌંદર્ય જોતા આપો ચાર્જ નહિ અને મનને તૃપ્તિ થાય નહિ એવી કુદરતની આ માયા હતી. કુદરતની અનંતતામાં રમાઈ જનાર એ સરોવરે બાઈરન, વોલ્ટેર, રૂસો તથા ડુમા જેવા અનેક કવિઓને અને લેખકોને પ્રેરણા અર્પી કાવ્યપ્રતિમા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગો આપ્યા છે. એક બાજુના ઉંચા ડુંગરો અને બીજી બાજુનો હરિયાળો

પ્રદેશ જોતાં હીરાના કે હીરો જેમાં મઢ્યો હોય તેવા કંચનમય કારકેટના વખાણ કરવા એમાં જેમ જીવ ભ્રમણામાં પડી જાય તેમ ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરે એવો આ દેખાવ હતો, એક વિદ્વાને આ સરોવરનું અદ્દભુત વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે—

The natural features of the Lake's setting-in turn smiling, alluring, coquettish, wild, majestic-add still to its charms.

રસ્તે ઘણા ચડઉતર કરવાનાં બંદરો આવે છે. બેસનારા બેસવા તૈયાર થઇ ઊભેલા હોય છે, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય છે અને બે મીનિટમાં ૭૫–૧૦૦ માણસોની ચઢ ઉતર થાય છે અને સ્ટીમર ચાલવા માંડે છે. આ ફાસ્ટ સ્ટીમર હતી તેથી સાતજ ઠેકાણે ઊભી રહી. એમાં નીઓં (nyon) અને Lusanne (લુસાન)ના જાણીતાં સ્થળો આવ્યાં. લુસાન તો જાણીતું સ્થળ છે. આખે રસ્તે ઘણું જોવા જાણવા જેવું દેખાયું. દૂરથી પર્વતના ગગનચુંબી શ્વેત શિખરો અને તે ઉપરનો બરફ, ચારે તરફ લીલો પ્રદેશ અને શાંત વહેતું જળ–એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય અને પછવાડે જળહંસો (gulls) ઉડયાં કરે–આ સર્વ મુંગાને પણ બોલતો કરી દે તેવા નિર્દોષ અને નિરવધિ આનંદનો પ્રસંગ છે. આ અતિ વિશાળ સરોવર અવર્ણનીય છે. વચ્ચે વચ્ચે શહેરો આવે ત્યારે તે શહેરોની બાંધણી, તેની ચોખ્ખાઇ અને તેનો દમામ અને દેખાવ સીસિલીના નગરોને ભૂલાવે તેવો દૂરથી લાગે છે. કેટલાંક નાનાં મકાનો પર્વતની અંદર દૂર દૂર હોય તેની મોહકતા વધારે લાગે અને કાંઠા ઉપર રેલવે ચાલતી દેખાય ત્યારે સ્ટીમરના ઉતારૂઓ તેને જોવા લાગી જાય. અને વળી

કુદરતી રચના આગળ મનુષ્યકૃત શોભાની ક્ષુલ્લકતા જરૂર દેખાય. આ સરોવરનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા કવિ પણ અશક્ત છે. એમાં ટેકરી અને લીલા ઝાડોના ઓળા પડે છે ત્યાં નવનવા રંગ દેખાય છે અને આકાશમાં રાત્રે ચંદ્ર પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશતો હોય ત્યારે તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમા પડતાં નવા રંગ દેખાય છે. આ દેખાવ મોન્ટ્રૂમાં અને જીનેવમાં અમે જ્યારે જોયો ત્યારે અમને અપૂર્વ આનંદ થયો. બન્ને જગ્યા પર હોટેલ સરોવરના કાંઠા ઉપરજ આવેલ છે અને આપણે કોલાબા કોઝવેનો, કે ચોપાટીના બંગલામાંથી દરિયો જોઇએ તેવી રીતે સરોવર ઓરડામાં બેઠા બેઠા દેખાય છે. મોગ પર્વત મરોવરની ચારે બાજુએ આવેલા છે અને ઉત્તરમાં ખાસ કરીને વિશેષ ઊંચા છે તેથી શિયાળામાં પણ ઋતુ ઠંડી રહેતી નથી, ઉત્તરના સખ્ત પવન સામે એ પર્વતો બચાવ કરે છે.

દરેક શહેર આવે ત્યારે સ્ટીમરમાંથી દેખાવ જોવા જેવો લાગે. પર્વત ઉપર વસેલ શહેર દેખાય, નજીક જઇએ ત્યારે તેના ઊંચા નીચા પણ સ્વચ્છ રસ્તા દેખાય અને સીમલાનો દેખાવ યાદ આવે, સરોવર જોતા સ્કોટલાંડનુ લોક લોમન યાદ આવે અને રાત્રે ચંદ્રદર્શન થતાં મુંબઈના બારામાં ચાંદનીમાં થતા વિહારો (મુનલાઇટ એક્સકર્ઝન) યાદ આવે.

લોસાન ઘણું મોટુ શહેર છે. એમાં ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી છે પણ અમારા હાથમા વખત ઓછો હતો તેથી સ્ટીમરમાથીજ તેને જોયુ. એક પછી એક બંદરો છોડી છેવટે બરાબર લોસાનની સામે આવ્યા. લોસાનને નીહાળી સ્ટીમરમાં લંચ લેવા ગયા. સગવડનું પૂછવુજ નહિ. અમારે માટે વટાણાં ફણસી વિગેરે ખાસ

કુદરતનું અનુપમ સૌંદર્ય નીહાળતાં એ શિખર ઉપર અરધો કલાક ગાળ્યો. બહુ વિસ્તારથી આખો દેખાવ દુરબીન અને બાયોસ્કોપથી જોયો અને પછી તુરત રેલવે સ્ટેશન 'રોચર ડી નાયી' આવ્યા.

સ્ટેશન ઉપર ઘણી સારી હોટેલ છે. રાત રહેવું હોય તો રહી શકાય, પણ અમારે તો થોડા વખતમાં ઘણું ઉકેલવાનું હતું. નહિતો અહીંનો સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદય જોવા લાયક છે એમ ગાઈડ બુકમાં લખ્યું હતું. હોટલ ઘણી સગવડ વાળી છે. ચા પીને અમે તો ગાડીમાં બેઠા. ઉતરતી વખત એંજીન અગાડી ચાલે છે. ચડતી વખત પછવાડે રહે. ઠબ ઠબ કરતી ગાડી ચાલી. ધીમે ધીમે નીચે ઉતર્યા. ૪-૨૩ ગાડીમાં બેઠા તે ૫-૪૫ સાંજે ટેરીટેટને સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા.

ઉપર જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આખી સૃષ્ટિ આનંદમાં આવી હસતી હોય, લીલીછમ હોય અને કુદરતની ચારે તરફ બલીહારી હોય ત્યાં પછી બીજી વાત શી હોય! આ દરેક જગ્યાના સ્થાનિક નકશા અને ચિત્રો તથા આલ્બમો ઘણાં મળે છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક નકશાઓ તે વખતે બહુ ઉપયોગમાં આવે છે અને દશ્યોનાં ચિત્રો સંસ્મરણને સચેત કરે છે. ઓગળી ગયેલાં બરફનાં અવશેષો સ્મૃતિપર જડાઈ રહે તેવાં હોય છે અને દૂરથી દેખાતા આલ્પ્સનો મહિમા વર્ણવવો મુશ્કેલ છે. સીમલામાં ઊભા રહી દૂરથી હિમાળો જોયો હોય તો કાંઇક ખ્યાલ આવે. અહીંથી આલ્પ્સની ધારો ઘણી લાંબી દેખાય છે અને બરફ તો જાણે સફેદ ચુનાનો મોટો ઢગલો પડયો હોય તેવો જણાય છે. આખું દશ્ય મનોહર, ભવ્ય અને આકર્ષક છે.

આજે સવારે ઉઠી નિત્ય કર્મથી પરવારી નાસ્તો લઇ 'શીલોન'નો કીલ્લો જોવા ગયા. પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે આ તો જે શીલોન Chillonને કવિ બાયરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેજ છે. હું અંગ્રેજી પાંચમી ચોપડીમાં Prisoner of Chillon ની કવિતા શીખ્યો હતો તેને સ્મરણ પટપર તાજી કરવાનો સમય આવ્યો. સ્કોટલાંડમાં, છઠ્ઠી ચોપડીમાં ભણેલ Lady of the Lake યાદ કરી, લોક લોમોનમાં તેનાં સંસ્મરણો જાગ્યાં, તો અહીં પાંચમી ચોપડીનાં સ્મરણો તાજાં થયાં, તેની સાથે અભ્યાસકાળનાં અનેક સ્મરણો થયાં.

Eternal Spirit of the Chainless Mind.
Brightest in dungeons, Liberty, thou art,

અને

My hair is grey, but not with years,
Nor grew it white.
In single night &c.

આ સર્વ યાદ આવ્યું. નિર્દોષ વયના આનંદી દિવસો ! ते हि नो दिवसा गताः ગયા દિવસો તો ફરીવાર આવેજ નહિ ! ઉનવાળા માસ્તર તે વખતે તેની કિમત અંકાવતા હતા; પણ કયા વિદ્યાર્થીને તે દિવસોમાં તેની ખરી કિમત આવે છે ?

બાયરનના કવિત્વને જાગ્રત કરે એવીજ આ ભૂમિ છે ! આ કેદખાનાનો પ્રસંગ તો આકરો છે પણ લેક લેમનને કાંઠે આવેલ એ કિલ્લાને જોઇને બાયરને એને અમર કર્યો ! એના કેદી બોનીવાર્ડ Bonivardને અમર કર્યો અને જે સ્વીટઝરલાંડે એવી વોલ્ટેર અને બીજા અનેક મહા પુરુષોને કુદરત

સાથે રમવાને યોગ કરી આપ્યો તેણે બાયરનને પણ ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું.

ટ્રામમાં બેસી કિલ્લા તરફ ગયા. કિલ્લો ઘણો જૂનો છે. એક ગાઇડ જે સ્ત્રી હતી તેણે આખો કિલ્લો બતાવ્યો. અમારી સાથે ૩૦-૪૦ જોનાર હતા એટલે એ સ્ત્રી ગાઈડની કવિત્વ શક્તિ પણ ઉછળી અને એણે 'સોનેટ' ગાઇ મારાં સ્મરણો જાગૃત કર્યાં. પછી તો કવિતાનું પુસ્તક ખરીદ્યું, વાંચ્યું અને બાળવયનાં મીઠાં પ્રસંગો સંભારી ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો.

આ કિલ્લામાં સેવોય (Savoy) રાજાઓ અને ડ્યુકો રહેતા હતા અને Burnese જાતિ પર ઘણું વૈર રાખતા હતા. બોનીવાર્ડ અને તેના ભાઇઓએ ધર્મયુદ્ધ કર્યું અને ધર્મની ખાતર કેદ પડયા. એ ભાઇઓ મરી ગયા અને બોનીવાર્ડ ઘણા વર્ષ કેદમાં રહ્યો. ત્યાં એણે જે વિચારો કર્યા તે બાયરને ગાઈ દેખાડ્યા છે. કવિતા અદ્ભુત છે અને અહી એ સ્થળ જોયા પછી તો સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે.

કિલ્લામાં ૪૨ ઓરડાઓ છે. સેવોય રાજાઓના વખતનાં કપાટો, હથિયારો, રાંધવાનાં ઠામો અને એવી એવી અનેક સ્મારક ચીજો જાળવી રાખેલ છે અને દરેક વિભાગનો એ વખતમાં શો ઉપયોગ થતો હતો તે બતાવવામાં આવે છે અને તેનો ઇતિહાસ પણ કહેવામાં આવે છે. બહાદુર પ્રજાને બહાદુર રાખવા દરેક રાજ્યમાં આવાં ઐતિહાસિક સંગ્રહને તથા ઘટનાને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે અને જર્જરિત સ્થાનોને ગમે તે ભોગે સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે. લેક લેમનમાં કેદીને તો પાણીનો અવાજ જ આવે, કારણ કે એ કિલ્લામાં ઠેર ભાસ્તામાં આવ્યા છે. વચ્ચે Gothic સ્થાપત્ય

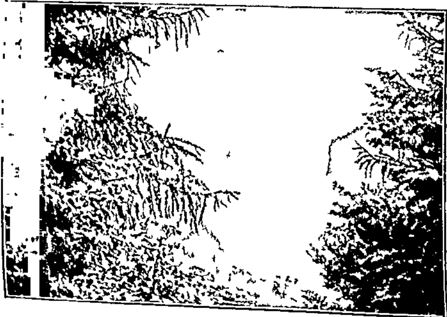
બન્દીખાનું છે, ફાંસી દેવાની જગ્યા છે, દેવળ પણ છે અને ભીંતપર ૧૪ મી અને ૧૫ મી સદીનાં ચિત્રો frescos છે. કિલ્લાની બહાર કેટલીક ચીજો મળે છે તે સુવીનીર-સ્મારક તરીકે લોકો ખરીદે છે. અમે પણ કેટલીક ચીજો લીધી.

કિલ્લો જોઈ હોટેલ ગોલ્ડ્માં આવ્યા. લંચ લઇ તૈયારી કરી. હોટેલમાં પૂરતી સગવડ હતી. ખાવા પીવાની તો અમને કોઇ જગ્યાએ અડચણ પડીજ નહિ, કારણ કે બે ત્રણ શાક-ખાસ કરીને વટાણાં સારાં તાજાં મળે, બ્રેડબટર મળે અને-ફ્રુટ્સ મળે એટલે નિર્વાહ સારી રીતે થઈ શકતો હતો. મુસાફરીની સગવડ તો એટલી બધી છે કે ખાવાની કોઇ ચીજ લાવવી પડે નહિ અને રાજા મહારાજા જેવી સાહેબી ભોગવાય. મુસાફરીમાં ટુવાલ, નેપકીન, બેડીંગ, બાતાનો ડબો, ફુટનો કરંડીઓ કે પાણીનું વાસણ-કાંઇ પણ સાથે રાખવું પડતું નથી.

બપોરે બે વાગે અમારે ટ્રેનમાં બેસી ઈન્ટરલેકન જવાનું હતું. આખી સ્વીટ્ઝરલાંડની મુસાફરીમાં, એ અમારી નજરે અગ્રસ્થાને હતું, પણ આજે બપોરે વરસાદ થવા માંડયો, બે દિવસની મજા ઉડી જતી લાગી. ટાઇમે ટાઇમનુ પત્રક હતું તે પ્રમાણે મુસાફરી કરવાની હતી. મુસાફરી (ટુર)ની ગોઠવણ એવી મજાની હોય છે કે હોટલની ટીકિટો, રેલવેની ટીકિટો, જવાના ટાઇમ વિગેરે સર્વ ગોઠવી લખી આપે છે અને તે પ્રમાણે આપણે ચાલવાનું હોય છે. રેલવે તથા હોટેલની ટીકિટો એક એક ફાડી આપવાની હોય છે. એને 'કુકનું પાઉચર' કહેવામાં આવે છે.

ઇન્ટરલાકન Interlaken.

બે વાગે બપોરે (તા. ૨૫) મોન્ટ્રેથી ટ્રેનમાં બેઠા. લગભગ આશ ત્રણ કલાક ગાડીમાં બેસવાનું હતું. રસ્તે જે કુદરતનું દૃશ્ય જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ટ્રેન પ્રથમ લેક લેમનની બાજુએ ચાલી, ઊંચે ચઢવા લાગી. ચારે તરફ સૌંદર્ય, લીલાં ઝાડો. ખેતરો, જાણે મખમલ બીછાવેલ હોય તેવી લીલી હરીઆળી જમીન, પહાડો, પાઈનનાં સેંકડો ઝાડો અને તેની પડખે નાની નદીની

ઇન્ટર લાકન—રૂગેન વ્યુ (સ્વીટ્ઝરલાંડ)

લાગી જાય છે. તેની ભાષા ન સમજાય તો ઉપાય નહિ, બાકી મુસાફરી પૂરતો સંબંધ તો બહુ જલ્દી થઈ જાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રસંગોએ ઘણી વાત જાણવા સમજવાની મળી આવે છે.

ઇન્ટરલાકન. આખા સ્વીટઝરલાંડના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલ નાનું ગામ છે અને સ્વીટઝરલાંડ આવનાર દરેક સહેલાણી મુસાફર અહીં આવ્યા વગર રહેતો નથી. મેં મુંબઈથી નીકળ્યા પછી તુરતમાંજ સ્ટીમરમાં એના પ્રદેશનું વર્ણન સાંભળી લખી લીધું હતું એટલે ત્યાં જવા ખાસ મનોરથ પ્રથમથી હતો, પણ આજે વાદળાં વરસાદ આવતી કાલની મજા ભૂલાવી દેશે એવો ભય હતો. એનું તો જે થાય તે ખરૂં.

ઇન્ટરલાકન એટલે સરોવરની વચ્ચે. inter=વચ્ચે lake= સરોવર. બે મોટાં જબરાં સરોવરની વચ્ચે એ ગામ આવેલું છે. એની વસ્તી આઠ હજાર માણસની છે. પણ હોટેલોની હારમાળા લગભગ ત્રણ માઇલની છે. એનાં સૌંદર્ય અને સગવડનો પાર નથી. એક એક હોટલ ૮૦૦ માણસોની સગવડ કરે તેવી હોય છે અને અનેક દરજ્જાની છે. સરોવરોનો પ્રદેશ જોતાં સરોવરને કાંઠે કાંઠે ટ્રેન ધમ ધમ ચાલતી હતી. આજે સરોવર પણ કલ્લોલે ચઢેલ હતું. સાંજે સવા છ વાગે ઇન્ટરલાકનનું બાહનોફ (Bahnhof–ટુંકામાં Bhf.) સ્ટેશન છે ત્યાં ઉતર્યા. કુકની ટાઇપના લગભગ ચાલીશ ટોપીવાળા ઊભા હતા. અમે કુકના માણસને શોધી માલ બતાવી તેને તેનો હવાલો આપી હોટેલમાં ગયા.

અમે બો રિવાઝ ગ્રાંડ હોટેલ (Beau Rivage Grand Hotel)માં ઉતર્યા. એ ઘણી મોટી ફર્સ્ટ કલાસ હોટેલ છે. રીતસર ખબર આપી શાકભાજી માટે સૂચના કરી ખાઈ પી

સુઈ ગયા. આવતી કાલે હવા કેવી રહેશે તે સમજાતું નહોતું પણ એરોમિટર સામાન્ય મારી હવા તરફ આવતું જતું હતું એટલે આશા સારી હતી. અહીં જણાવવું જોઇએ કે યુરોપમાં દરેક હોટેલમાં અને સારાં ઘરોમા થરમોમિટર અને બેરોમિટર હોય છે. બેરોમિટરથી હવાનું દબાણ જણાય છે એટલે ચોવીશ ક્લાક આગમચથી વરસાદ વાદળાં કે તોફાનની કાચી આગાહી થાય છે. છાપામાં વધારે આધારભૂત સરકારી આગાહી પણ બહાર પડયા કરે છે.

આખા સ્વીટ્ઝરલાંડની વસ્તી ૩૫ થી ૪૦ લાખની ગણાય છે. એ નાનકડી પ્રજાએ આખા સ્વીટ્ઝરલાંડને વીજળીથી ઘેરી લીધુ છે, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જાળવી રાખ્યું છે અને હોટેલ વિગેરેની એવી સગવડ કરી છે કે મુસાફરો પાસેથી રેલવેની ફી, પુસ્તકો, નકશા, હોટેલની ફી અને માલનાં વેચાણ વિગેરે દ્વારા કરોડો રૂપીઆ મેળવે છે અને તેને તે પોતાની પુંજી ગણે છે. મુસાફરોને રીઝવી લાખો કરોડો રૂપિયા કળથી લઈ શકાય છે એ સૂત્ર આપણા પાલીતાણાના દિવાન સમજ્યા હોત તો જૈન કોમને શાંતિ થાત અને રાજ્યનું ઘર ભરી શકાત. આપણા લોકો પરદેશ ફરે તો ઘણું નવુ સમજે અને અનેક નવાં દૃષ્ટિબિન્દુ તેમના સમજવામાં આવે.

અહીં કેટલાંક લાકડાનાં ઘરો જોયાં. આ પ્રદેશમાં લાકડાની છત ઘણી એટલે બહુ લોકો માત્ર લાકડાનાંજ સુંદર ઘરો કરે છે અને બધી ઋતુમાં તે બહુ સારૂં કામ આપે છે. રેલવેની કળા અને ઘડિયાળની કળા તો સ્વીસ લોકોના બાપનીજ છે અને તેમા ઝુંગફ્રાઉની રેલવે કરીને તો તેમણે અવધિ કરી છે. નાનામાં નાના ગામમા વીજળી હોય છે અને ઝરા એટલા છે કે એને વીજ-

લીનો ખર્ચ પડતો નથી; માત્ર એકવાર ગોઠવણી કરી એટલે કામ ચાલ્યાં કરે છે; પાણીના વહેતા ઝરા એનું સાંચાકામ ચલાવ્યા કરે છે.

બે મોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલું આ ઈંટરલાકન નામનું શહેર ઘણું શોભાયમાન છે. એમાં ઠામ ઠામ હોટેલો છે અને દુકાનો છે. અહીંથી ઘણી જગ્યોએ જવાય છે. અમે તો મુદ્દાની જગ્યા માટેજ આવ્યા હતા એટલે તે જોવા ગયા.

સોમવારે સવારે ઉઠયા. હવા સારી લાગી. બૅરોમિટર રીતસર સારી હવા (ફ્રિવધર)નું થઇ ગયું એટલે જવાની તૈયારી કરી.

આજે જે જગ્યા જોઈ તે સમજવા માટે નકશો જોવો.

ઇન્ટરલાકન	Interlaken	૫૭૦ metre	મિટર ઊંચાઈ
લુટરબ્રુનન	Lauterbrunnen	૭૧૧	,,
શેડેગ	Sheidegg	૨૦૬૪	,,
ઝોંગફાઉ	Jungfrau	૪૧૬૬	,,
ગ્રીન્ડલવાલ્ડ	Grindelwald	૧૦૩૮	,,

ઇન્ટરલાકનની સપાટી ૧૮૬૬ ફીટ છે. ત્યાંથી ઇસ્ટ સ્ટેશનેથી ગાડીમાં બેસવાનું. ત્યાંથી એક બાજુ ગ્રીન્ડલવાલ્ડ ૩૪૦૨' છે (' આ નિશાની ફીટની છે) અને બીજી બાજુ લુટરબ્રુટન ૨૬૧૫' છે. એક બાજુ જવાનું અને બીજે રસ્તેથી પાછા આવવાનું. જંકશન સ્ટેશન શેડેગનું છે જેની ઉંચાઈ ૬૭૭૦' છે. ઉપર ઝોંગફ્રાઉનું આલ્પ્સનું શિખર છે તેની ઉંચાઇ ૧૧૩૪૦' છે. બનતા સુધી એનું સ્કેચ ડ્રોઈંગ આપવામાં આવશે.

આ સમજવા માટે નકશાની જરૂર છે. સામાન્ય ખ્યાલ ડ્રોઈંગ પરથી આવશે. મીટર એટલે ૩૯ ઈંચ. ત્રણ ફીટ અને ત્રણ ઇંચ ઉપર. નકશામાં મીટર લખ્યા હોય ત્યાં ત્રણગણા કરવા.

અદ્ભુત નવાઇ ઉત્પન્ન કરે તેવો આ પ્રદેશ આજે જોયો. તેનુ જે કાંઇ ખ્યાલમાં રહ્યું તેનું વર્ણન નીચે કર્યું છે. એનું ખરૂ વર્ણન તો કોઈ રસાત્મા હોય તે કરી શકે. મે તો માત્ર ખ્યાલ આવે તેવી થોડી બાબતો લખી છે. ઇન્ટરલાકનનું ઉસ્ટ સ્ટેશન કારે રાત્રે જે સ્ટેશને ઉતર્યા હતા ત્યાંથી ઘણુ દૂર છે, લગભગ બે માઇલથી વધારે હશે; પણુ અમારી હોટેલ (રિવાઝ)થી ઘણું નજીક હતું. ટ્રેનનો ટાઇમ ૮-૪૩ સવારનો હતો. નિત્યકર્મ કરી, નાસ્તો લઇ વષ્પતસર સ્ટેશનપર ગયા અને ગાડીમાં બેઠા.

ગાડી પ્રથમથીજ ડુંગર ચઢવા લાગી. શરૂઆતથીજ કુદરતની અદ્ભુત સીનેરી શરૂ થઇ. અનેક પાણીના ઝરણો પૂર જોરથી વહી રહ્યાં હતાં, લીલી ઝાડી અને મોટાં ઝાડો ચારે તરફ દેખાતાં હતા અને દૂર ગ્લેશીઅર, વાદળાં અને આલ્પ્સ પૂર બહારમા પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. નદી તેના વિશાળ પટમાં આઠ દશ વખત આડી ઉતરી. નદી બહુ જોસમાં વહેતી હતી. ખળખળાટ વહેતા ઝરણાનો અવાજ અને ચારે તરફની વનરાજીની શાંતિ મદ પવન અને સામે જેગફ્રાઉના ગ્લેશીઅર પર બરફ અને નીચે વાદળાં; વાદળાંની ઉપર તડકો; દૂરબીનમાંથી જોતા પ્રકાશ ઓછો લાગે. પછી તો એક પછી એક ઝરણો આવવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ઝરણાં અને રેલવે ઉપર ચઢતી જાય. ગજે ઘટા બાધેલી ગાયોનું સુંદર સપુષ્ટ શરીર, તેનો તદ્દન જૂદી જ જાતનો ઘાટ અને મરોડદાર શીંગડાં. ગાડી નોન સ્ટોપ ટ્રેન હતી એટલે વચ્ચેના કોઇ પણ સ્ટેશને અટક્યા વગર લુટરબ્રુનન આવી પહોંચી.

(૯-૨૫ સવાર). 'લુટર બ્રુનન'એ જર્મન શબ્દ

છે. એનો અર્થ nothing but springs ઝરાઓ સિવાય બીજું કાંઇ નહિ; અથવા વસંત ઋતુ સિવાય બીજું કાંઇ નહિ. અનેક ઝરણોમાં આ ગાળી બહુ લીલી સુવાસિત અને કુદરતનો મહોત્સવ દેખાડનારી છે.

અહીં ગાડી બદલી આગળ ચાલ્યા. ગાડી 'ફ્રેનીક્યુલર' અગાઉ વર્ણવી છે તેવી પણ વીજળીથી ચાલતી હતી. અનેક ઝરાઓ નિર્ઝરણાઓને મૂકી આગળ ચાલ્યા. વેન્ગર્ન આલ્પ. દરેક સ્થળે હોટેલો અને મકાનો સુંદર. સ્ટેશનો ઘણાં સારાં. આખરે શેડેગ પહોંચ્યા. એ ૬૭૭૦ ફીટ ઊંચું છે. (ટાઇમ ૧૦–૫૭ સવારે.) ત્યાંથી ફરીવાર ગાડી બદલી.

ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા. ઊંચું યોંગફ્રાઉનું હિમાચ્છાદિત શિખર જોયું. એના ઉપર સને ૧૮૧૧ સુધી કોઇ ગયું નહોતું. પ્રથમ એક માણસ ઘણી મુશીબતે જઇ આવ્યો. સ્વીસ લોકોએ એ આખા બરફના ગ્લેશીઅરની અંદર રેલવે બાંધી છે. રેલવેની આખી ટનલની ઉપર અને ચારે તરફ બરફ. ગાડી ઘણી મજાની. ફી ૪૦ ફ્રાંક (સ્વીસ ફ્રાંક એક પાઉન્ડના ૨૫ મળે છે). એ ગાડી શેડેગથી યોંગફ્રાઉ પહોંચતાં ક. ૧–૧૦ લે છે. આખી ગાડી ટનલ-ભુગદામાંજ ચાલે છે, એમાં વચ્ચે ત્રણ સ્ટેશન આવે છે, ઉતરીને જોઇએ તો કાચની બારીમાંથી ચકચકતા ગ્લેશીઅર–બરફના ડુંગરા દેખાય. સવારે ૧૧–૫ નીકળી યોંગફ્રાઉ બરાબર ૧૨ –૧૫ મિનિટે પહોંચ્યા.

યોંગફ્રાઉ. ૧૧૩૪૦ ફીટ ઊંચું છે. ઉપર Hotel Berghaus હોટેલ બરઘાઉસમાં ખાવા પીવાની બધી સગવડ છે અને અમારી પાસે કુકનો જમવાનો પાસ હતો એટલે પ્રથમ જરા

લચ લઇ લીધુ. ત્યા ખાવાનું બહુ મળે છે આટલી ઊચાઇએ પણ ખાવાની સગવડ પૂરતી છે

ગેલેરીમા આવી દેખાવ જોયો. ઠંડીથી પગ ઠરે ગરમ કપડા ખૂબ પહેર્યા હતા, હાથમા મોજા પણ હતા, પણ ઠંડી ઘણી. પછી ઉપર ગયા ત્યાથી ચેરો Chateau પર ગયા બરફ ઉપર પગ લપસી જાય પણ ખૂબ ચાલ્યા લગભગ ૧૫૦ ફીટ દૂર ગયા. શ્વાસ લેતા જરા મુશ્કેલી લાગે, પણ ગાઇડ સાથે હોય એટલે ભય નહિ. ભયવાળી જગ્યાએ Crevicesની ઉપર લાકડા મૂકી રાખેલા હોય છે પહેરવા માટે જાડા બૂટ અને લાકડી મળે. બ ફ ઉપર જાડા બૂટ પહેરી ચાલવુ પડે હાથમા અણીવાળી લાકડી રાખવાની હોય છે આ સર્વ વસ્તુઓ ત્યા ભાડે પણ મળી શકે છે ગ્લેશીઅર સામે જોવા કાળા કે લીલા ચશ્માની પણ જરૂર છે

જો ગ્રાઉ જોય

બરફના ઢગલા, ડુંગરા, ચારે તરફ બરફ મારો મિત્ર કેમેરા ભૂલી ગયો હતો પણ એક જર્મને અમારા ફોટા પાડી લીધા. એક બીજી બાજુ હતી તેણે પાડયા અને કહ્યુ કે લ્યુગાનોમા તે અમને ફોટાની કોપીઓ જરૂર આપશે. ત્યા ચારે તરફ દેખાવ જોયો. ચાલતા ન આવડે તો સરી જવાય, પગ ઠરે, પણ સુકરો લોકો જોનાર હોય કોઈ આવતા હોય, કોઇ જતા હોય, એટલે આપણને કશુ લાગે નહિ. જે દેખાવ અહીં જોયો તે આખી જીદગી સુધી ભૂલાય એમ નથી તડકો સારો હતો વાદળાનો કે વરસાદનો ભય તો દૂર થઈ ગયો હતો બરફ હાથમા લઇ ગોળા કરી ફેંકીએ અને ચારે તરફ શાંતિનો અને ખુશ ફેરાના હાસ્યનો આનદ અનુભવીએ. આ ખરૂં યોગફ્રાઉ શિખર છે અને તેની ઉંચાઇ ૧૧૫૦૦

ફીટ હતી. લગભગ અરધો કલાક બરફ પર ફર્યા, ચારે તરફ જોયું. બરફજ બધે હતો. દૂરનો દેખાવ જોવા દૂરબીનનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો.

પાછા હોટેલમાં આવી પોસ્ટકાર્ડ ખરીદ્યાં. આ સ્થાને આવવું મુશ્કેલ એટલે તેની યાદગીરિમાં સબંધી અને મિત્રોને ચિત્રનાં પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને ટપાલમાં પણ અહીંથીજ નાખ્યાં. વધારે લખી શકાય તેમ હતું કારણ કે અહીં અમારે ૩ કલાકને દશ મીનિટ રહેવાનું હતું પણ હાથ અકડાઈ જતા હતા. બારેક કાર્ડ તૈયાર કર્યાં અને ત્યાંથી ટીકિટ ખરીદી લગાવી ટપાલમાં નાખ્યા, આ પીધી અને પાછો ગ્લેશીયરનો દેખાવ જોયો. આ સ્થાને આવવાનો અને જોવાનો ઘણા વખતથી મનોરથ હતો તે આજે પૂરો થયો.

જોંગફ્રાઉ ચઢવાની ટ્રેનને આખી દુનિયામાં એક અજાયબ જેવી ચીજ ગણવામાં આવે છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો દુનિયામાં બીજો કોઇ રેલમાર્ગ નથી. ઇજનેરી કળાનો નમુનો છે અને મુદીમર સ્વીસ લોકોએ તે બનાવી છે. એને અંગે થયેલા મોટા ખરચને પૂગી વળવા રી આકરી રાખી છે પણ એ વાતનો અહીં કોઇ પણ વિચાર કરતુંજ નથી. આટલી ઊંચાઇએ આવી સગવડ શક્ય છે એમ પણ કોઇ માને નહિ. ઉપર અને બાજુએ બરફની અંદર થઇ રેલવેને લઇ જવામાં અને ત્યાં હોટેલ બનાવવા માં જબરૂં સાહસ કર્યું છે. ઉપર ગયા પછી જે દેખાવ જોવામાં આવે છે તે અવર્ણનીય છે. બરફ ઉપર ચાલવાનું સાહસ સાધનો હોય તોજ બની શકે, કારણ કે બરફમાં કેટલીક જગ્યાએ ખાડા હોય છે. એને crevices કહે છે અને એમાં ઉતરી જવાય

તો પત્તો લાગે નહિ. બાકી ગાઈડ તો એડી દબાવીને ચાલે, પચીશ પચીશ ફીટ સરકે, પણ એને કાંઇ અસર થાય નહિ.

૮–૨૫ અપોરે ટ્રેનમાં બેઠા. લાંબી ટનલમાં ૧ કલાક ગાડી ચાલી. લગભગ આઠ માઈલ લાંબી ટનલ હશે. દશ મીનિટ સુધી છેલ્લી ટનલ બહાર-આખો ગ્લેશિયર દેખાયો. જોંગફ્રાઉ (યોંગ-ફ્રાઉ સાચો ઉચ્ચાર છે) દેખાયું. દશ મીનિટ પછી શેડગનું સ્ટેશન આવ્યું. તેની ઊંચાઈ ૬૯૭૦ ફીટ છે.

ત્યાંથી રસ્તો બદલાયો. ગાડી બદલી. ગ્રીન્ડલવાલ્ડ આવ્યા. તે રસ્તે લીલોતરી ઝાડપાન ઘણાં. શેડગ ને લુટરબ્રનનની ખીણ, ઝરા દેખાય. એ દેખાવ પણ સુંદર અને જોવા લાયક છે. ગ્રીન્ડલ વાલ્ડ ૩૪૦૨ ફીટ છે. ત્યાંથી ગાડી બદલી ૫–૪૪. અનેક ઝરણાં અને મકાનો જોતાં ઈન્ટરલેકન ૬–૫ સાંજે આવ્યા.

આજનો દેખાવ બહુ ભવ્ય. હવા પણ અનુકૂળ રહી. વાદળાં પણ નહિ અને તડકો સારો એટલે તડકાના ચશ્મા વગર આંખને ઉઘાડવી મુશ્કેલ પડે. ચશ્મા ન લઈ ગયા હોઇએ તો ઉપર પણ વેચાતા મળે. બધી વસ્તુઓ મળે. માત્ર પૈસા જોઇએ. હું જરૂરી સર્વ ચીજો લઇ ગયો હતો. ફોટા પાડવાનું સહેલું છે, કેમેરા લીધો હોય તો વધારે મજા આવે. અમેરિકન મુસાફરો કેમેરા વગર આવતા નથી. ઠામ ઠામ ફોટા પાડી લે છે.

(ઈન્ટરલાકન (ચાલુ).

ગઇ કાલે યોંગફ્રાઉ જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ બનાવ અને ત્યાં જે જોયું તે આખી જીંદગી સુધી યાદ રહે તેવું છે. વારવાર યાદ આવ્યા કરે તેવો એક કીસ્સો બીજે દીવસે

બની ગયો. મંગળવારે સવારે ઉઠયા ત્યાં તો આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયલું હતું અને વરસાદ સખ્ત વરસી રહ્યો હતો. ગઇ કાલે જાણે અમારી સગવડ માટેજ વરસાદ અટકી ગયો હોય એમ લાગ્યું. આજે મુરેન (muirren) વિગેરે જવાની ઇચ્છા હતી પણ ઠંડીથી શરીર કંપી ઉઠે તેવી હવા હતી. સારી રીતે આરામ લીધો, ન્હાયા અને પ્રભુસ્મરણ કર્યું. બપોરે પણ એજ સ્થિતિ ચાલુ રહી. બહાર નીકળી શકાય એવું હતુંજ નહિ. સાંજે ઇન્ટરલાકન ગામ વરસતે વરસાદે જોયું અને અમારો પ્રવાસક્રમ અમે મિલાન સુધી તા. ૧ ઓગસ્ટ સુધી ગોઠવ્યો હતો તે કુકની ઓફિસમાં જઇ આગળ વેનિસ સુધી ગોઠવી આવ્યા. જો મિલાન જઈ ગોઠવણ કરીએ તો બે દિવસ ત્યાં રોકાવું પડે એટલે એ કામ અહિંજ આટોપી લીધું. આવી રીતે દશ દિવસનો આગળનો કાર્યક્રમ ગોઠવી લીધો.

આવી રીતે મુસાફરીને માટે એક ટાઇમ ટેબલ ગોઠવી આપે છે તેમાં દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી ક્યાં અને કયે વખતે જવું તે ગોઠવે છે અને તેની ટીકિટો જૂદી આપે છે. રેલ્વેની તથા હોટેલોની ટીકિટ સર્વ પ્રથમથી છાપેલી આવે છે તેમાંથી અનુક્રમે એક એક ટીકિટ ફાટતી જાય. અમુક શહેરની સહેલગાહોની ટીકિટ પણ આપે છે. પછી તો આપણે કાંઇ કોફી લઇએ તે અથવા પાણી (મીનરલ) લઇએ તો તેનું ખરચ માથે રહે. દહીં એક્સ્ટ્રા માં ગણાય છે. લઇએ તો પૈસા આપવા પડે. બીલમાં આવે. કોફી પણ તેમજ. એ ઉપરાંત 'ટીપ'ની સહજ રકમ થાય. જે ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી હોય તેની ટીકિટ મળી જાય છે અને હોટેલ જેવા ક્લાસની લેવી હોય તે ગોઠવી આપે છે. હોટેલ

અમે ફર્સ્ટ ક્લાસ ઓરડીનરી લીધી હતી અને મુસાફરી ઘણી ખરી સેકન્ડ ક્લાસમાં કરી હતી.

અહીંની હોટેલો એટલે રાજમહેલ સમજવા. અમે બે વચ્ચે એક બાથરૂમ રાખતા હતા. રૂમ બે રાખીએ તેમાં એક કપડાં મૂકવાનું કબાટ, એક ઘણો સારો પલંગ, તે ઉપર પૂરતાં ઓઢવાનાં, બાજુમાં દીવો મૂકવાનું વીજળીની બત્તી સાથેનું એક નાનું ટેબલ, એક લખવાનું ટેબલ, બે ખુરશી, એક કૉટ અને મ્હોં ધોવાની સુંદર બસીન અને તેનો સામાન તે ઉપરાંત બાથ રૂમમાં ટબ, કોમોડ અને બસીન; સારા પડદા, બે ટ્રંક મૂકવાનાં ફોલ્ડીંગ ટેબલો, એક આરસનું ટેબલ, ત્રણ અથવા ચાર લાઇટ ટુવાલ બે, નેપકીન બે, તેનું સ્ટેન્ડ વિગેરે ફરનીચર હોય છે. પલંગ બહુ સારો હોય છે. એક સારા ઘરના શણગારને યોગ્ય સર્વ વસ્તુ એક રૂમમાં હોય છે. જમીન લાકડાની પણ તે ઉપર શેત્રંજી, ભીંતિ સારા કાગળો, વેલસેટ, પડદા, સુતાં સુતાં વંચાય તેવો વીજળીનો દીવો અને ચોખવટ એવી કે ધૂળનું નામ નહિ. બોલાવવાની ઘંટડી વગાડીએ એટલે તુરત ખીજમતદાર હાજર થાય છે, ડાઈનીંગ હોલનો શણગાર તો અજાયબીમાં નાખે તેવો. ન્હાવાનો રૂમ એકદમ સફેત, નીચે લાદી, અને બધું ફરનીચર જાણે આજેજ નવું તૈયાર કર્યું હોય તેટલું ચકચકીન, ઓઢવાનાં ચોખાં, નીચે મોટું કપડું, તેના ઉપર ગરમ રગ, તે ઉપર કપડું, તે પર રેશમી રજાઇ, માથાના બે ઘણાં સુંવાળાં ઓશીકાં મોટાં, નીચે ઓફીસમાં એક Portier અથવા Conscierge હોય છે. એની પાસે જઈ કાંઈ પણ પૂછો તેનો બહુ વિવેકથી જવાબ આપે છે અને મુસાફરોની પૂરતી સગવડ જાળવે છે. એનો

(proprietor) વારંવાર ખબર પૂછે અને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ હોય તો જણાવવા વિનતિ કરે. આપણે બહાર જવું હોય તો બીજો માણસ જતાં આવતાં છત્રી ધરી રાખે. જીનેવ, મોંત્રે, ઇન્ટરલાકન અને લુસર્નની હોટેલના અનુભવ કર્યા પછી આ લખ્યું છે. ઇટલીમાં કેમ છે તે આગળ અનુભવે જણાશે.

સ્વીટ્ઝરલાંડમાં સેંકડો–હજારો હોટેલો છે. દરેકના ભાવનું ટેરીફ છાપેલ હોય છે. એથી વધારે લઇ શકાય નહિ. હોટેલનો ચાર્જ એટલે રહેવાની જગ્યા અને ખાવાનું. એ ઉપરાંત કાંઇ જોઇએ તો બીલ થાય. યુરોપીઅન અમેરીકનોને તો દારૂનું મોટું બીલ થાય, તે તો અમારે સવાલજ નહોતો.

સ્વીટ્ઝરલાંડની હોટેલો ખરચાળ વધારે છે; ખાસ કરીને ટુંકા વખત માટે રહેવું હોય તેને આકરી પડે તેવી છે. પણ કોઇને માત્ર બોરડીંગ હાઉસમાંજ જવું હોય તો તે માટે Pensiones હોય છે. એ પેન્સીઓમાં એટલે ખાવાપીવાની જગ્યા. બહુ સાધારણ રીતી રહેવું હોય તો તેમાં રહી શકાય છે. એમાં પણ અમુક સગવડ તો મળે છે. બાકી સારી હોટેલોમાં રહે તેને વધારે સગવડ મળે છે. પહેલી વખત આવનારે બે બાબત કરવી જરૂરી લાગે છે, એક તો કુક કે એવી કોઇ એજન્સી મારફત આખી ટુર ગોઠવવી અને બનતા સુધી તદન એકલા ન આવવું. બે જણ સાથે હોય ત્યારે સગવડ ઘણી પડે છે. આપણે જે વિચારો મનમાં કરતાં હોઇએ તે બીજાની પાસે બોલવાથી સ્પષ્ટ થાય છે અને અરસપરસ ટેકો રહે છે. વળી એક જણ તપાસ કરવા જાય તો બીજો સામાન સંભાળી શકે છે. ખાસ કરીને તબીઅત સહજ બગડે તો એક બીજાનો અરસપરસ આધાર રહે છે.

પરદેશમાં એક હિંદવાસી મળે ત્યારે બન્નેને ઘણો આનંદ થાય છે. અનુકૂળ સોબત મળી હોય તો ઘણા પ્રશ્નોની વિચારણા, ચર્ચા થાય છે, આપણા દેશની દરિદ્રાવસ્થાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી ગ્રાહ્ય ત્યાજ્યનો વિવેક કરી શકાય છે, અને એવી એવી ચર્ચાને પરિણામે આપણે અમુક ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ.

સ્વીટઝરલાંડમાં તો જેટલા દિવસ ગાળીએ તેટલા ઓછા છે, પણ દશ દિવસથી ઓછો કાર્યક્રમ તો નજ રાખવો અને તેમા પણ ક્યાં ક્યાં જવું તેનો નિર્ણય કરી રાખવાની જરૂર છે. જેઓ મુસાફરીથી કંટાળીને આવ્યા હોય અથવા માર્ગભૂલેલાની જેમ રખડ્યા હોય તેમની સલાહ આ મુસાફરીને અંગે નકામી છે. જેઓ ગાઇડ બુકો વાંચી નકશા જોઇ પૂછી સમજી ફર્યા હોય અને જેમણે મુસાફરીમા આનદ મેળવ્યો હોય તેમની સલાહ લેવી. અહીં મુસાફરીના સાધનો એટલા બધાં સારા અને સુવ્યવસ્થિત છે કે એની માહિતી હોય તો મુસાફરીમા અગવડનું નામ આવે નહિ.

અમે એક ઘણી નવાઇ જેવી બાબત જોઇ મુસાફરી કરનારમાં અમેરિકન સ્ત્રીઓ ઘણી અને તેમાં પણ ઘણી બુઢી સ્ત્રીઓ હોય છે. શરીર પર લાખોનું ઝવેરાત પહેર્યું હોય અને સાથે એક બે નાની છોડીઓ હોય અને વૃદ્ધ છતા પૂરતા ઉત્સાહથી બધે ફરે અને જુએ. કાંતો નાની છોકરીઓ અભ્યાસ કરવા મુસાફરી કરે છે અને કાંતો ઘરડી સ્ત્રીઓ આવે છે. બીજા પુરૂષો પણ ઘણા હોય છે પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા એકંદરે વધારે હોય છે. તેઓ ખાઈ શકે છે પણ ઘણું. ઘડપણમાં આટલો ખોરાક કેમ પચતો હશે તે વાતની સમજણ ન પડી પણ જ્યારે અમે

બાર દિવસ સુધી ૮૦ વર્ષની વયના ડો. એની બીસાન્ટને સ્ટીમરમાં વટાણાં અને એવી એવી પચવે આકરી ચીજો ખાતાં જોયાં ત્યારે આ દેશના વૃદ્ધ પુરૂષોની ઉદ્દીપ્ત જઠરાગ્નિ વિષે ખાતરી થઇ. મુસાફરીથી કોઇ કંટાળતું નથી અને આખો વખત આનંદ કરે છે.

દરેક મુસાફરી કરવા આવનાર વાંચીને તૈયાર થયેલ હોય છે, ક્યા જવુ છે, શુ જોવું છે, તેની વાકેફગારી મેળવીને આવે છે અને આનદથી સર્વ જુએ છે.

ઘણી ઓછી વસ્તુ સાથે રાખવાની જરૂર પડે છે, એટલે મુસાફરીમા અગવડ આવતી નથી. બેડીંગ કે ભાતાનો ડબ્બો કે કુટનો કરડીઓ કે પાણી પીવાનુ વાસણ વિગેરે સાથે રાખવા પડતા નથી એટલે બહુ ઓછી વસ્તુઓ હોવાથી નિશ્ચિન્ત હરી ફરી શકાય છે.

સ્ટેશને ઉતરીએ ત્યા હોટેલવાળો અને કુકનો માણસ હાજર હોય છે તે સામાનને ઉચકાવી જાય છે. હોટેલમા જવાની ગાડી તૈયાર હોય છે તેમા આપણે બેસી જવાનુ હોય છે. આપણે ગાડી કરવી પડતી નથી. જવા આવવાનો અને ગાડીમા બેસારી જવાનો ખર્ચ હોટેલવાળાને માથેજ હોય છે. એક દિવસ રહીએ તો પણ તેનો જૂદો ચાર્જ આવતો નથી.

નાની વસ્તીવાળા દેશમા ચારે તરફ વીજળીની મદદથી કામ ઘણુ સસ્તુ પડે છે. આખો દેશ ઉદ્યોગી અને સમૃદ્ધ છે અને લોકોના મુખપર સુખ ઉભરાઈ જતુ દેખાય છે.

આજનો આખો દિવસ ફરજીઆત આરામ લીધો. બુધવારે સવારે ઉઠી નિત્ય કર્મથી પરવારી નાસ્તો કર્યો. અહીં સ્વીટ્ઝરલાંડમાં નાસ્તામાં બે જાતની બ્રેડ (ડાંસા) અને બે બીસ્કીટ, ચા, દૂધ, મધ અને જેલી આપે છે. આખો નાસ્તો અનુકૂળ પડે છે. અમે ક્રાર્સ કે એરેડ વ્હીટ લાવવા વીસરી ગયા, નહિ તો અહીંના તાજા દૂધ સાથે બહુ ઠીક પડત. અહીં ગાયોનું દૂધ આપણે ત્યાં ભેંસનું દૂધ આવે છે તેનાથી બેવડું જાડું હોય છે અને બહુ સારૂં અને તાજું હોય છે. નાસ્તો બધી જગ્યાએ અમે રૂમમાંજ લેતા હતા. ઇન્ટરલાકનના ઉસ્ટ (Ost) સ્ટેશને આવી ટ્રેનમા બેઠા. વરસાદ ચાલુ હતો. માર્ગમાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યની વાત શી કરવી! આપણે ત્યાં પંજાબમાં નદીઓને 'દરીઆવ' કહે છે તેમ અહીંના સરોવરને see દરિયો કહે છે. સ્પેલીંગમા જરા ફેર છે (sea નથી) પણ અર્થ એકજ છે. પ્રથમ ઇન્ટરલાકનનું બીજું સરોવર Brien zer see આવ્યું. સરોવર ઉપર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે તેની શોભા ઓર લાગે છે. એને કઠિ કઠિ ટ્રેન ચાલી. વીજળીની ગાડી, ચાલુ પ્રકારની, પણ સગવડવાળી હતી

લ્યુસર્ન Lucerne.

અનેક ડુંગરા, ટેકરા, ગાળી, નદીઓ અને સરોવરો આવ્યાં. આખું સ્વીટ્ઝરલાંડ સરોવર, વનસ્પતિ, પર્વત અને ખીણોથી ભરપૂર છે અને એને મનુષ્યે વધારે ખીલાવ્યું છે. આખે રસ્તે વરસાદ ચાલુ હતો. એ સરોવરના કાંઠા ઉપર હોટેલ બો રિવાઝ (Hotel Beau-Rivage) છે ત્યાં ઉતરવાનું હતું. સ્ટેશનેથી બેસી ત્યાં આવ્યા. આ હોટેલ પણ ઘણી મોટી અને સુંદર છે, સરોવરના કાંઠા ઉપર છે. સામે વૃક્ષઘટા અને મોટા સુંદર બગિચો છે. એ હોટેલમાં ઉતરી લંચ લીધું. અમે બપોરે એક વાગે પહોંચ્યા.

પછી બપોરે રા વાગે મોટરમાં બેસી સરોવર આસપાસ ચકરાવો લીધો. લગભગ ૫૬ કીલો=૩૬ માઇલ દૂર જઇ આવ્યા. ૭૨ માઇલની મુસાફરી મોટરમાં કરી. કુદરતનો દેખાવ, સરોવરનું પાણી, અંદર ફરતી સ્ટીમરો, નાનાં નાનાં ગામડાંઓ અને વચ્ચેના તથા સામેના પર્વત ઉપર વાદળાં અને બરફ જોતાં અને ચારે તરફની વનરાજી જોતાં ચાલ્યા. બરાબર સાડા ચાર કલાક મોટરની સહેલ કરી. વરસાદ આવ્યા કરતો હતો. વચ્ચે ઉઘાડ નીકળ્યો ત્યારે લેક ઓફ લ્યુસર્નના ફોટા મારા મિત્રે પાડી લીધા. પાછા ફરતા બીજા ત્રણ નાનાં સરોવરો જોયાં અને છેવટે સાત વાગે હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા.

હોટેલમાં અંગ્રેજી જાણનારા ઘણા હોય છે એટલે કોઇ પ્રકારની અગવડ આવતી નથી. આવતી કાલે રિગિ પર્વત પર જવાનું હતું. ઉઘાડ નીકળે તો સારૂ એમ ઇચ્છના સુઈ ગયા.

લ્યુસર્ન શહેર ઘણું સારૂં છે; બર્ન, બેસલ પછી સ્વીટઝરલાંડમાં ઠીક અગત્યનું ગણાય છે, દુકાનોમાં ઘણી ચીજો મળી શકે છે; સ્વીટઝરલાંડના બરાબર મધ્યમાં આવેલુ છે એટલે એને સ્વીસ પ્રદેશનાં હૃદયનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. એ શહેર પુરાણું છે અને પશ્ચિમે જીનેવ જેટલીજ અગત્ય તે ધરાવે છે. મારાથી ઝુરીચ કે બર્ન સમયસંકોચને કારણે જઈ શકાય તેમ હતુ નહિ તેથી મુખ્ય શહેરોમા જીનેવ અને લ્યુસર્નથીજ સંતોષ માનવાનો હતો.

પણ ગઇ રાતની ધારણા સાચી ન પડી. સવારે ઉઠ્યા ત્યારે વરસાદ ચાલુ હતો, પણ રહી જશે એવી આશાએ અને જોવાની લાલચે સાહસ કર્યું. ટાઈમ ટેબલ પ્રમાણે અમારે ૧૦-૪૩ સવારે સ્ટીમરમાં બેસી રિગિ ડુંગર જોવા જવાનું હતું.

એ ડુંગર પર જવા માટે પ્રથમ વીરવાડ સ્ટેટર સી Vierwaldstatter See અથવા લેક ઓફ લુસર્નમાં થઇને જવાનું હોય છે. મોટી ગાલીઆ Gallia નામની સ્ટીમર હાજર હતી તેમાં કાંઠેથી બેઠા. પેસેન્જરો ત્રણસો હશે. આટલા બધા પેસેન્જરો સાથે છે એટલે સહુ ઠીક થઇ રહેશે એમ ધાર્યું. સ્ટીમર વખતસર ઉપડી. એ સરોવર ૨૨ માઇલ લાંબું છે. ગઇ કાલે બપોરે જે સરોવરને કાંઠે મોટરમાં ફર્યા હતા તેની અંદર આજ સ્ટીમરમાં ચાલ્યા. સીબર્ગનું બંદર-સ્ટેશન પ્રથમ આવ્યું.

ત્યાં વરસાદ શરૂ થયો. વેગીસ weggis ને સ્ટેશને વધ્યા. ચારે બાજુના ડુંગરોમાંથી પાણી જોરથી વહે અને અમે સ્ટીમરમાં આગળ વધીએ. એક કલાકે **વીઝનાઉ** Vitznau સ્ટેશને પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાંથી ઉતરી ગયા. સરોવર દરિયા જેવુંજ હતું પણ આજે તોફાને ચઢયું હતું. દરેક બંદર જોવા લાયક છે અને વરસાદ હોય ત્યારે ડુંગરોની શોભા અદ્ભુત બની રહે છે.

સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી. એ કોગવ્હીલ Cog-wheelથી ચાલે તેવી રેલવે હતી પાટાની અંતરમાં પૈડું પેસતું જાય, ખાસ જાતનું ઍંજિન અને ત્રણ ડબા. ડબામાં પેઠા પણ વરસાદ અને ધુમસ વધ્યા. પાંચ સ્ટેશનો મૂકયાં પણ વરસાદ વધતો ચાલ્યો. ધુમસ તો એવી કે વાત નહિ; બાજુમાં પણ દેખાય નહિ. આમાં સીનેરી જોવાનો રંગ તો બાજુએ રહો પણ ઘણાં ગરમ કપડાં પહેરેલાં છતાં પગ કળવા લાગ્યા. આખરે એક કલાક દશ મીનિટ ગાડીમાં બેઠા ત્યારે ૬૧૦૦ ફીટની ઊંચાઇએ પહોંચ્યા. ધુમસને કાપતી ગાડી તો આગળ વધ્યે જતી હતી પણ જોવાનું કાંઇ બન્યું નહિ.

શિગિ (Rigi)નો મોટો પહાડ ચઢી સ્ટેશનેથી પલળતાં પલળતાં ૧૦૦ વાર દૂર આવેલી હોટેલ હતી તેમાં ગયા. સાથે ઘણા પેસેન્જરો-મુસાફરો હતા. બધા આનંદ કરતા હતા અને કાંઇ દેખાતું નથી તેથી જરા નાસીપાસ પણ થતા હતા. ઉપર જઇ જોયું તો થરમોમિટર ૪૨ ડીગ્રીએ, એટલે બરફ પડવાને -ફ્રીઝીંગ પોઇન્ટને હવે જરાજ વાર હતી. અમે તો હોટેલમાં ગયા. ધુમસ તો એવી આકરી કે એકવાર જરૂર અનુભવ કરવા જેવી લાગી.

હોટેલમાં જમવાનું તૈયાર હતું. અમારી પાસે તેની ટીકિટ હતી. અમારી અન્ન ફળ શાકાહારની ગોઠવણ કરી ખાઇ લીધું. પછી બહાર આવી જોઇએ તો એજ સ્થિતિ. વધારામાં બરફ પડતો હતો તે જોયો. બાકી આગળપાછળ કાંઇ દેખાયજ નહિ. હોટેલ પાંચ માળનું ભવ્ય મકાન હતું. દોઢ કલાક તેમાં ફર્યા, વાતો કરી; બહાર તો ઠંડી એવી કે હાથ પગ અકડાઇ જાય. આ જાતની હવાનો અનુભવ કરવાનોજ હશે એમ ધાર્યું અને તેમાં આનંદ માન્યો. કાંઈ ખાસ જોઇ શક્યા નહિ. બરફ પડેલો જોયો એ અમારો આજનો અપૂર્વ અનુભવ હતો.

અકડાતાં અકડાતાં ૩॥ વાગે પાછા ટ્રેનમાં બેઠા ત્યાં ધુમ્મસ ઓસરવા લાગી. પહાડનો ભવ્ય દેખાવ અને ચારે તરફ પડેલો બરફ જોયો. ઓવરકોટ અને મોજાં પણ હતાં એટલે અગવડ ન પડી પણ ખરી ઠંડીનો અનુભવ થયો.

ઉતરતી ગાડીએ ઘણા દેખાવો જોયા; ચરતી ગાયોનાં ધણ અને લીલો પર્વત, કુંજ અને વનરાજી જોતાં જોતાં, પાણીનાં અનેક વહેનો નીરખતાં અને પૂરી ઠંડીની કડકડતા અનુભવતાં પાછા વીઝનાઉ આવી, સ્ટીમરમાં બેસી લુસર્ન આવ્યા.

આજનો અનુભવ તદ્દન નવી જાતનો થયો. દેખાવ ન જોઇ શક્યા પણ શિયાળામાં અહીં કેવી ઠંડી પડતી હશે તેનો બરાબર ખ્યાલ થયો.

મુસાફરો પણ આનંદ કરતા હતા. નાસીપાસ થાય તોપણ ગમન તો કરેજ એવો એ લોકોનો સ્વભાવ છે. સર્વેએ આનંદ કર્યો. અમે તો અંગરેજી બોલે તેવાને પકડી કાશ્મીર અને

તાજમહેલની વાતો કરીએ અને તેઓના દેશની વાતો જાણીએ. અમને શરીરે કે મનમા જરા પણ અગવડ પડી નહિ. માત્ર હાથ ઠંડીથી અકડાયા કર્યા.

લુગેનો (Lugano).

લ્યુમર્નમા ગઇકાલે નિરાશા થઈ હતી, પણ વધારે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યુ કે ધુમસ અને બરફના એવા એક અનુભવની પણ ખામ જરૂર હતી. દસ્થ તો કેટલુક પછી જોવ યુ પણ ધુમસ અને ઠંડીનો એવો અનુભવ જવલ્લેજ થાય.

આજે (તા. ૩૦-૭ શનિવારે) સવારે ૮-૫૩ ટ્રેનમા મેલ. ગાડી ચીમર હતી. અમારે લ્યુગેનો જવાનુ હતું. ટ્રેનમા એક જર્મન પુરૂષ અને બે અમેરિકન સ્ત્રીઓ સાથે ડબામા હતા બન્ને જોડીઓ ઘણી હુશિયાર હતી અને ખાસ કેળવણી પૂરી કરવા માટે એકલી મુસાફરીએ નીકળી હતી.

હમેશાના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ તો હવા ઉપર વાત શરૂ થઈ, પછી અમે હિંદુસ્થાનના રહેનારા છીએ એમ જાણતા એમણે અમારી પાસેથી હિંદ સંબધી ઘણી માહિતી મેળવી. અમારા ઇંગ્લીશ ભાષાના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર એમને બહુ ગમ્યા. એ કહે અમે અગરેજોની કોકની kokney ભાષા સમજતા નથી, પણ તમારૂં શુદ્ધ ઇંગ્લીશ બહુ ગમે છે અને સમજાય છે. બન્ને છોકરીઓએ

અમેરિકાની પણ ઘણી વાત કરી જર્મન હતો તે જર્મનીની વાત કરતો હતો અને પેલી છોડીઓને જર્મન આવડતું હોવાથી તે અમને સમજાવતી હતી

લુગેનો જતા વચ્ચે એક ૯ાા માઈલની સેંટ ગોથાર્ડ (St Gotthard) ટનલ આવી. ૧૧ વર્ષ સુધી એને બના વવાનું કામ ચાલ્યું હતું એમ કહેવાય છે. એ ટનલ પસાર કરતા ૧૬ મીનિટ થાય છે. એને બાંધતા ત્રણ કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે આ ટનલમા દાખલ થતા ૩૬૫૦ ફીટની ઊંચાઈએ હતા ત્યાંથી એકદમ ૯૦૦ ફીટ સુધી નીચે આવી ગયા ટનલમા પેસતા વર સાદ ધુમસ જે અમે લ્યુસર્નમા જોયા ત્યારથી સાથેજ હતા તે એકદમ બધ થઈ ગયા અને વરસાદ જાણે જરા પણ આવેલોજ નહિ હોય એમ જમીન પણ કહેતી હતી. નવ દશ માઈલની ટનલ એટલે શું ? એટલી લાંબી ટનલ એ પણ એક અજાયબીજ છે

તડકો દેખાયો, પ્રકાશ થયો અને બધા પેસેંજરો એક સાથે આનદની બૂમો પાડવા લાગ્યા. જાણે જીંદગીમા આજેજ પ્રથમ સૂર્યને જોતા હોઈએ એવા ઉત્સાહમા સર્વે આવી ગયા પછી તો ચારે તરફ લીલો પ્રદેશ, ખળખળતા શાંત ઝરા અને સર્વ ઉતારૂઓના મુખપર આનદોત્સાહ જોતા આગળ વધ્યા. ટ્રેન આગળ વધે જતી હતી અને તેની સાથે અમે પણ આગળ વધતા હતા એવા આનદમા અનેક ખળખળતા ઝરાઓ નીહાળતા આગળ ચાલ્યા અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય પણ વધતુ ચાલ્યુ

૧૨-૩૪ બપોરે લુગેનો પહોચ્યા. લુગેનો સરોવરને કાંઠે એજ નામનુ નાનુ શહેર છે. એમા હોટેલો ઘણી સારી છે અમે હોટેલ બ્રીસ્ટલ (Hotel Bristol) મા ઉતર્યા. એ ઊંચા

વર્ગની હોટેલ છે અને સરોવરને કાંઠે આવેલી છે. એમાંથી સરોવરનો અને સામેના પહાડનો દેખાવ બહુ સુંદર દેખાય છે. સરોવરની ચારે તરફ હોટેલો આવેલી હતી. લગભગ દરેક હોટેલ એક મહેલ જેવી દેખાય. અમે જે હોટેલમાં ઉતર્યા હતા તેમાં ચઢવા માટે ખાસ કેબલ રેલવે રાખી હતી. એટલે સરોવરની બાજુએથી આવનારને હોટેલમાં ઉપર આવવા પગથીઆ ચઢવા ન પડે. આખો વખત વીજળી વડે એ ગાડી ઉપર નીચે જતી આવતી હતી. હોટેલની બારીમાં બેસી ચારે તરફ જોઇએ તો નાના નાના ચાર ડુંગર ઉપર બગલા પણ દેખાતા હતા. બગલાની શોભા પણ ઘણી સારી લાગતી હતી.

લોકાર્નો.

તુરત લચ લઇ તપાસ કરી અમે બપોરે બે વાગે ચાલતી અમેરિકન એકસપ્રેસ કંપનીની ટુર લીધી અને ટીકિટો લઇ ગાડી (સારાબેન્ક)માં બેઠા. અમને આટોપતાં તો વખત લાગતોજ નહિ, કારણ અમે છડેછડા હતા.

ગાડી મોટર (સારાબેન્ક)માં બેઠા. બપોરે ક. ૨-૧૦ તે ઉપડી. પ્રથમ ઢોળાવ ઉપર ચઢવા અમે રેલવેની બાજુમાં ચાલ્યા. વચ્ચે એક લેવલક્રોસીંગ પાસે પા કલાક ખોટી થવું પડ્યું. અહીંના લેવલક્રોસીંગના દરવાજા ઉપર ઉપડે છે એટલે ઉપડે ત્યારે, આખો દરવાજો આડો હોય તેનો ઊભો થઇ જાય. એ સર્વ કામ વીજળીથી ચાલે છે. પંદરેક માઇલ ગયા હોઇશું ત્યાં સુધી બે ત્રણ ગામ આવ્યા. પછી લોકાર્નો (Locarno)નો દેખાવ ઘણે ઉંચેથી શરૂ થયો. જાણે બનાવટી સુંદર દેખાવ હોય તેમ લીલાં ખેતરો, વચ્ચે ઝાડો, ખુલ્લવાડીઓ અને સામે લેક મેગીઓરીનું મોટુ સરો-

વર દેખાવા માંડ્યાં. ગાડી ઢોળાવ ફરતી ચક્કર દેતી નીચે ઉતરતી જાય અને દેખાવ દૂર હતો તે નજીક આવતો જાય. સીનેમાની ફીલમ જેવો દેખાવ હતો. માથે સખત તડકો એટલે રિગિ પહાડની ગઇકાલની ઠંડી અને ધુમસ અને આજનાં દશ્ય અને તડકા વચ્ચે સરખામણી થયા કરે. મેગેડાઇના શહેરમાં થઇ આખરે ૪–૩૦ વાગે બપોરે અમે લોકાર્નો પહોંચ્યા. લેક મેગીઓરી– Lake Maggiore ઘણું મોટું સરોવર છે. લોકાર્નો શહેરની વસ્તી માત્ર પાંચ હજાર માણસની છે પણ શહેર ઘણું સુંદર, આકર્ષક અને હોટેલોથી ભરપુર છે. દ્રાક્ષના વેલા તો એટલા જોયા કે તેનાં ખેતરો ને ખેતરો ભરેલાં દેખાયાં. દ્રાક્ષના લુમકા લટકેલા, પડખે જુવારી અને મકાઇ પણ ઘણી અને પીચના ઝાડોનો તો પાર નહિ. એ સર્વ જોતાં જોતાં આખરે જે સ્થાને ગઇ સાલમાં ઓક્ટોબરની છઠ્ઠી તારિખે લોકાર્નોની સુલેહ થઇ તે સ્થાન પર મોટર ખડી રહી.

અમને પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે અમે આવી અતિ મહત્વની ઐતિહાસિક જગ્યાએ આવ્યા છીએ.

સુલેહની જગ્યા સરોવર મેગીઓરી ઉપર આવેલ છે. ત્યાં ઘણા સુંદર મકાનમાં પહેલે માળે દેશ પરદેશના મુત્સદીઓ ગયા ઓક્ટોબરમાં આવેલા. અંગરેજો તરફથી સર ઓસ્ટીન ચેંબરલેન હતા, ફ્રાન્સનો બ્રાંયો (Briand) અને ઇટાલિનો મુસોલિની પણ તેમાં હાજર થયા હતા.

અરધો ફ્રાંક ફી લઇ અમને મકાનમાં દાખલ કર્યા અને એક કારકુને સર્વ બતાવ્યું અને કેટલીક વાતો કરી. જે ખુરશીઓનો

ઉપયોગ સુલેહ પર સહી કરતી વખતે થયો હતો તે અમને બતાવી અને કોણ કયાં બેઠું હતું તે, પણ બતાવ્યું. પ્રમુખસ્થાન ચેંબરલેનને મળ્યું હતું અને સાત પાવરો (Powers)ના મુત્સદી ત્યાં હાજર થયા હતા. લોકાર્નોના મેયરને ખાસ સ્થાન માનથી આપ્યું હતું. ઐતિહાસિક તદનામા વખતે વપરાયલાં ટેબલ, ખડીઓ અને હોલ્ડર જાળવી રાખ્યાં છે. સુલેહ વખતે ફોટો લીધેલો તે ત્યાં હતો. તેનો નાનો ફોટો અમે ખરીદ્યો. તે પર બધી સત્તાના મુત્સદીના હસ્તાક્ષરની અસલ પર સહી છે તેનો તે ફોટો હતો. એક ઘણું સુંદર ઘડિયાળ હોલમાં ટાંગેલું હતું તે સર્વની સહી થઈ તે વખતે ૭–૩૬ (સાંજના) બંધ પાડ્યું છે તે હજુ તે ટાઈમ બતાવે છે.

આ સર્વ વાતો સાંભળી બહુ આનંદ થયો. બધી ખુરશીઓ વિગેરે સર્વ ચીજો જાળવી રાખી કેટલો રસ જમાવાય છે અને અંતર સત્ત્વ (સ્પીરિટ) કેટલી હદ પર ઊંચે રહે છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. આવા બનાવોને યાદ રાખવાની આ નૂતન પદ્ધતિનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. પછી નજીકની હોટેલમાં ગયા. રસ્તામાં ઘણા સુંદર બાગો જોયા. સરોવરનો ફોટો પાડ્યો. સામેનો બાગ બરાબર નીહાળ્યો. ખાસ કરીને ઝાડને મથાળેથી કાપી સરખા રાખવાની રીત અને બાજુની વાડોને એક સરખી કાપી આકર્ષક બનાવવાની પદ્ધતિ ઘણી સુંદર લાગી. એ ઉપરાંત નાના નાના કયારા, પાણી છાંટવાની તદ્દન નવીન શૈલી અને ફુવારા જોઇ ઘણી નવીનતા અનુભવી. હોટેલ પણ પૂરતી સગવડવાળી જણાઇ. અમારે અહીં ઘણો ઓછો વખત રહેવાનું હતું, તેટલા વખતમાં સર્વ ફરીને જોયું. આજે પ્રકાશ ઘણો હતો. હોટેલમાં ચા પીધી.

૭ વાગ્યે પાછા ચાલ્યા. જે રસ્તે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે ગાડી ચાલી. ફરીવાર આખો દેખાવ જોયો. ગ્રામ્ય જીવન, ખેડુતોનો ઉદ્યોગ, કામ કરનારાઓનો ઉત્સાહ અને સ્વીસ પ્રજાનું જીવન જોતાં આગળ વધ્યા. સીનેમાની ફીમ ઉલટી દિશાએ ચાલતી અનુભવી

અમે યોગફાઉ ઉપર ફોટો પડાવ્યો હતો તે જર્મન ગૃહસ્થે અમને લ્યુગાનોમા મળવા કહ્યું હતુ. હોટેલ પર આવી અમે તેને મળવા ખાસ મોટર કરીને ગયા તે સામે આવેલ સુન્દર Evgia નામની ટેકરી પર રહેતા હતા અને કોઈના મ્હેમાન હતા

સરોવરની બાજુએ થઇ અમે મોટરમા તેમના સ્થાને ગયા. આખો રસ્તો ઘણો સુંદર હતો. પર્વત પર મોટરમા ચઢી ગયા. તેમને મળ્યા તેણે ફોટો તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. અમે તે અને તેની અસલ ફીમ લીધી, ઘણો આભાર માન્યો અને પાછા હોટેલમાં આવી જમ્યા.

ઇટાલિ.

કોમો Como.

આજે ઘણા જલ્દી ઉઠી કોમો સરોવર જવાનુ હતું; અને સ્ટીમર, રેલવે અને સ્ટીમર એમ ત્રેવડી મુસાફરી કરવાની હતી. જલ્દી ઉઠી, નિત્ય કર્મથી પરવારી અમે આઠ વાગ્યા પહેલાં સરોવરના સ્ટેશન પર આવ્યા. લ્યુગેનો સરોવર ઘણુ મોટું છે. બારેક માઇલ લાંબું છે. તે બે રાજ્યની હદમાં આવેલું છે; થોડા ભાગમાં સ્વીસ સરકારની હદ છે, અને બાકીના વિભાગમાં ઇટાલીઅન સરકારની હદ છે. એટલે આજે સામાન બતાવવાની અને પાસપોર્ટ બતાવવાની ખટપટ હતી. જ્યાં સરહદ નવી આવે ત્યા વીરમગામ કરતા પણુ ખરાબ દશા અનુભવવી પડે. બન્ને બાજુવાળા જૂદો જૂદો સામાન જુએ. અમે વખતસર આવ્યા હતા એટલે સ્ટીમરમાં બેસી ગયા. પછી સામાન બતાવી સીલ કરાવ્યો. પાસપોર્ટ પર છાપ મરાવી. બરાબર આઠ વાગે સવારે ચાલી, નવ સ્ટેશને સ્ટીમર ઊભી રહી. સામે સામે નજીક નજીક બંદર આવતા જાય અને ત્યાં ઘણા ઉતારૂ ચઢે ઉતરે. ચાર પરાં તો લ્યુગેનોનાં જ આવ્યાં.

સવારે ૯-૨૦ અમે પોરલેઝા (Porlezza) સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. પોરલેઝા સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી.

રેલવેમાં સામાન ગોઠવી બેઠા. કેટલાંક સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહી. હવે બધું ઈટાલીઅન આવવા લાગ્યું. ઘરો ઉપર નળીઆં હિંદુસ્થાનનાં જેવાં અને ઘરો બરફ કે શરદીથી કાળાં પડેલાં નહિ પણ મુંબઇ જેવાં ઉજળાં દેખાયા. લોકો પણ કાંઇક હિંદુસ્થાની જેવા અને દેખાવમા વધારે રૂપાળા લાગ્યાં.

૧૦–૨૦ મનારે અમે મીનાજીઓ સ્ટેશને પહોંચ્યા. વચ્ચે સામાન વધારે છે એમ કહી, અમારી પાસેથી ૯ લીરા લીધા. એક પાઉન્ડના ૧૪૪ લીરાનો ભાવ હતો અને અમે જરૂરી લીરા લઈ લીધા હતા. જ્યારે જ્યારે નવા પ્રદેશમા જવાનું થાય ત્યારે ત્યાના ચલણનું થોડુ નાણુ જરૂર રાખવું, નહિ તો મજુર વિગેરેને સમજાવવામા ઘણી મુશ્કેલી પડે છે અને આપણે નકામુ નુકશાન વેઠવુ પડે છે.

ટ્રેન તો સાધારણ હતી પણ અંદર મખમલ જડેલ હતો. ગાડીમાં બેસી ઉપરને સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યાં કોમો સરોવર દેખાયુ. ગાડીને પણ ત્યા લઇ જવામા પાછી ચલાવવી પડે છે. ભાષા કાંઇ સમજાય નહિ, પણ અટકળે બધી વાત ચલાવતા હતા મીનાજીઓ Menaijiō સ્ટેશનથી સ્ટીમરમાં સવારે ૧૦–૨૦ બેઠા. સ્ટીમરમાં અમને એક અમેરિકન વકીલ મળ્યા. એની ઉમર ૭૬ વર્ષની હતી. એને હિંદુસ્થાન સંબંધી ઘણુ જાણવાનું મન હતુ અને ઘણું જાણતા હતા. એણે એક ક્લબ સ્થાપી છે તેનું નામ ' સો વર્ષની ક્લબ. ' સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છાવાળા તેના મેંબર થાય છે પોતે કેટલાક વર્ષથી વાનપ્રસ્થ થયેલ છે, ગરીબોને મફત કાયદાની સલાહ આપવાની મંડળીના ૪૦ વર્ષથી ડાયરેક્ટર છે, ન્યુયોર્કમા પ્રેકટીસ કરતા હતા. એમણે મારી સાથે બે કલાક બહુ

રસથી વાતો કરી. એ ધર્મમાં ઘણા આસ્તિક હતા અને હિંદવાસીઓ માટે એને ઘણું માન હતું. એ પોતે ચાલી ચલાવીને અમારી પાસે આવ્યા અને જાણે ઘણા જૂના મિત્ર હોય એમ વાત કરવા લાગ્યા. એની સ્ત્રી પણ ૭૦ વર્ષની ડોસી હતી. મહાત્મા ગાંધીજી માટે એણે ઘણું વાંચેલુ તે કહ્યું અને ઘણી વાતો પૂછી. અમારી વાતમાં એને રસ ઘણો પડયો અને બધા મુસાફરો અમારી વાત સાંભળી રહ્યા. બધાને પણ ઓછો વધતો રસ પડયો. એણે ન્યુયોર્કના કાયદાની ઘણી વાતો કરી અને મેં હિંદુસ્થાનના કાયદાની વાતો કરી. બે કલાકમાં અનેક વાતો કરી. પોતે નાના બાળકોને ધર્મનો ઉપદેશ કઈ રીતે આપે છે તેની નાની નાની વાર્તાઓ કહી, મૂર્તિપૂજા ઉપર ચર્ચા કરી અને જ્યારે મેં એમના Cenataph અને કેથીડ્રેલોમાં મૂર્તિપૂજા જ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે જરા ચોંક્યા, પણ પછી એણે મૂર્તિપૂજાની ભાવના સમજ્યા પછી એની આવશ્યકતા સ્વીકારી.

ચારે તરફ દૃશ્યથી ભરપૂર સરોવર હતું. નાનાં નાનાં ગામો આવતાં જાય તેની રચના, તેની શોભા અને તેનાં સુઘડ મકાનોનો દેખાવ આહ્લાદજનક હતો. ઇટાલીઅન લોકો કુદરતના સૌંદર્યના અને કળાના ભોક્તા છે. પર્વત નીચે અને સરોવર ઉપર ગામ બાંધવામાં કળાનો અને કુદરતનો કેવો સુંદર યોગ કર્યો છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાયું. દરેક ગામની આગળ વનસ્પતિ નવપલ્લવ ખીલી રહેલી દેખાય અને એની મનને મોહ પમાડનારી રચના સરોવરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે. કેટલાંક મકાનો નવીન ઢબનાં અને કેટલાંક આપણા ગામડાનાં મકાનો જેવાં હોય છે. સરોવરમાંથી એ સર્વેનો દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. સ્ટેશનો એવાં સારાં રાખેલાં

છે ત્યાં જઈને દૂરથી ત્રણ મોટાં નાનાં સરોવરો જોયાં, આ પછી અને મોટરમાં પાછા કોમો આવ્યા.

લેક (સરોવરો), ડુંગરો, કુદરતી દેખાવો, વનરાજી, દ્રષ્ટિ-સૌંદર્ય અને કુદરત તથા કળાનાં અદ્ભૂત મીલનો—આ સર્વ જોવાનો એ છેલ્લો પ્રસંગ હતો. હવે કાંઇ સરોવરો આવવાનાં નથી. હવે તો ઇટાલીઅન કળા જોવાની છે. કુદરતને બદલે હવે મનુષ્યકૃત કળાનો ખ્યાલ કરવાનો છે. તે વિચાર કરતાં કુદરતના દેખાવનાં કેટલાંક સારાં કાર્ડો ખરીદ્યાં અને હોટેલ મેટ્રોપોલમાં પાછા ફર્યા.

રાત્રે સરોવર અને ડુંગરનો દેખાવ ધારી ધારીને જોયો. દિવાઓ અને પ્રકાશ, સ્ટીમર અને મનુષ્યની મેદની, ચોક અને ટ્રામવે, સુંદર બગિચો અને સ્વચ્છ પગથી, ઘણાં સુંદર મકાનો અને બજારની હાર જોતાં જોતાં થોડું વાંચી લખી સુઈ ગયા.

આજે ઓગસ્ટ માસનો પ્રથમ દિવસ હતો. રવિવાર હતો. સવારથી સેંકડો લોકો સ્ટીમરમાં જતા હતા. રવિવારને અહીં સ્ટીમરની સહેલગાહ કરી ઉજવતા હશે એમ જણાયું. સ્ટીમરમાં મજાના બેન્ડ વાગે તે અમે હોટેલમાં બેઠા બેઠા સાંભળીએ. ઘણી સ્ટીમરો ગઇ અને દરેક કિનારાઓથી ચીકાર હતી. અમે પણ એ લોકોના આનંદી ચહેરા અને હાથમાં ખાવાની ટોપલીઓ લઇ જતા જોતાં હોટેલમાંથી તેમના આનંદમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. આજે પણ તડકો મુંબઈ જેવો પડે છે અને ઠંડીનું સ્મરણ ચાલ્યું ગયું છે.

કોમો ઇટાલિમાં આવેલું છે, છતાં ત્યાં સુધી મગજપર અસર સ્વીટ્ઝરલાંડનીજ રહે છે, કારણકે એના સૌંદર્યનું સ્વીટ્ઝરલાંડના

સૌંદર્ય સાથે સામ્ય છે. સ્વીટ્ઝરલાંડમાં અનેક પર્વતો દેખાવો અને શહેરો જોવા લાયક છે. એની વિગત માટે કોઇ પણ સારી ગાઈડ બુક લેવી અને એક સ્વીટઝરલાંડનો નકશો પણ લેવાની જરૂર રહે છે. ખાસ કરીને આલ્પસના ઉંચા શિખરો અને હ્રાઈન નદીના ધોધ (ફોલ્સ) બહુ જોવા લાયક છે. દરેક જગ્યાએ હોટેલની પૂરતી સગવડ છે અને આનંદ કરવા નીકળેલા મુસાફરોને શાંતિ મળે, આરામ મળે અને યાદ તાજી રહે એવા અનેક પ્રસંગો સ્વીસ પ્રજાએ તૈયાર કરેલા છે. એના મોટાં જંગલોનો નાશ કરવામાં આવતો નથી, એના કુદરતી સૌંદર્યને બગાડયા વગર એની શોભામાં મનુષ્યકૃત યોજના દ્વારા વધારો કરવામાં આવે છે. અમને એમ લાગતું હતું કે આ પ્રદેશમાં શિયાળામાં મજા નહિ આવતી હોય, પણ અમને કહેવામાં આવ્યુ કે શિયાળામાં પણ અહીં રમત ગમતો ઘણી થાય છે અને તે જોવા અથવા તેમાં ભાગ લેવા દેશપરદેશથી અનેક સહેલાણીઓ આવે છે. સેંટ બરનાર્ડ પાસ ખાસ જોવા લાયક છે. બર્નીઝ ઓબરલેન્ડનું ઇન્ટર લાકન તો જરૂર મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને ઝુરિચ, બર્ન અને જીનેવ પણ જરૂર જોવા લાયક છે. ત્યાંથી બ્રીગ અને ઝરમાટ પણ જરૂર જવા લાયક છે અને ઝરમાટમાં ગયા પછી ગોરનાર ગ્રાટ જરૂર જવા લાયક છે. એની ઉંચાઈ ૧૦૨૯૦ ફીટ છે અને ત્યાં અસાધારણ દૃશ્ય છે. મારે વખતનો સંકોચ હતો તેથી કેટલીક અગત્યની જગ્યાઓએ હું જઈ શક્યો નહિ. જેટલું જોયું તેટલાનું જ વર્ણન લખ્યું છે. ખરી રીતે હવે ઇટાલિમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

કોમોના સરોવરને છેલ્લું નીહાળી લીધું. કોમો (como) સરોવર ઇટાલિમાં જ છે પણ અહીં સુધીનું કુલ સૃષ્ટિસૌંદર્ય

નજીવી અને મુંબઇ જેવું બધે આક્રમાળ લાગે છે. શહેરના રસ્તાઓ પણ સારા છે. ઘરને ત્રણ અથવા ચાર માળો હોય છે. લોંબાર્ડી પરગણાનું ઇટાલિનું આ મુખ્ય શહેર છે. શહેરમાં વેપાર ઘણો સારો છે અને શહેર સુઘડ અને સુંદર દેખાય છે. શહેરમા ટ્રામ, ટેક્સી તથા ગાડી ઘણી મળે છે અને ભાડાના દર રીત-સરના છે. એનું ઇટાલીઅન ભાષામાં નામ Milano મિલાનો છે. એમાં રેશમ વિગેરેનાં ઘણાં કારખાનાં છે અને એમાં ધનવાનો પણ ઘણા વસે છે. ઇટાલિમાં એ કારણે આ શહેરની અગત્ય ઘણી ગણાય છે. એનો ઇતિહાસ પણ ઘણો જૂનો છે.

હોટેલની બહાર મોટો ચોક અને તેની બહાર મોટો દરવાજો છે. આજે સારો-ઉઘાડવાળો દિવસ હોવાથી જમવાનું સાંજે એ ચોગાનમાં હતું. એમા વીજળી પણ ગોઠવી છે એટલે દરેક ટેબલની નીચેથી પ્લગ દબાવવાથી વીજળી આવે છે અને જમતા હોઇએ ત્યાં એક સાથે દિવા થઇ જાય છે. ટેબલ લેપ ઉપરના શેડો પણ ઘણા સરસ હોવાથી આખો દેખાવ રમણીય થઈ રહે છે.

બીજે દીવસે સવારે ૯ડી કુકની સવારની સહેલગાહ લીધી. સર્વથી અગત્યનું સ્થળ અહીં ડુમોનું દેવળ છે. Piazza del duomo નામના લતામાં તે આવેલું છે. એ મંદિરનું-દેવળનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એનું ચિત્ર જોવાથી પણ એનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. એની બરાબર સામે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનું ઘણું સુંદર પુતળું છે. એના દરવાજા લોઢાના છે. એના ઉપર આખું બાઇબલ લોઢાના ઉતાર કામમાં ઉપાડ્યું છે. એ દરવાજો ઘણી કારિગીરીવાળો છે.

એ કેથીડલની લંબાઈ ૧૬૨ વાર અને પહોળાઈ ૯૬ વાર છે. રસ્તાપરનો મુખભાગ (facade ફેસેડ) ૭૩ વાર છે. એનાથી વધારે મોટાં માત્ર બે દેવળો દુનિયામાં છે એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું: એક રોમનું સેંટપીટર અને બીજું સ્પેનનું સેવીલ કેથીડ્રલ. એ દેવળની બહારનીજ શોભા એવી સુંદર છે કે દૂરથી જોતાં એ માણસને મોહમુગ્ધ બનાવી દે. જબરા અણીદાર મિનારાઓ (સ્પાયરો) અને સીધા આરકા છે. લંડનનું સેંટપોલનું દેવળ આની પાસે કાંઇ હિસાબમાં નથી. એનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ અદ્ભુત છે. એમાં વચ્ચે બાવન થાંભલા છે તે પ્રત્યેક એક સળંગ આરસના છે અને ઘણા ઊંચા અને પહોળા છે. દરેકની ઊંચાઇ લગભગ ૮૦ ફીટ જેટલી હશે. રસ્તાપરથી-ઘુમટ (ડોમ)ની ઊંચાઈ ૧૫૫ ફીટ છે. એમાં રસ્તાપરનાં અને અંદરનાં મળીને બે હજાર પુતળાંઓ મૂક્યાં છે. અંદર દાખલ થઇ નજર કરે તો માણસ મુગ્ધ થઇ જાય એવી એની સ્વચ્છતા અને એવું શિલ્પકામ છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવો એનો અંદરનો રંગમંડપ છે. એ મંદિરને ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડેલું. એ આખુ આરસનું છે, ઘણું ભવ્ય છે અને અતિ આકર્ષક છે. એની પાસે જઇએ ત્યારે શિલ્પનો નમુનો કેવો હોય તેનો ખ્યાલ આવે છે. કદાચ રાણકપુરનું જૈન મંદિર આથી પણ મોટું હશે પણ આપણી પાસે કાંઇ ફોટા નહિ કે માપ નહિ એટલે કલ્પના ઉપર નિભાવવું પડે. આપણી ખરી કિમતી ચીજોની આપણે પૂરી જાહેરાત પણ કરી શકતા નથી એ ખરા ખેદનો વિષય છે. આપણાં ભવ્ય મંદિરોનાં વર્ણનનાં પુસ્તકો અને ચિત્ર-સંગ્રહ (આલ્બમો) હોય તો આપણા પૂર્વજો આપણને કેવો વારસો આપી ગયા છે તે જરા બતાવી શકાય, દુનિયાને એનો ખ્યાલ પણ

આપી શકાય. આ જમાનામાં એ પ્રકારે જાહેરાત કરવાની જરૂર છે. હજારો મુસાફરો આવે તે દેશને સમૃદ્ધ કરી જાય છે અને આખી દુનીઆમાં પ્રશંસા થતાં ઉત્તેજન મળે છે.

ડુમોતું દેવળ ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડયું તે કારીગર અને માલીકો વચ્ચેના મતભેદ વિગેરે કારણે વચ્ચે કામ બંધ થયું. આખરે સને ૧૫૦૦ માં પૂરૂં થયું. એમાં જે પુતળાંઓ છે તે અદ્ભુત છે. એનું શિલ્પકામ ગોથીક (Gothic) છે. આખું મંદિર આરસનું છે, જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આવું સુંદર મંદિર યુરોપમાં અત્યાર સુધી એક પણ જોયેલું નહિ એથી એને બહુ બારીકાઈથી જોયું. એના દરવાજાથી માંડીને આખો અંદરનો ભાગ પ્રભાવ પાડે એવો સુંદર છે. Lofty! Majestic! એવા શબ્દો મુખમાંથી નીકળી ગયા વગર રહે નહિ.

એની બહુ નજીકમાં Della Scalla ડેલા સ્કાલા નામનું મોટું ઓપેરા નાટયગૃહ છે. એ આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું નાટયગૃહ છે અને અત્રેની સરકારને તાબે છે. પણ એ મે માસની આખરે બંધ થાય છે. એમાં નાટક થાય ત્યારે બહુજ સુંદર થાય છે એમ કહેવાય છે. અમને તે જોવાનો લાભ મળ્યો નહિ.

લિઓનાર્ડો દી'વીન્ચી (Leonardo de Vinchi)નું સ્મારક (મોન્યુમેન્ટ) ત્યાર પછી જોયું. રોમો અને આ મોન્યુમેન્ટના દરવાજા પર જે કોતર કામ લોઢામાં ઉપસાવ્યું છે તે અજબ છે. આખું બાઈબલ ચીતર્યું છે. દરવાજા જાણે આજેજ બનાવ્યા હોય તેવા ચોકખા લાગે છે.

એની બાજુમાં સાંટા મારીઆ (Sta Maria della

Grazie) આવે છે. એમાં લાસ્ટ સપર (Last supper) છેલ્લાં ભોજનનું ચિત્ર ડી'વીન્ચીનું ચીતરેલું જોવાલાયક ગણાય છે. એ ચિત્ર બીસ્માર હાલતમાં છે. એ જગ્યાએ વચ્ચે નેપોલીઅનના સમયમાં ઘોડા બાંધવામાં આવતા હતા. કેટલીકવાર, મોટી જગ્યાઓના શા હવાલ થાય છે તે જાણવા જેવું છે. એક માણસને એ જગ્યાએ નીચેથી બારણું કરવાનો વિચાર થયો એટલે આવા અનુપમ ગણાતા ચિત્રનો નીચેનો ભાગ કાપી નાખી બારણું મૂક્યું. પુરાણી ચીજોનો આવી રીતે અજ્ઞાનથી નાશ થાય છે. એ લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર એટલે જીસસ ક્રાઈસ્ટને ક્રોસપર ચઢાવ્યા તે પહેલાં તેમણે પોતાના શિષ્યો સાથે જે છેલ્લું સપર-જમણ લીધું તેનું એ ચિત્ર છે. એમાં ખૂબિ એ છે કે એ વખતે એના બધા શિષ્યો હાજર છે. જેનાં મનમાં કપટ હતું તે જુડાસને તેવો ચીતર્યો છે. દૂરથી ભાવ એવો બતાવ્યો છે કે જાણે ભાણા પર પીરસેલી વસ્તુઓ આબેહુબ પડેલી લાગે. ચિત્રકામ સુંદર છે. એ ચિત્રની હજારો નકલ થઇ છે. દરેક ચિત્રશાળા જોવા જઇએ ત્યાં લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર તો જરૂર હોયજ.

એની પાસે બ્રેરા પેલેસ (Brera palace) છે. એ Piazza de Breraના નામથી ઓળખાય છે. એ મિલાનની સારામાં સારી ચિત્રશાળા (પીકચર ગેલેરી) છે. એમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. લિઓનાર્ડો ડી'વીંચીના શિષ્યોનાં ઘણાં સુંદર ચિત્રો એમાં છે. ખાસ જોવા લાયક ચિત્રો 'સેંટ જોસફ અને વરજીન મેરીનાં લગ્નનું છે. એ રાફેલ (Raphael)નું અતિ સુંદર ચિત્રકામ ગણાય છે. ગીડોરિનિ (Guidorini)નું 'સેંટપીટર અને સેંટપોલ'નું ચિત્ર પણ સુંદર છે. આલબાનિનું 'ડાન્સીંગ કયુપીડ્સ'નું ચિત્ર પણ એટલું

જ વખણાય છે. આમાં એક ઓસી નામના ચિતારાએ વીંચીના લાસ્ટ સપરનાં ચિત્રની નકલ મૂકી છે પણ અસલ પાસે એની કાંઇ કિંમત નથી. આ પીકચર ગેલેરીમાં પાર વગરના ખરા છે. સાત ઓરડા તો એકલા લોમ્બાર્ડ અથવા મિલાન સ્કૂલનાં ચિત્રોનાં છે અને ઘણાં ચિત્રો ખાસ જોવા લાયક છે. દીવસોની ફુરસદ હોય તોજ આ ગેલેરી ધારી ધારીને જોઇ શકાય. ટીશીયન (Titian) નામનો ચિત્રકાર તથા બીજા ઘણા ચિત્રકારો આ લોંબાર્ડી સ્કૂલના થઇ ગયા, તેના જોવા લાયક ચિત્રના નમુના આ ચિત્રશાળામાં છે. અહીં બીજી ઇટાલિયન સ્કૂલોનાં ચિત્રોના પણ ત્રણ ઓરડા છે. કેટલાંક ભીંત ઉપરનાં ચિત્રકામ ફ્રેસ્કો-પણ મજાનાં છે.

અહીં **સુલેહની** કમાન arch of peace (Sampione) બહુ સુંદર છે. એની નીચે થઇને પસાર થઇએ ત્યારે પેરિસની આર્ચ-કમાન-યાદ આવ્યા વગર રહે નહિ. અરિના (arena) આંમથુ-સામેથી દેખાય છે. સેંટ એટારજીઓ (St. Eustorgeo)નું દેવળ અને સેંટ એમ્બ્રોજીઓનું દેવળ ઉપર ટપકે જોઇ નાખવા જેવાં છે.

મિલાનમાં મને સૌથી વધારે આકર્ષક સ્થળ એનું કબ્રસ્તાન-સીમેટરી (Cemetery) લાગ્યું. એનું નામ Cimetero Monumentale છે. એ શહેરથી દોઢ માઇલ દૂર છે. જરૂર જોવા જેવું છે. એ ફુમોથી ચઢતું ન હોય તો પણ એની અગત્ય જરા પણ ઓછી નથી. એણે પચાસ એકર જમીન રોકી છે. એનો દાખલ થવાનો દરવાજો ઘણો સુંદર છે. અંદર એકએકથી ચઢીઆતી લગભગ આઠસો કબરો છે. એ નાની મોટી દેરીઓ જેવી હોય છે, દરેકના આકાર જુદા હોય છે, દરેક કળાથી

ભરપૂર અને શિલ્પના નમુના રૂપ છે. કેટલાક પર પૂતળાં મૂકયાં છેઃ કોઇ દીકરી માતાને યાદ કરે છે, કોઇ પત્ની પતિને રડે છે, દરેક ભાવ અજાયબીમાં ગરકાવ કરે તેવા છે. કેટલીક દેરીઓ નાની છે. કેટલીક ઘણી મોટી છે. કરોડો રૂપિયા ખરચીને સ્મરણસ્તંભો ઊભાં કર્યાં છે. કુટુંબવાર કેટલીક સ્તુપો છે જેની અંદર દાટવાની જગ્યા હોય છે. પત્નીને દાટી હોય તો પડખે પતિની જગ્યા ખાલી રાખી હોય. ઘણીખરી દેરીઓ કરારા આરસની અને કોઇ કોઇ ગ્રેનાઇટ, બારે રંગબેરંગી રશીઅન આરસની છે અને દરેક જોવા લાયક છે.

અખંડ શાંતિને શોભે અને વધારે તેવાં ઝાડો, વચ્ચે સુંદર રસ્તા અને આખો દેખાવ ન ભૂલી શકાય તેવો, બહુજ શાંત, ગંભીર, કરૂણા ઉત્પન્ન કરે તેવો અને અખડ શાંતિનું ભાન કરાવે તેવો છે. એમાં ઝાડો પણ કબ્રસ્તાનને યોગ્ય નાખ્યાં છે. કેટલીક જગ્યાએ ચેરીટિને ચીતરી છે, કોઇ દીકરી આંસુ પડે છે, એક જગ્યાએ હળ લઇને એક માણુસ હાંકે છે, કાંઇ દેખાવોનો તો પાર નથી. એક ગુજરાતની લેખિકાએ એ જગ્યાએ મરવું પસંદ કરેલું તેમાં તેણે કાંઇ વધારે પડતુ લખ્યુ હોય તેમ લાગ્યું નહિ. અખડ ગંભીરતા ઉત્પન્ન કરે, મરણુની શાંતિનો ભાસ આપે એવો એનો આખો આકાર છે. એના કેટલાંક ચિત્રો લીધા છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. વર્તમાન મિલાની શિલ્પના નમુના તરીકે આ સર્વ સ્તુપોના ફોટા સંગ્રહી રાખવા લાયક છે.

બપોરે મારા મિત્રના આડતીઆને મળવા બજારમાં ગયા. ત્યા બજાર વચ્ચે મારકેટ જોઇ. એની ફરસબંદી પથ્થરની પણ રંગીત છે. એની ઉપર ચાર માળ ઉપર કાચનો કમાનદાર મકાન-

વાળો રસ્તો (આરકેડ) બનાવ્યો છે. અમે ઉપર ઊભા ઊભા માણસોને આવતા જતા જોયા તો અજબ દેખાવ લાગ્યો. આવો ભવ્ય આરકેડ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો નથી. ત્યાં ગાડી ઘોડા મોટર આવી શકતા નથી પણ હજારો માણસો આવજા કરે છે અને બાજુમાં કાંઈ હાટો વિગેરે છે. એની બાંધણી કેવી રીતે કરી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ પડે તેવું છે. એમાં વળી અનેકભાવવાહી ચિત્રકામ કરેલ છે. એ આરકેડ નીચે કલાકો બેસી રહીએ તો પણ કંટાળો આવે તેવુ નથી. એક તો મિલાન મોટું શહેર એટલે હજારો લોકોની અવર જવર રહી અને તેમાં ઘાટસર દીપે તેવો આરકેડ એટલે બહુ શોભા જામે છે. મિલાન જનારે આ બજારનો આરકેડ જરૂર જોવા જેવો છે.

પેવીઆ. પછી અમે ખાસ મોટર કરી પેવીઆ (Pavia) ગયા. પેવીઆના રસ્તાનું સમારકામ ચાલતું હતું તેથી રસ્તો ઘણો ખરાબ હતો એટલે અમને જરા અગવડ પડી. રસ્તો એક મોટી કેનાલ-નહેરની બાજુમાં છે. નહેર ઠેઠ મિલાન સુધી જાય છે અને તેમા નાના વહાણો અને મછવા ચાલે છે. ચલાવવાની સગવડ એટલી કે રસ્તાપર માણસ એક દોરડું હાથમા રાખી આખા મછવાને પાણીમા ખેચી જાય એડવે ગાડા ખરચનો ઘણો બચાવ થાય છે.

પેવીઆમાં સરટોસા ડ' પેવીઆ Certosa di Pavia નુ દેવળ અદ્ભુત છે. એમા લગભગ વીશ ગોખોમા જે ચિત્રકામ કર્યું છે તે અનુપમ છે. ઘણાં ચિત્રો તો જડાવ-Mosaic-કામનાં છે એટલે આપણને દૂરથી ચિતરેલ લાગે પણ મોઝેઇકના પંચરંગી નાના ટુકડાના-એ ચિત્રો બનાવેલાં છે, અજબ કારી-

મિલાનની સિમેટરીમાંનુ એક સ્તૂપ (ઇટાલિ).

[પૃ ૨૬૪

રાત્રે ૧૦–૪૫ નીકળવાનું હતું. વેગોલી (Wagonslit) કામ્મા બેઠા. એ ગાડીમા દરેક કંમ્પાર્ટમેન્ટમા બે ઉતારૂને બેસવાની સગવડ હોય છે. અંદરની સગવડો ઘણી અને કાર સલૂન જેવીજ લાગે. એને International Car પણ કહે છે. એમા રાત્રે સુવાની ઘણી સરસ સગવડ હોય છે. યુરોપમા બિસ્તરો લઇને મુસાફરી કરવાની હોતીજ નથી. સુવુ હોય તો પૈસા આપવા પડે અને પૈસા આપે તો ઓઢવાના તથા ઓશીકા વિગેરે સર્વ મળે અને નહિ તો બેસી રહેવાનુ. મતલબ બિસ્તરાનો તો કશો ઉપયોગ ત્યા છેજ નહિ.

વાગોલી કારનું વર્ણન આગળ કર્યુ છે. એમા બધી જાતની સગવડ હોય છે અને ટુવાલ કે પીવાના પાણીની કે વાચવાની નાની લાઇટની સગવડ પણ ભૂલ્યા નથી.

ફ્લોરેન્સ (Florence)

Italian Name 'Firenze.' ફીરેંઝ.

Roman Name 'Florentia' ફ્લોરેન્શીઆ.

મંગળવારે સવારે ૭–૩૫ ફ્લોરેન્સને સ્ટેશને ઉતર્યા. ઉંઘવામાં રાત્રે જરા પણ અડચણ હતીજ નહિ, કારણકે સ્લીપીંગ કારમાં પૂરતી સગવડ હોય છે. ટ્રેનમાંથી ઉતરી 'હોટેલ બાલીઓની' (Hotel Baglioni) માં સવારે આઠ વાગ્યે પહોંચ્યા. જરૂરી નિત્યકર્મથી પરવારી તુરત કુકની ઓફીસમાં જઈ સવારની તથા બપોરની સહેલગાહની ટીકિટો બદલી લીધી. કુકની ટુર સવારે ૯–૩૦ દરેક જગ્યાએ શરૂ થાય છે અને ૧૨ાા કે ૧ાા વાગ્યે બંધ થાય, પાછી ૨ થી ૨ાા વાગ્યે શરૂ થઈ ૬ વાગ્યે પૂરી થાય; એની બુકો, ગાઈડ અને ગાડી બધુ તૈયાર હોય. અમારેતો એની ઓફીસે જઈ વાઉચર બતાવી ટીકિટ લઇ ગાડીમાં જ બેસવાનું હતુ.

ફ્લોરેન્સ મોટુ શહેર છે. એની વસ્તી ૧૫૨૦૦૦ ની કહેવાય છે. એને La Bella–'સુંદર શહેર' વાજબી રીતે કહે છે. અગાઉ ટસ્કનીની પ્રાંડચીની એ રાજધાની હતું. અત્યારે એ પરગણાનું મુખ્ય શહેર છે. એના ઘરોની બાંધણી સુંદર છે અને કેટલીક જગ્યા ખાસ જોવા લાયક છે. ફ્લોરેન્સની કળા વખણાય છે અને ચિત્રકામમાં એની સ્કૂલ–શાખા–જૂદી છે. જો કે ઈટા-

લીઅન કળામાં તેનો સમાવેશ થાય છે છતાં એની શાખા જૂદી હોવાનું કારણ એ છે કે એના ચિતારા મુખનો વિભાગ સારો ચીતરવામાં બહુ કુશળતા બતાવતા હતા. ઇટાલિની કળા આ શહેરમાં ભર યુવાવસ્થામાં આવી એમ કહેવાય છે. જેટલું એ કળાની બાબતમાં અગ્રગણ્ય શહેર છે તેટલુંજ બાલાસાહિત્યમાં પણ એનું સ્થાન સુંદર છે. ફ્લોરેન્સ આરનો (Arno) નદિને કાંઠે આવેલું છે.

ફ્લોરેન્સમાં મેડિચિ (medici) નામના કુટુંબનું ઘણા વર્ષ રાજ્ય રહ્યું. મેડિચિ કુટુંબે પોપ પણ આપ્યા છે એટલે કે એ પોપ મેડિચિ કુટુંબના થયા છે ફ્લોરેન્સ ખરેખર એના પંદરમી સદીના ત્રણ મહાન કળાકારો માટે વખણાય છે. માઇકલ એન્જેલો (Michael Angelo) લીઓનાર્ડો ડા વીન્ચી Leonardo da Vinci અને રફેલ Raphael એ ત્રણે ફ્લોરેન્સના ખરા જીવન હતા. બીજા ઘાટીઓ અને ઓપકારીઓ વિગેરે પણ ઘણા જાણીતા ચિત્રકારો અને શીલ્પીઓ ત્યાં થયા છે; પણ પંદરમી સદીનું નુર તો ઉપરના ત્રણ ગણાય છે. વળી ઇટાલિમાં ઇ. સ. ૧૪૦૨ માં Renaissance 'નવજીવન' આવ્યું તે વખતે કળાવિભાગમાં જે મોટો ફેરફાર થયો, કળાની નવીન દિશાઓ ખીલી અને જૂના ઝભાઓ ઉતારી નાખ્યા તેને માટે પણ ફ્લોરેન્સને ઘણું માન ઘટે છે. એના ખરા ઉદ્ધારક મેડિચિ અને તેનું કુટુંબ હતું. ફ્લોરેન્સ ઉપર તેમનો દોર ઘણી પેઢી સુધી રહ્યો. શીલ્પકામ અને પુતળાની કારીગરીમાં પણ ફ્લોરેન્સે પંદરમી સદીમાં સારો ભાગ ભજવ્યો, પણ અતિ માઇકલ એન્જેલો રોમ ગયો અને ત્યાર પછી ફ્લોરેન્સની રહૂથમાં ખાસ જીવ જેવું રહ્યું

નહિ. પુતળાંના શિલ્પી તરીકે ડોનાટેલ્લો (Donatallo)નું નામ પણ ઘણું મશહુર છે અને એ માઈકલ એંજેલોની પહેલા થયો હતો. વીરોશીઓ Verrocchio પણ ચિત્રકાર તરીકે સારૂ નામ મૂકી ગયો છે.

આજે સવારે ગાડી કે મોટર નહોતી. ચાલીને જોવાનું હતું. નજીકમાંજ બધે ફરવાનું હતું. સાથે રસાલો ઘણો મોટો હતો. જોનારા લગભગ ૮૦ હશે અને ગાઈડ એકજ એટલે જેટલું સંભળાય તેટલું સાંભળવાનું રહ્યું. અને જોવા આવનારામાં અમેરિકન ડોસીઓ વધારે, એટલે મર્યાદા બરાબર જાળવવી પડે. બપોરે ગાડી મળવાની હતી. સવારે તો લગભગ ચાર કલાક ફરવાનું અને ઊભા રહેવાનુંજ હતું.

ફ્લોરેન્સના પ્લાન—નકશા—અમને હોટેલવાળાએ આપ્યા હતા, તેને અનુસારે ચાલી અમે તદ્દન અજાણ્યા હતા છતાં કુકની ઓફિસ શોધી કાઢી.

કવિ, ચિત્રકાર, શિલ્પી અને સ્થાપત્યકારના આ City of Flowers ફૂલના શહેરને માટે એક કવિએ લખ્યુ છે કેઃ—

Where'er our charm'd and wondering gaze we turn,
Art History & Tradition wait to claim
Our deepest thought. statues and marble groups
Adorn the streets; the very stones have tongues-
The holy fanes, the towers, are eloquent.

આ કવિતાનો ભાવ ફ્લોરેન્સમાં ફરતી વખતે બરાબર દેખાઇ આવે છે. ડાન્ટેએ અહીં Divina Comedia લખ્યું, બોકેશીઓએ અહીં Decamerone લખ્યું, મોટો રાજ્યનીતિ

મેકીઆવેલી Mechhiavelli અહીં થઇ ગયો અને મોટો ખગોળવેત્તા ગેલીલીઓ Galileo આ ભૂમિનો પુત્ર હતો.

અમે શહેર જોવા ચાલ્યા. સર્વથી પ્રથમ ડુમો (Duomo or Meria dal fiore) નામનું કેથીડ્રલ જોયું. એનું કામ સને ૧૨૯૮ મા શરૂ થયું હતું. એનો ઉપરનો ઘુમટ (ડોમ) ઘણો જબરો ગણાય છે અને પરદેશથી અનેક શિલ્પીઓ એને જોવા માટે ફ્લોરેન્સ ખાસ આવે છે. ઉપર સુધીની નીચેથી ઉંચાઈ ૩૫૬ ફીટ છે. એ દેવળ જોવા લાયક છે થાભલા ઘણા જબરા અને ખાસ કરીને એના બ્રોઝના બારણા બહુ જોવા લાયક છે. એની બાજુમા બેપ્ટીસ્ટ્રી Baptistery અને કેમ્પેનાઇલ Campanile બન્ને શિલ્પની નજરે જોવા લાયક છે.

રસ્તાના ચોકમા કેટલાક ઘણા સુંદર પુતળા છે. એ દરેક ધારી ધારીને જોવા લાયક છે. એમા લડતો લડાયક યોદ્ધો (gladiator) વિગેરે કેટલાક પુતળા બહુ સુંદર છે. ફ્લોરેન્સમા માઇકલ એન્જેલોએ ઘણા કામો આરંભેલા પણ એને પોપે રોમમા બોલાવી લીધો તેથી તે કામો અધુરાં રહી ગયા છે. આવા અધુરા કામો પણ જોવામા આવે છે. એન્જેલો પૂતળા બનાવનો હતો અને ચિત્રકાર તરીકે પણ જબરો હતો. એ ચોકમાં નેપ્ચ્યુનનો ફુવારો બહુ સુંદર છે.

ફ્લોરેન્સમા ડાન્ટે (Dante)નું ઘર બતાવવામા આવે છે. એ જૂના જમાનાનું ઘર બહારથી જરા જોઇ જવા જેવુ છે

ફ્લોરેન્સનું ઘણું જોવા યોગ્ય સ્થળ તે તેની યુફિઝિ ગેલેરી છે. એનું નામ Galleria degli Uffizi છે. આખી દુનિ-

યામાં તે મશહુર છે. એનો, ચિત્ર અને પુતળાંનો સંગ્રહ ઘણો મોટો છે અને આખી દુનિયામાં વખણાય છે. એની ઉપર ચઢવાના ૧૨૬ પગથિયા છે પણ લીફ્ટથી ચઢાય છે. લીફ્ટમાં એક સાથે દશ માણસ બેસે છે પણ આવતાં જતાં એને વખત ઘણો લાગે છે. ફ્લોરેન્સની સ્કૂલનો બરાબર અભ્યાસ કરવો હોય તેને માટે આ લાઇબ્રેરી-ગેલેરી બહુ સુંદર સ્થાન છે. એમાં બધી સ્કૂલોનાં ચિત્રો છે. એમાં પુતળાં પણ બહુ જોવા લાયક છે. ખાસ કરીને રાફેલનાં ચિત્રો, રોમાનોનાં ચિત્રો અને રેનોલ્ડનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. આખી લાઇબ્રેરીનું પ્રત્યેક ચિત્ર નીહાળીને જોતાં તો દિવસો લાગે.

વેનીસની સ્કૂલનાં પેઇન્ટીંગો પણ અહીં ઘણાં છે અને બહુ સુંદર છે. બેલીનીનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ સારૂં છે. બોટીસેલીના પાર વગરના ચિત્રો બહુ જોવા લાયક છે. લીઓનાર્ડો વીન્ચીનાં પણ સુંદર છે.

એક રૂમમાં માઇકલ એન્જેલોનાં ચિત્રો છે તે પણ બહુ સુદર છે. એનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ વખણાય છે.

Tribuna નામનો આઠ ખુણાવાળો રૂમ છે. એમાં બહુ સુદર શિલ્પકામનાં પુતળાં છે. મેડિચિનું વિનસનું પુતળુ અદ્ભુત છે. કુસ્તીબાજોનું પુતળું પણ એટલુંજ વખણાય છે.

છેવટે એક રૂમમાંથી આખા શહેરનો દેખાવ જોઇ શકાય છે તે જરા વખત રોકાઇને જોઈ લેવા લાયક છે.

આ ગેલેરીમાં એટલો મોટો સંગ્રહ છે કે બધી સ્કૂલોનો બરાબર ખ્યાલ આવી જાય. વિવેચક દૃષ્ટિથી જોનાર અને બના-

વનાર ગાઇડ હુશિયાર હોય તો થોડા વખતમા ઘણુ જોઇ શકાય છે સગ્રહને બહુ સુદર રીતે જાળવ્યો છે.

એની અદરથી Pitti gallery મા જઇ શકાય છે તે વધુી દૂર છે પણ અદરથીજ રસ્તો કાઢ્યો છે. રસ્તાના કોરીડરમા સેંકડો ચિત્રો આવે છે તેના ઉપર ચાલતા નજર નાખતા જવી. એમા રોમના રાજાના અને પોપોના ચિત્રો ઘણાખરા આવે છે. Franciscan church of santa crose અને Loggia dei Lanzi પણ જોવા લાયક છે

ફ્લોરેન્સ જોતા એક વાત મગજ પર બરાબર ઠસે છે આર્ટ-કળા શી ચીજ છે તેનો યુરોપીઅનોને સુંદર ખ્યાલ આવેલો અને તેને જાળવી રાખવા તેમણે ઘણો સારો પ્રયત્ન કરેલો એમા જરા પણ શક નથી જે પ્રજા એક પેઇન્ટીંગના ત્રીશ ચાળીશ હજાર પાઉન્ડ આપી શકે તેને કળાની કેવી કદર હશે તે વિચા રવા જેવુ છે. એ પ્રજાનું ખરૂં મન ક્યાવિભાગના પોષણમા બગબર વપરાય છે અને ચિત્ર કે શિલ્પ કેવુ હોય તે તે સમજે છે એક માણસ ઉભો હોય તો તેનાં અગ પ્રત્યગ કેવા હોય તેનો અભ્યાસ કરે છે અને anatomy શરીર શાસ્ત્ર તો એટલુ સારૂં જાણે કે માપ વગરનું એક અગ ન હોય. બે ઇચના શરીર પર ચાર ઇંચની પાઘડી યુરોપમા ઉભ નહિ પ્રત્યેક શિલ્પ મનુ ષ્યને માપીને યાગસરનું કર્યું છે. રગ પૂરવામા બાવ એવો હ વે કે દરિયો બનાવવો હોય તો બરાબર બનાવે, જગલ હોય તો જગલ. એ જોનારની કલ્પના ઉપર છોડવામા આવતું નથી પણ ચિત્રમાં બરાબર બનાવવામાં-ઉતારવામા આવે છે ચિત્રને દૂરથી જોવાના આવે છે જ્યા ખાવાના વાંધા હોય તે પ્રજાને કળાની કિમત

ક્યાંથી આવી શકે ? બાકી ધરાયલી પ્રજા એની ખરી કિંમત કરે છે અને એણે કેવી કિંમત કરી છે તે અહીં નજરે જોવાય છે. એ પ્રજા સુંદર ચિત્રકાર કે શિલ્પીને રાજાની પડખે સ્થાન આપે છે, એના મરણ પછી એનાં જીવનચરિતો લખાય છે અને સેંકડો વર્ષો સુધી એને યાદ કરવામાં આવે છે. ચિત્રમાં રંગ કેટલો જોયો તેના આંકડા અહીં સૂઝતા નથી, ભાવવાહી વસ્તુની કિંમત થાય છે. માઇકલ એન્જેલોના એક એક ચિત્રના લાખો રૂપિયાની કિંમત થાય છે, તે જોવાની એકવાર આવડત થઇ જાય તો કિંમત કરતા આવડે.

બપોરે બે ઘોડાની ગાડીઓમા જવાનુ હતુ. ઠેઠ કોઠે ઘોડા ચાલતા હતા. ત્રણ માઇલનો એક બુલવાર્ડ જેવો રસ્તો આવે છે. તેની પહેલા મેડિચિ કુટુંબની દાટવાની જગ્યા આવી. એનું પણ અજબ કામ છે. દશ લાખ પાઉન્ડ ખરચ્યા છતા અધુરૂ રહ્યુ છે.

એમા રાત અને દિવસ (Night & Day)નુ સજીવારોપણ (personification) બહુ મજાનુ છે, એમા ખરો ભાવ આણ્યો છે. તેની સામે ઉષા અને સંધ્યા (Dawn & Twilight) પણ ખરેખર જોવા લાયક છે. આ બધા આરસના પુતળા છે. એ પુતળાં માઇકલ એન્જેલોનાં બનાવેલા છે.

વીઆ ડી કોવીને રસ્તે ત્રણ માઇલ ચાલ્યા ત્યા માઇકલ એન્જેલોનો સ્કવેર (ચોગાન) આવ્યો. તેમા વચ્ચે એન્જેલોનુ મોટું બાવલુ મૂક્યુ છે. ત્યાથી નદી, શહેરોના દેખાવ જોવા લાયક છે. એને promanade પ્રોમાનાડ કહે છે. આ જગ્યાએથી આખા ફ્લોરેન્સનું દશ્ય ઘણુ રમણીય દેખાય છે. એ દેખાવને 'પેનોરામા' કહે છે.

ચર્ચ ઓફ સાંટા ક્રોસ (santa Croze) મળતું છે. એમાં માઈકલ એંજેલો, ગેલીલીઓ, મેકીઆવેલીને દાટવામાં આવ્યા છે. એ દરેકનાં પુતળાં પણ છે. ડાન્ટેની જગ્યા છે પણ તેને અહીં દાટેલ નથી. એને રેવેના (Revana)માં દાટવામાં આવેલ છે.

શહેરની વચ્ચે ચોક છે તેની પાસે Piazza della Signoria છે. એમાં ઘણી ઐતિહાસિક બાબતો છે. એમાં Hercules and Bacchusનું પુતળું ખાસ વખણાય છે.

ફ્લોરેન્સનું વર્ણન લખવા બેસીએ તો પાર આવે તેમ નથી. એમાં એટલી કારીગિરીની ચીજો છે કે પ્રત્યેક માટે લખતું મુશ્કેલ પડે. ઇટાલિ આવનારે આ શહેર જોવા જેવું છે અને ખાસ કરીને જેટલો વખત મળે તેટલો તેની ગેલેરી જોવામાં ગાળવા જેવો છે. એ જોવાથી જૂદી જૂદી ચિત્રકળાનો ખરો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ નહિ આવે તો અપૂર્વ ચીજો જોવાની તક અને સંતોષ તો જરૂર મળશે.

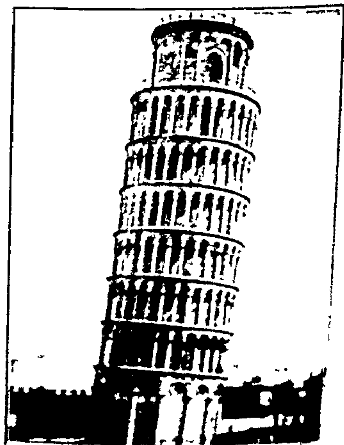
કોઇ ચીજ મળતી નથી. એક લીરાના એટલે દોઢ આનાના સો સેંટીમ થાય એટલે પાંચ દશ પચાસ સેંટીમ સાથેજ વહેવાર છે. આખા ઇટાલિમાં ચલણ લીરાનું છે. એનું નામ Lire છે પણ એનો ઉચ્ચાર 'લીરા' છે.

ઇટાલિમાં સ્ત્રીઓને હજુ ચોટલા ઘણા રહ્યા છે. પોપનો હુકમ છે કે ચોટલા રાખવા અને ઇટાલિ ઘણું ખરૂં રોમન કેથોલીક છે એટલે ચોટલા રહ્યા છે. પોપનું જોર હજુ ઘણું છે. કેટલાક મંદિરમાં ટુંકી બાંહ્યના કપડાં (સ્કાર્ફ) પહેરેલી સ્ત્રીઓને દાખલ થવા દેતા નથી એટલે પછી તેમને રૂમાલ બાંધી હાથ ઢાંકવા પડે છે. આ દેખાવ બહુ રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

પીઝા pisa.

બુધવારે સવારે (તા. ૪-૮) ક. ૭-૧૦ ટ્રેનમાં બેસવાનું હતું. વખતસર તૈયાર થઇ ટ્રેન પર ગયા. આજે પીઝા (pisa) થઇ સાંજે રોમ પહોંચવાનું હતું અને રોમ એટલે તો આખી દુનિયાનું અજબ શહેર અને તેનો ઇતિહાસ ઘણો ભણેલો એટલે બહુ રસ પડશે એવી આશામાં ચાલ્યા.

તેજ સવારે ૮-૫૨ પીઝા પહોંચી ગયા. પીઝા ફ્લોરેન્સથી ૪૯ માઇલ છે. અને જીનોઆથી ૧૦૨ માઇલ થાય છે. સ્ટેશન પર ક્લોક રૂમમાં સામાન મૂકયો. દરેક સ્ટેશન પર ક્લોક રૂમ હોય છે.

પ્રતિધ્વનિ (echo) બહુ લાંબો વખત ચાલતો હતો. ત્યાં અવાજનું દશવાર પુનરાવર્તન થતું હતું. મારા મિત્રે પણ ગળાના અવાજ કર્યા. બરાબર લાંબો પડઘો પડતો હતો. એમાં એક કરારા આરસનું પુલ્પીટ બહુ મજાનું છે. તેની કારીગિરી સુંદર અને ભાવવાળી છે.

પણ પીઝાની સુંદર ચીજ તો એનો **ઢળતો મિનારો Leaning tower (લીનીંગ ટાવર)** છે. એને Campanile પણ કહેવાય છે. એ ઘણો આડો ટાવર છે. એના આઠ માળ છે. કુલ પગથીઆ ૨૯૭ છે. ત્રણ માળ સુધી તો માળની સપાટ ભૂમિ પણ આડી છે પણ ચોથા માળથી સપાટ ભાગ સીધો આવે છે. એટલે ટાવર બન્યા પછી નમી ગયો કે બનાવ્યોજ વાંકો તે સમજાતું નથી. જમીનમાંથી ધરતીકંપ સામે બચાવ માટે પણ તેમ કર્યું હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કડીઆની દોરી (પ્લમ લાઇન) મૂકીએ તો ૨૫ ડીગ્રી વાંકો છે. તેર ફીટ આડો જાય છે. અતિ આશ્ચર્યકારક ચીજ છે. ઉપરથી આખા શહેરનો અને દૂર આવેલો કરારાનો પર્વત જેમાંથી કરારા આરસ નીકળે છે તેનો વ્યુ-દેખાવ-મજાનો છે. સડક, રેલ્વે, ખેતરો, અને ગામ બહુ મજાનાં દેખાય છે. આ ટાવર પર ચઢતાં દરેક માળે એક ફેરો મારીએ એટલે બહુ થાક લાગતો નથી. ઉપર સાત મોટા ઘંટા છે તેના દરેકના સુર બહુ ભિન્ન પણ સાંભળવા ગમે તેવા છે અને તેમાં વાજાં વાગે છે. એમાંનો એક ઘંટ વજનમાં છ ટન છે એમ કહ્યું. લીનીંગ ટાવર દુનીઆપરની એક અજાયબી છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. ગેલીલીઓએ આ ટાવરનો આકાશ ગ્રહચારના અભ્યાસને અંગે ઘણો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

બાપ્ટીસ્ટ્રીની પડખે બાજુમાં એક સુંદર કબ્રસ્તાન cemetery છે. એનું નામ કેંપોસાંટો છે. એને બાંધવામાં પવિત્ર મનાતી જેરૂસાલેમની ૬૩ વહાણ ભરીને ધૂળ લાવવામાં આવી હતી. એ સેમીટરીમાં ઘણાં પુતળાં અને કબરો છે. એના ફ્રેસ્કો બહુ સુંદર છે. એમાં સ્વર્ગ નરક અને લાસ્ટ જજમેન્ટનાં ચિત્રો અતિ સુંદર છે. Triumph of death નું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ ગરીબને સતાવતો નથી પણ સત્તાવાહીને કેવો ભય ઉપજાવે છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. સૃષ્ટિનાં સર્જન Creation નું ચિત્ર–fresco–પણ બહુ ભાવવાહી છે. બીજા કેટલાંક પુતળાં અને કબરો જોવા લાયક છે.

અહીં ઘણો સખ્ત વર્ષાદ પડ્યો. અર્ધો કલાક ખોટી થવું પડ્યું. હિંદુસ્થાનમાં આવે તેવો મારમારનો આ વર્ષાદ હતો.

એક સુંદર પુતળાંઓનું કારખાનું અને તૈયાર પુતળાઓ જોયાં. બહુ સારી કારીગિરી પીઝામાં થાય છે. એની કિંમત પણ ઘણી રીતસરની લાગી.

રોમ. Rome-Roma.

હોટેલમાં આવી લંચ લઈ સ્ટેશન આવ્યા. કલોક રૂમમાંથી સામાન લઇ લીધો. ૧-૨૨ બપોરે ગાડી ઉપડી. રોમ ક. ૭-૫ રાત્રે આવ્યું.

બોસ્ટન હોટેલ ('Hotel Boston')માં ગયા. સ્ટેશનથી દશ મીનિટને રસ્તે છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. વચ્ચે બે ત્રણ ઘણા મજાના ફુવારા આવ્યા.

રોમ શહેરની વસ્તી અત્યારે સવાચાર લાખની ગણાય છે. એને Eternal City 'સર્વકાળનું શહેર' કહે છે. એના સંબંધમાં લખતાં એક કર્તાએ લખ્યું છે કે રોમને એક દિવસમાં બાંધવામાં આવ્યું નહોતું અને રોમ એક દિવસમાં જોઇ શકાય તેવું નથી. Rome was not built in a day & Rome cannot be done in a day. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે. રોમ ઘણું પુરાતન અને ઐતિહાસિક શહેર છે અને તેમાં જોવા તથા સમજવા જેવી વસ્તુઓ એટલી બધી છે કે એનો જોતાં પાર આવે તેમ નથી. એની સાથે રોમનો આખો ઇતિહાસ અને યુરોપના ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ એવી રીતે ગુંથાયેલા છે કે એને જોતાં અને સમજતાં દિવસો નીકળી જાય. ઓછામાં ઓછા છ દિવસ રહીએ તો માત્ર બહુ અગત્યની ચીજો રોમમાં

જોઈ શકીએ અને એક માસ પણ અધુરો લાગે એવું રોમ શહેર છે. અમારે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત રહેવાનું હતું તેમાં જે જોયું અને ગાઇડ વિગેરે પાસેથી સાંભળ્યું તેનો કાંઇક અહેવાલ અત્ર લખી નાખ્યો છે.

રોમ· ઇટાલિની રાજધાનીને રોમ કહે છે. ઇટાલીઅન ભાષામાં એ રોમા Roma કહેવાય છે. એની વસ્તી સવા ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એમાં ટ્રામની સગવડ સારી છે. એની ઇટાલીઅન ભાષા એવી છે કે આપણે જરા પ્રયત્ન કરીએ તો તુરત આવડી જાય. અમારા વખતમાં શબ્દના ધાતુઓ roots શીખવના હતા એટલે લેટીન શબ્દો ઘણા આવડે અને અંગ્રેજી ભાષામાં જુજ રૂપાંતર પામતાં ઘણા શબ્દો તો ઇટાલીઅનમાં પરિચિત લાગે તેવું છે. રોમન ભાષા સમજવામાં આનંદ આપે તેવી છે.

મુસોલિનિ અત્યારે ઇટાલિમાં મહાન વ્યક્તિ છે. એના જીવન ઉપર ઘણાં આક્રમણ થયાં છે પણ એ પૂર જોમથી આગળ વધ્યે જાય છે. એ અસાધારણ મનોબળ ધરાવનાર વ્યક્તિ સબંધી કેટલીક હકીકત આગળ આવશે તેથી તેનું નામ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રોમમાં હોટેલની સગવડ ઘણી સારી છે. અમે એસ્ટન હોટેલમાં રહ્યા હતા ત્યાં અમને એક બાથરૂમ અને બે સુવા બેસવાના ઓરડા ઉપરાંત એક સ્ટેટરૂમ આપ્યો હતો. તેનું ફરનીચર અને તેની લાઇટ રાજવંશીને પણ શરમાવે તેવાં હતાં. એ હોટેલમાં શેફ (મુખ્ય રસવતીકાર) ઘણો હુશિયાર હતો એટલે જે વસ્તુ વેજીટેરીઅન તરીકે તૈયાર કરવાનું કહીએ તે બહુ

સારી કરી આપતો હતો અને ખાવા પીવાની સગવડ ઘણી સારી હતી.

રોમ શહેર, ટાઇબિર (Tiber) નદી પર આવેલું છે. આખા ઇટાલિમાં તે મોટામાં મોટી નદી છે અને રોમની બરાબર વચ્ચે થઇને પસાર થાય છે. અસલ રોમને **સાત ટેકરીનું શહેર** કહેવામાં આવતું હતું. તે સાતે ટેકરીઓ હાલ દેખાય છેઃ કેપીટોલાઇન Capitoline, ક્વીરીનાલ Quirinal, વીમીનાલ, Viminal, એક્વીલાઇન Esquiline, પેલેટાઇન Palatine, એવેન્ટાઇન Aventine અને કેલીઅસ Cælius. આ સાતે ટેકરીઓને દૂરથી પણ જોઈ અને એની નજીક પણ ગયા હતા. આ સાતે ટેકરીઓનો અને રોમનો આખો ઇતિહાસ મારા અભ્યાસમાં આવી ગયો હતો એટલે વિસ્મૃત થતા જતા સસ્કારો તાજા થયા, અભ્યાસનો સુંદર સમય સ્મરણમાં આવ્યો અને ત્રણે દિવસ બહુ મજા પડી. બાળકાળની ચિંતા વગરની નિર્દોષ જીંદગી અને તે વખતે મગજ પર પડેલી છાપો તાજી થઇ અને ધડિભર બહુ આનદ અનુભવ્યો. **તે हि नो दिवसा गताः ।** એ દિવસો તો ખરેખર ગયા!

સદર સાતે ટેકરીઓ ઊંચાઇમાં લગભગ ૧૭૫ ફીટ છે અને હારબંધ આવેલી છે. રોમમાં પોપનું રાજ્ય હતું તે સને ૧૮૭૦ માં પૂરું થયું, પણ હજુ પણ પોપની વેટીકન અને રોમનાં દેવળોપર પોપની સત્તા છે. અને તે empirium in emperio 'રાજ્યમાં રાજ્ય'—આંતર સંરાષ્ટ્ર ગણાય છે. તેના ઉપર ઇટાલિના રાજ્યની સત્તા ચાલતી નથી અને તેમાં જે ગુન્હા થાય તેની સજા વિગેરે પણ પોપની કોરટ કરે છે. ખ્રિસ્તીઓના

રસ્તે જતાં મોટા ભવ્ય મકાન સામે Unknown Soldier અજાણ્યા સિપાઇની એક બહુ સુંદર કબ્ર બનાવી છે. છેલ્લી લડાઇનું એ સ્મારક છે. ઇટીલીઅનો એ કબ્રને ઘણું માન આપે છે. આ આખો ચોક અને કબ્ર ખાસ જોવા લાયક છે. નેપ્ચ્યુન દરિયાનો દેવ એનું મંદિર ઘણું પુરાણું અને જોવા લાયક છે. રસ્તામાં ચાલતાં સાત જગ્યાએ મોટાં મોટાં સ્મરણ સ્તંભો આવે છે. એને ઓબેલો Obelisk કહે છે. એ દરેકનો ઇતિહાસ જાણવા લાયક છે. એની ઊંચાઇ ૫૦–૬૦ ફીટથી વધારે હોય છે. એના પર જનાવરનાં ચિત્રો જેવું લાગે છે, પણ પૂછતાં સમજાય છે કે એ ચિત્રો નથી પણ ઇજીપ્શીઅન ભાષામાં લખેલા લેખો છે. ઇજીપ્શીઅન લોકોની અસલ લિપિની એવા પ્રકારની હતી. એ દરેક કોલમ–થાંભલા બહુ ઊંચા અને ભવ્ય લાગે છે. ઇજીપ્તમાંથી એને રોમમાં લઈ આવ્યા છે. અસલના વખતમાં આટલા મોટા થાંભલા રોમમાં આટલે દૂર કેવી રીતે લઇ આવ્યા હશે તેનો ખ્યાલ થવો જરા મુશ્કેલ લાગે છે; પણ વેટીકનમાં ચિત્રો છે તેમાં એવા મોટા ઓબેલોને કેવી રીતે વહાણમાં ચઢાવતા ઉતારતામાં આવતા હતા તેની વિગત નજરે જોઇએ ત્યારે રોમ ક્રિસ્તીસનની પૂર્વે પણ અનેક કળાનો ભંડાર હતું એમ જરૂર લાગે છે. એનો સમજવા યોગ્ય ઇતિહાસ છે.

રસ્તામાં Marcus Aurelius માર્કસ ઓરેલીયસનું ઘોડા પરનું પૂતળું (Equestrian Statue) બહુ સુંદર છે. ઘોડા પરના જે અમુક પુતળાંઓ વખણાય છે તેમાંનું એક એ છે. એ પુતળાને બહુ બારિકાઇથી જોવા લાયક છે. એમાં સારી રીતે બારિકાઇથી કારીગિરી કરેલી છે. અને ક્રિસ્તીસનના ચક્રની

શરૂઆતમાં પણ મનુષ્ય અને ઘોડાના શરીરનો બારીક અભ્યાસ તે બતાવી આપે છે. આ છેલ્લો રોમન શહેનશાહ મોરો Imperial philosopher તત્વજ્ઞાની સમ્રાટ્ હતો અને બહુ વખણાઇ ગયો. એનું આત્મમંથન વાંચવા યોગ્ય છે, પણ અહીં તે અસ્થાને છે. પહેલા ક્રીસ્ચીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઈનનું આ બાવલું છે એમ ધારવામાં આવતું હતું તેથી તે જળવાઇ રહ્યું.

એની બાજુમાં હાલના ઇટાલીઅન નરવીર મુસોલિનિની ઓફીસ છે. એ જરૂર પડે ત્યારે પોતાની ઓફિસમાંથી હજારો રોમન લોકોને સંબોધીને ભાષણ આપે છે, અને રોમનો તેને સાંભળે છે. એની બાજુની બારીમાંથી એના ઉપર બોંબ ગોળા વડે આક્રમણ થયું હતું તે બતાવવામાં આવે છે. એ જરા પણ ગભરાયો નહોતો.

<u>કેપીટોલ Capitol.</u>

Palatine પેલેટીન.

આ પુરાણા રોમનાં જૂનાં ખંડેરો બહુ જોવા લાયક છે. એને પ્રથમ રોમ્યુલસ અને રીમસે (Romulus & Remus) ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૪ માં બાંધેલાં. એ અસલનું રોમ શહેર હાલ જીર્ણાવસ્થામાં પડ્યું છે. બાજુમાં મોટું કોલીસીઅમ છે જે હવે પછી જોવાનું છે. આ પેલેટાઇન જોવામાં ગાઇડની ખાસ જરૂર છે. એ સર્વે ઐતિહાસિક સ્થાનો બતાવે છે. ગાઇડ વગર આપણે તો ઉજડ ગામની જાત્રાએ ગયા હોઇએ એમજ લાગે. એના ચાર દરવાજા છે તેને portus કહેવામાં આવે છે. જુની કારી-

ગીરી જીર્ણ સ્થિતિમા તે પર દેખાય છે. રોમ ઉપર અનેક આક્રમણો થઇ ગયા છે એટલે અત્યારે જુના રોમનો જે ભાગ દેખાય છે તે તદ્દન નષ્ટપ્રાય સ્થિતિમાં છે. હાલ થોડા વરસથી બહુ સંભાળથી ખોદી તેમાથી જૂના ઘરો મહેલો અને ઘણી ચીજો શોધી કાઢેલ છે તે દરેક જોવા લાયક છે અને તે વસ્તુ અમુક વસ્તુજ છે એમ કહેવામાં આવે ત્યારે બહુ કૌતુક થાય છે.

બુરઘીસ ગાર્ડન્સ્ અને સંગ્રહસ્થાન.

Borghese Gardens & Museum.

હાલમાં એને Villa Umberto Primo કહેવામાં આવે છે. સત્તરમા સૈકામાં એને સ્થાપવામાં આવ્યું છે. પ્રીન્સીઅન ગેટ (Princian gate)માં થઇને એમાં જવાય છે. એ ઘણો સુંદર બગિચો અને સંગ્રહસ્થાન છે. દાખલ થતાં વીક્ટર હ્યુગો નું સુંદર બાવલું છે, બાજુમાં Goethe ગોથેનું બાવલું સારૂં છે. બુરઘીઝ સાથે નેપોલીઅન પહેલાની બહેન પરણી હતી. એ મ્યુઝિયમ ૧૯૦૨ માં પ્રજાકીય થયું જમીનપર બાવલાં આરસનાં છે અને ઉપર પહેલે માળે ગેલેરી છે. પીક્ચર ગેલેરીમાં રાફેલ, ટીશીઅન (Titian), સેડોમા અને કોરેજીઓનાં ભાવવાહી સુંદર ચિત્રો છે અને રોમમાં વેટીકન પછી બીજે નંબરે આ ગેલેરી આવે છે. બાવલાંમાં બરનીનિ (Bernini) નું Apollo & Daphne નું બાવલું અસાધારણ છે. એમાં અંગ પ્રત્યંગ બહુ સુંદર યોજેલ છે. મનુષ્ય શરીરના ઘાટનો તો એનો ભારી રીતે અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બીજાં બાવલાં પણ બહુ જોવા લાયક છેઃ—

પીક્ચર ગેલેરીના ૧૧ ઓરડા છે. સેડોમાનું પવિત્ર કુટુંબ (રૂમ ૧ લામાં), ૪ થા રૂમમાં રાફેલનું entombment, તેજ રૂમમાં Van Dyck વાનડાઇકનું પાએટા (Pieta), માઇકલ એન્જેલોનું Cructfixion–એ ચિત્રો બહુ સુંદર છે. લગભગ સર્વ ઇટાલીઅન સ્કૂલોને અહીં સ્થાન છે. સંગ્રહસ્થાનમાં સ્ટેચ્યુ અને પેઇન્ટીંગ બહુજ સુંદર છે અને અભ્યાસ ન કરેલા સાધારણ

ધરોનું એની સાથે સામ્ય ઘણું લાગ્યું. સીઝર ક્યાંથી નીકળ્યો, એને શુકન કેવા ખરાબ થયા, ક્યા મરાયો, ક્યા પડ્યો–એ સર્વ સ્થાનો દેખાય છે સેનેટ હાઉસની જગ્યા પણ દેખાય છે વેસ્ટલ **વરજીન**નું–કુમારીઓનું પવિત્ર સ્થાન (Temple of cybele) દેખાય છે. તેમનો ન્હાવાનો કુંડ પણ સરસ છે. એક મોટી જગ્યા આવે છે તે **સીઝર** પસાર કરી ગયો. અને પછી ત્યા તેનું ખૂન થયુ અને Thou too Brutus ! એ બોલ્યો એ જગ્યા પણ બતાવે છે. જે સ્થાને એનો રાજ્યારોહણ સમારભ થવાનો હતો તે જોઇએ છીએ, ત્યા પહોચવા પહેલા એ ખતમ થઇ ગયો અને ન જાને જાનકીનાથ ! પ્રભાતે કિં ભવિષ્યતિ–જેવી હકીકત બની ગઈ, રાજ્યના અભિષેકને બદલે લોહીની નદીઓ ચાલી. એ સર્વ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાતનું સ્થાન બરાબર બતાવાય છે. એની સામે એક બાજુ ભાષણ કરવાનું રોસ્ટ્રમ (Rostrum) બીજી બાજુ સેનેટ હાઉસ અને સામે વેસ્ટલ વરજીનનું સ્થાન–એ સર્વ જગ્યાઓ દેખવામા આવતા મનુષ્યનો સહાર, જીવનની અસ્થિરતા, કીર્તિના કિલ્લાઓ, કાળની અકળતા અને લોભની પરિસીમાના હૃદયદ્રાવક પ્રસગો મગજ માથી પસાર થાય છે.

કિલ્લાને–પેલેટાઇનને જોતા બે કલાક થયા. અનેક વાતો સાભળી. માથે સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો ગાઇડ ઘણો હુશિયાર અને માહિતગાર હતો. લંચ લેવાનો સમય થયો હતો ઇતિહાસની વાતો છોડી હોટલને માર્ગે પડ્યા

બુરઘીસ ગાર્ડન્સ અને સંગ્રહસ્થાન.

Borghese Gardens & Museum.

હાલમાં એને Villa Umberto Primo કહેવામાં આવે છે. સત્તરમા સૈકામાં એને સ્થાપવામાં આવ્યું છે. પ્રીન્સીઅન ગેટ (Princian gate)માં થઇને એમાં જવાય છે. એ ઘણો સુંદર બગિચો અને સંગ્રહસ્થાન છે. દાખલ થતાં વીક્ટર હ્યુગો નું સુંદર બાવલું છે, બાજુમાં Goethe ગેથેનું બાવલું સારૂં છે. બુરઘીઝ સાથે નેપોલીઅન પહેલાની બહેન પરણી હતી. એ મ્યુઝિયમ ૧૯૦૨ માં પ્રજાકીય થયું જમીનપર બાવલા આરસનાં છે અને ઉપર પહેલે માળે ગેલેરી છે. પીક્ચર ગેલેરીમાં રાફેલ, ટીશીઅન (Titian), સેડોમા અને કોરેજીઓનાં ભાવવાહી સુંદર ચિત્રો છે અને રોમમાં વેટીકન પછી બીજે નંબરે આ ગેલેરી આવે છે. બાવલાંમાં બરનીનિ (Bernini) નું Apollo & Daphne નું બાવલું અસાધારણ છે. એમાં અંગ પ્રત્યંગ બહુ સુંદર યોજેલ છે. મનુષ્ય શરીરના ઘાટનો તો એવો સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે. બીજાં બાવલાં પણ બહુ જોવા લાયક છે.—

પીક્ચર ગેલેરીના ૧૧ ઓરડા છે. સેડોમાનું પવિત્ર કુટુંબ (રૂમ ૧ લામાં), ૪ થા રૂમમાં રાફેલનુ entombment, તેજ રૂમમાં Van Dyck વાનડાઇક્નું પાએટા (Pieta), માઈકલ એન્જેલોનું Cructfixion–એ ચિત્રો બહુ સુદર છે. લગભગ સર્વ ઇટાલીઅન સ્કૂલોને અહીં સ્થાન છે. સંગ્રહસ્થાનમાં સ્ટેચ્યુ અને પેઇન્ટીંગ બહુજ સુંદર છે અને અભ્યાસ ન કરેલા સાધારણ

માણસને પણ જોતાં બહુ આનંદ થાય તેવી ચીજો એકઠી કરેલી છે. મેડોનાનું ચિત્ર પણ ઘણું ભવ્ય છે. એના મુખ પર નિર્દોષતા છવાઈ રહેલી છે. આખી ગેલેરી બહુ જોવા લાયક છે. અભ્યાસી હોય તે તો અહીં દિવસો પસાર કરી શકે તેવી સુંદર વ્યવસ્થા છે. અનેક ચિતારાઓને આ જૂના ચિત્રોની કોપી કરતાં અમે જોયા. કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ પુરાણા ચિત્રોની નકલ કરતી હતી. ખાસ પરવાનગી મેળવી એ કાર્ય કરી શકાય છે, ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે બાઇબલની વાતો સર્વત્ર જોવામાં આવી. ડાન્સીંગ સેટર્નનું ચિત્ર અમને બહુ પસંદ પડ્યું.

Vincole)માં માઇકલ એંજેલોનું મોઝીસનું આરસનું બાવલું ખાસ જોવા લાયક છે. એ એંજેલોએ એટલું સુંદર ઘડયું કે એના દરેક અંગ ઘાટસર અને સૌંદર્યથી ભરપૂર દેખાય છે. કવિ, શિલ્પી, ચિત્રકાર–એંજેલો એના મોહમાં પડી ગયો, એને બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે પોતાની હથોડી (chisel) તેને ડાબા પગ પર લગાવી એમ કહેવાય છે. ડાબા પગ પર હથોડીના ઘા દેખાય છે. સેંટ પીટરનું દેવળ આવતી કાલે જેવાનું છે.

સરગ નીસરણી.

આજે એક ઘણી મજાની, આનંદ આવે તેવી ચીજ છેવટે જોઈ. એનું નામ Scale Santa. Church of Sacred Staircase. એનું નામ 'સરગ નીસરણી' કહેવાય. એ ઘણું નાનું મંદિર છે પણ જરૂર જોવા જેવું છે. અંદર ગયા પછી લગભગ ૩૨ પગથીઆં દેખાય છે. દરેક પગથિયું દશ ઇંચ ઉંચું હશે. દાદરની પહોળાઈ લગભગ ૩૦ ફીટની. એના પર દરેક પગથીઆં ચઢવા પહેલાં કાંઇ ભણવું પડે અને ઉપર પહોંચતાં તો દિવસો નીકળી જાય. મારા સમજવા પ્રમાણે પોપની રજા વગર તે ઉપર ચઢી શકાતું નથી. કેટલીક બુઢી સ્ત્રીએ ઉપર ચઢતી હતી, કોઇ ત્રીજે કોઈ પાંચમે છઠે પગથીએ ચઢી હતી અને આંખો બંધ કરી પ્રાર્થના કરતી હતી. આવી અનેક બાબતો ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ ચાલે છે. આસ્થા હોય તે કબૂલ રાખે, બહારનાને હાસ્યાસ્પદ અથવા વહેમ જેવું લાગે, પણ આવા ક્રિયાવિભાગમાં ઘણીવાર તર્કને અવકાશ હોઇ શકતો નથી. સ્વર્ગ પર ચઢવું હોય તેણે આ મંદિર અવશ્ય ભેટવું જોઇએ. એમ

રોમન કેથોલીકો માને છે અને તેમ પોપ તેમની પાસે મનાવે છે. જે પ્રજાને સુધરેલી માનવામાં આવે છે તેમા આવા આવા અનેક વહેમો ચાલે છે. કોઈ માંદુ હોય તો મંદિરનુ જળ લાવીને છાંટવામા આવે છે, ઘણા છટાય છે, વિગેરે ઘણી બાબતો છે. પણ અત્ર તે અપ્રસ્તુત છે. આ સ્ટેરકેસ (દાદર) નુ ચિત્ર અને તેને અંગે ચાલતી માન્યતાનુ અંગ્રેજી વિવરણ મેં લખી લીધું છે તે જરૂર વાચવા જેવુ છે. આ પ્રમાણે આ સુંદર ઐતિહાસિક શહેરને આજે પ્રથમ દિવસે જોયુ. ઇતિહાસની ઘણી વાત ઇરાદાપૂર્વક લખી નથી. અમારો ગાઈડ ઘણો કાબેલ હતો તેથી તેના વર્ણનમા મને ઘણી મજા આવતી. રોમમાં તો એટલુ જોવાનુ છે કે આવા કળા વૈભવવાળા દેશમા માત્ર જોવામા જ અમારો વખત ગયો અને અમને કાંઈ ખરીદી કરવાનો જરા પણ સમય મળ્યો નહિ.

રોમમાં બીજો દિવસ (૬-૮-૨૬)

પ્રોટેસ્ટન્ટ અંગ્રેજોનું કબ્રસ્થાન.

English Protestant Cemetory.

અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૮૨૫ મા આ સીમેટરી બાંધી છે. એ બહુ જોવા લાયક છે. ઘણા અંગ્રેજો જેઓ રોમમા ગુજરી ગયા હોય તેમનું અહીં સ્મારક છે. એમાં બે સ્મારક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. શેલી (Shelley) ૧૭૯૨ માં જન્મ્યો, ૧૮૨૦

માં ઘણી નાની વયે દરિયામાં ડૂબી ગયો. એની કબ્ર જરૂર જોવા લાયક છે. એની બાજુમાં એનો મિત્ર Trelamny દટાયો છે.

કીટ્સ (Keats), બીજો અંગ્રેજ કવિ, ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો. તેનું સ્મારક ન કરવું, તેનું નામ ન લખવું એમ તે કહી ગયો હતો તેથી તેની કબ્ર ઉપર લખ્યું છે કે–

" Here lies one whose name lies writ in water."
1821, Young English Poet."

આ કવિ પણ બહુ નાની વયમાં મરણ પામ્યો.

એની કબ્રથી થોડે દૂર એક મિત્રે નીચે પ્રમાણે કવિતા લખી છે. ટુંબપર તો તેનું નામ ન જ લખ્યું પણ દૂર લખ્યું.

Keats ! if thy cherished name be " writ in water"
Each drop has fallen from some mourners chick,
A Sacred tribute, such as heroes seek
Though oft in vain-for dazzling deeds of slaughter
Sleep on! not honoured less for Epitaph so week.

બહુ ઊંડો ભાવાર્થ છે. ટુંબ પર લખવાના લેખને 'એપીટાફ' કહેવામાં આવે છે. બીજા ઘણા અંગ્રેજોનાં સ્મારકો છે પણ તે સર્વની નોંધ લેવાની ખાસ જરૂર નથી. આવા નાની વયના, અસાધારણ પ્રતિભાવાળા કવિરત્નની નોંધ જરૂર લેવી જોઇએ.

સીઝરે બાંધેલા શહેરની ભીંતો અને કીલ્લો બાજુમાં છે અને તેની પડખે Pyramid of Cestius છે તે બહુ ઉંચી– પિરામીડના આકારની છે અને બરાબર જળવાઈ રહેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ ની શાલમાં તે બાંધેલી છે. એ બહુ ઊંચી દેખાય છે, જોવા લાયક છે.

સેંટ પૉલ St. Paul ચર્ચ (રોમનું).

કોરીન્થીઅન સ્ટાઇલમા બાંધેલું આ દેવળ ઘણુ જબરૂં દેખાય છે. એમા થાંભલાઓ ઘણા સુશોભિત અને ઊંચા છે. એની કારીગિરીમા આડી કમાન આવે નહિ અને કોરીન્થીઅન સ્ટાઇલમા ચિત્ર વિચિત્રતા (ornamentation) વધારે હોય. એની ડાબી બાજુએ Marconi નું વાયરલેસ સ્ટેશન છે. આખી દુનિયામા મારકોનિના હાથમા એ અમર સ્ટેશન રહ્યુ છે. મહાન્ વ્યક્તિએ આ અસાધારણ મોટી શોધ કરી તેને એનો કોઇ જીવ જેવો લાભ મળ્યો નથી. સેંટ પોલના દેવળમા બીશપના ૨૬૫ ચિત્રો છે. એને Medalions કહે છે એ મદિરમા એકજ આરસના ઘણા ઊંચા ૧૮૦ થાંભલા અદર છે અને ૧૨૦ બહારના ભાગમા છે

St Paul & St. Peter ના આરસના બાવા બહુ સુંદર અને મોટા કદના છે એ ઉપરાત અત્યાર સુધી થયેલા બધા પોપના અઢી ફીટ ઊંચા મોઝેઇકના ચિત્રો છે એ ચિતરેલાં નથી પણ મોઝેઇકના છે દૂરથી જોતા એ ચિતારાએ ચીતરે લાજ લાગે

Maryના Coronation નું રાફેલનું ચિત્ર ઘણુ પ્રશસ્ય છે અને બહુ વખણાય છે. આ દેવળની નીચેના ભાગમા સેંટ પૉલની કબ્ર છે. આખું દેવળ ઘણું વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે.

ટાઈબર નદીના ઘાટ પર

ત્યાંથી ટાઈબર નદી પર ગયા ત્યા હોરેશીઅસનો પુલ જોયો. જે પુલ ઉપર હોરેશીઅસની પ્રસિદ્ધ વાર્તાની ઘટના રચા-

પલી છે અને જેના ઉપર મર્હુમ મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજીએ નાટક લખ્યું લખાવ્યું હતું એ હોરેશીઅસનો પુલ જોયો. એ નાટક મેં ધ્રાંગધરામાં જોયું હતું. આજે એ પુલ નજરે જોયો. આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વ ૩૦૦ માં બન્યો હતો.

ટાઇબરનો પુલ ઘણો મોટો છે પણ એમાં ખાસ નૂતનતા કાંઇ નથી. એની આસપાસ ઘણો ઇતિહાસ છે તે જોવા અમે આવ્યા હતા. ત્યાં એક નશીબ દેવીનું મંદિર છે. (Temple of Fortune). ત્યાં રોમન લોકો ભવિષ્ય જાણવા માટે દેવીને પૂછવા આવતા હતા. આ પુલની બાજુમાં ગટર છે. ઇસ્રીસનની પૂર્વે ગટરનું કામ કેવું થતું હતું તેના પુરાણા નમુના તરીકે જોવા લાયક છે.

બારમા સૈકામાં બાંધેલો ટાવર પણ તે પુલની નજીક બતાવવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજ તરીકે ઠીક છે, ખાસ વિશિષ્ટતા તેમાં કાંઈ દેખાઈ નહિ.

જ્યુ લોકોનું દેવળ.

આ સર્વ હકીકત ટાઇબર નદિના પુલ ઉપર અને આજુ બાજુમાં ફરીને જોઇ. રસ્તે Jewish Synagogue-જ્યુ લોકોનું દેવળ જોયું. જ્યુ લોકોના દેવળના ઉપરના ભાગનો આકાર ખાસ પ્રકારનો હોય છે. જેમ રશિયન દેવળ ઉપર સોનાના ઘુમટ હોય છે તેમ જ્યુ લોકોના ધર્મસ્થાન ઉપર જરા જૂદો પડતો આકાર હોય છે. એ તો ગાડીમાં બેઠા બેઠા જ જોઇ લીધું, કારણ અંદર જઇ કાંઇ ખાસ વિશેષ હકીકત જોવાની હતી નહિ.

ત્યાંથી Museum of Municipality માં ગયા. એનું આખું નામ—

Museo Nazionale Romano Delle Terme Diocleziane. રોમમા ગમે તે ઘરના પાયા ખોદે તેમાથી વસ્તુ ચીજો પુતળાઓ વિગેરે નીકળી આવે છે, તે કોની મિલ્કત ગણાય વિગેરેના કાયદા છે. નવી શોધખોળ અથવા અકસ્માત મળી આવતી સર્વ પુરાતની ચીજોનો આ મ્યુઝીઅમમા સંગ્રહ થાય છે અને દરરોજ કાઇ કાઇ નવી નવી ચીજો અને નમુનાઓ આવ્યા કરે છે. આમા નીચેના આરસના બાવલા ખાસ જોવા લાયક છે.

Dying Gaul મરતો ગોલ. બહુ સુંદર.

Dying Athlete મરતો એથીઆરાટ-બહુ જાણવાની છે

Flora ફ્લોરા.

Amazon. Alexander the Great.

માર્કસ ઓરેલીઅસનુ ઘોડા ઉપરનું પુતળુ-બ્રોન્ઝનું-નીચે ચોકમા દેખાય છે. મ્યુઝીઅમમાથી પણ એનો બ્લુ જરૂર જોવા જેવો છે.

Pugilist resting વાત કરતો દેખાય છે.

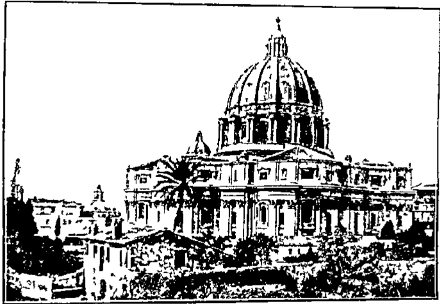
Greek Philosopher બહુ સુદર દેખાય છે.

Cicero. સીસેરો.

Ccesar. રોમના બધા રાજાઓ 'સીઝર' કહેવાતા અને જુલીઅસ સીઝરના પણ ઘણા પૂતળા છે.

એક સુંદર આરસના Vas ઉપર ૧૨ ડીવીનિટીઓનાં ચિત્ર છે.

Venus આ પૂતળુ સર્વથી સુંદર છે. એનો આત્મ અજબ છે.

સેંટ પીટર દેવળ (રોમ ઇટાલિ)

[પૃ. ૨૯૬.

એના ફેસેડ–બહારનો દર્શન ભાગ ૧૨૩ વાર પહોળો અને ઊંચાઇમાં ૧૪૫ ફીટ છે અને એને આઠ થાંભલા છે તે દરેક આરસના છે. એનો પોરટીકો–આગળનો બહાર પડતો ભાગ ૭૮×૧૪૩ વાર છે, અને ઊંચાઇમાં ૬૬ ફીટ છે.

આ મંદિરની વિશાળતા અને ઊંચાઇનો ખ્યાલ અંદર આગળ વધતાં વધતાંજ આવી શકે તેમ છે. એની વચ્ચે ઊભા રહીએ ત્યારે અંદર પેસતા માણસો દૂરથી કેટલા નાના લાગે છે એ જોઇએ ત્યારે એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. એનો આકાર ક્રોસનો છે અને માથે વિશાળ ડોમ–ઘુમટ છે. બ્રેમેન્ટીએ એની છેલ્લી રચના ઘડેલી એમ કહેવાય છે. અંદર પેસતાં બે પવિત્ર જળ (holy water)ના આરસના સુંદર ફુવારા–કુવા આવે છે. સેંટ પીટરનું પુતળું પાંચમા સૈકાનું છે. ડોમની ઊંચાઇ ઘણી છે. એનું ડાયામિટર ૧૧૮ મિટર છે. જે ચાર મીનારા ઉપર તેને ટેકવેલ છે તેની ગોળાઈ circumference ૨૩૪ ફીટ છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. એની ઉપર ઊંચે અક્ષરો લખ્યા છે તે પ્રત્યેક અક્ષર ૬ ફીટ ઊંચાઇમાં છે. નીચેથી જોઇએ તો તે અક્ષર એક ફુટનો લાગે. તેરમા ક્લેમેન્ટો નામના પોપની ટુમ્બ ઘણી ભવ્ય છે. આ મંદિરમાં પેઇન્ટીંગ નથી પણ મોઝેઇક કામનાં ઘણાં પીકચરો છે જે બહુ સુંદર છે. એના મધ્ય ઘુમટ (ડોમ)નું ડાયામિટર ૧૫૦° વારનું છે. એની નીચે ચાલવાથી એ માપી શકાય તેમ છે.

એમાં નીચે એક દેવળ છે જે બહુ ભવ્ય અને જોવા લાયક છે. એમાં પોપ દશમા પાયસ (Pius X)ની ટુમ્બ છે. બેનીડીકટાઇન સોળમાની ટુમ્બ પણ જોવા લાયક છે. આ બન્ને અંદરના ભાગમાં નીચે છે પણ જરૂર જોવા લાયક છે.

પહેલી આઇલ (Aisle)મા માઇકલ એન્જેલોનુ Pieta નુ ચિત્ર બહુ વખાણવા લાયક છે. રાફેલનુ Transfiguration નુ ચિત્ર પણ બહુ સુદર છે.

માઇકલ એન્જેલોનું બનાવેલુ Leo XI પોપનુ બાવલુ માસ્ટરપીસ છે, બહુ સુદર રીતે કોરી કાઢ્યુ છે, આરસનુ છે અદર પેસતા જમણી બાજુએ માઇકલ એન્જેલોનુ ચિત્રેલુ મેડોના મરણ પામેલા ક્રાઇસ્ટને લઇ જતી બતાવે છે તે મોઝેઈકનુ ચિત્ર ભારે ખૂબિદાર અને ભાવવાહી છે.

ત્યા અનેક પોપોના પૂતળા છે. સાતમા આઠમા પાયસ પોપના પૂતળા ઘણા સુદર છે.

દશ જુદી જુદી ભાષામા 'કન્ફેશન' કરવાના નાના ગૃહો મૂક્યા છે તે દરેક જોવા લાયક છે. ભીંતપર અને ખાસ કરીને પછવાડેના ભાગમા કાચનુ કામ બહુ સુદર કર્યુ છે. માથેની કેનોપી-છત અજબ છે

આખુ દેવળ જોતા ઉદ્‌ગાર નીકળી જશે કે grand! Majestic! Beautiful! Superb! Magnificent! આવી ચીજ અન્યત્ર જોવા મળવી મુશ્કેલ છે, જરૂર જોવા જેવી છે. શીલ્પનુ અને કળાનુ કામ કેટલી હદ સુધી થઇ શકે છે તેનો ખ્યાલ કરવાનુ આ અજબ સ્થાન છે આખી મુસાફરીની જેહમતનો બદલો આ એક દેવળ જોતા વળી રહે છે એની ઊંચાઇ કે એની વિશિષ્ટતા માટે આખા યુરોપમા બે મત નથી. એ પોપના તાબામા છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના રોમન કેથોલિક સપ્રદાયનુ મુખ્ય સ્થાન છે. એક નવાઇની વાત એ જોઇ કે એમાં ટુકી બાંયવાળા કપડા (સ્કાર્ટ) પહેરેલી આજની અમેરિકન કે યુરોપની

સ્ત્રીને દાખલ થવા દેતા નથી. જોયા વગર ચાલે નહિ એટલે એમને પોતાના હાથપર રૂમાલ બાંધવા પડે છે.

પોપના હુકમથી માથાના ચોટલા પણ હજુ ઇટાલિ અને જર્મનીમાંથી ગયા નથી; એ Shingling Bobbing કે Eton Crop જેનો પ્રચાર હાલ યુરોપીઅન અમેરિકન સ્ત્રી-સમાજમાં ઘણો થયો છે તેને એણે ફરમાન કાઢી અટકાવ્યો છે એટલે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયવાળા ક્રિશ્ચિઅનો-સ્ત્રીઓ પોતાના બાલને ત્રણમાંથી એકે રીતે કપાવતા નથી, પણ બે વર્ષ પહેલાં હતું તેમ માથે ચોટલા રાખે છે અને બાલને ઓળે છે.

Palace of Justice ન્યાયમંદિર.

ભવ્ય મકાન છે. બહારથી જોયુ. ઘણું મોટું છે.

<u>કેપુસિનિ</u>

Church of Cappucine. વિચિત્ર !

બધા બીશપનાં હાડકાં અને ખોપરીઓ–૧૬૨૩–૧૮૭૩ સુધીના બધા બીશપોનાં. આ ઘણો ખરાબ દેખાવ લાગ્યો. એમાં હાડકાનાં તોરણો, હાડકાંના દીવાઓનાં સ્ટેન્ડ, ખોપરીઓના ઢગલા, ભીંતો હાડકાંની અને બધી રચના હાડકાં તથા ખોપરીની. આનો હેતુ પણ સમજાયો નહિ. હાલ પચાસ વર્ષથી કોઈ નવું શરીરનું અંગ ત્યાં દાખલ કરવામાં આવ્યુ નથી. પાંચ ઓરડા આ હાડકાં તથા ખોપરીના છે. જોતાં ચીતરી ચઢે તેવું છે. આવો હૃદયદ્રાવક ખેદકારક (Gruesome) બિભત્સ દેખાવ શા માટે રાખ્યો હશે તેનો ખ્યાલ આવ્યો નહિ અને નવાઈ તો એ લાગી કે હજારો માણસ તે દરરોજ જોવા આવે છે.

માઈકલ એંજેલો એ બાંધેલું સેંટ મેરીઆ St. Maria degli Angeli નું દેવળ જોયું અને કુકની ઓફીસે પાછા ફર્યા. આજના દેખાવોમાં સેટપીટર સૌથી સરસ અને કેપુસિનિ સૌથી ખરાબ. છેલ્લાની અસર મગજપર બહુ એમી ગઈ. એનો ખુલાસો મેળવવા યોગ્ય છે. ગાઈડ બુકમાં એનો કાંઇ ખુલાસો મને મળ્યો નથી.

ત્રીજે દિવસે શનિવારે સવારે વખતસર ઉઠી ૯ા સવારે કુકની ઓફિસમાં ગયા. ત્યાંથી પ્રથમ—

Quirinal Palace—રાજાનો મહેલ

જોયો. ત્યાંથી સાત ટેકરીમાંની એક ટેકરી દેખાય છે. એ મહેલ બહારથી જોયો. એ મહેલમાં ૨૯૦૦ ઓરડા છે. હાલ તો તે પરદેશી રાજકર્ત્તા વિગેરેના સત્કારમાં વપરાય છે. ત્યાંથી વેટિકન જોવા ચાલ્યા.

પોપસ્થાન.

Vetican વેટકન.

રોમનું આ મોટું ધામ છે. સને ૧૩૭૭ પછી બધા પોપ ત્યાં રહે છે. તેનું રાજ્ય હાલ વેટિકન ઉપરજ છે. ૧૮૭૦ થી પોપનું ઇટાલિપરનું રાજ્ય ખલાસ થયું. સેટ પીટર્સનું દેવળ કાલે જોયું તે આ વેટિકનનો એક વિભાગ છે. દરેક પોપને યુરોપના રાજાઓ અને મહાન પુરૂષો તરફથી સારી ચીજોની ભેટ મળેલી તેનો આમાં સંગ્રહ છે. એણે મોટા ગામ જેટલી જગ્યા રોકી છે અને એક એક વિભાગ (રૂમ) જોતાં દિવસો લાગે એટલી એ

વિશાળ જગ્યા છે. જૂદા જૂદા પોપોએ એના વિભાગો બંધાવ્યા છે અને તે સર્વ હકીકત ગાઇડ સમજાવે છે. આપણે વેટિકનનું વર્ણન પ્રથમથી વાંચીને ગયા હોઈએ તો બહુ મજા આવે છે. હાલ એ સ્થાનમાં ૨૦ મોટા ચોક છે અને એક હજાર ઓરડા છે. 'મોટા ભાગમાં સુંદર સંગ્રહ અને મોટા મોટા ઓરડાઓ છે અને એક વિભાગમાં પોપની કોર્ટ બેસે છે. ૧૮૭૧ ના એક કાયદાથી પોપને વેટિકનને લેટેરનને અને પોપના વીલાને extraterritoriality નો હક મળ્યો છે એટલે એના ઉપર ઇટાલિની સત્તા ચાલે નહિ. પોપની રાજસત્તાનો વિસ્તાર હવે એટલોજ રહ્યો છે.

પોપની લાઇબ્રેરીમાં ૧૬૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. રજા મેળવી પુસ્તકો માંગી શકાય છે એમ કહ્યું. લાઇબ્રેરી હાલ ૩૧૨ મિટર લાંબી છે.

પોપને ભેટ મળેલી ચીજો એટલી બધી છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ઘણી ચીજો જોવા લાયક છે. એક સોનાની ચાવી ખાસ જોવા લાયક છે.

'સ્વીસ ગાર્ડ' એ વેટીકનને અંગે ખાસ સંસ્થા છે. પોપની ચોકી કરનાર મોટા ઉમરાવોના છોકરાઓ હોય છે તેને સ્વીસગાર્ડ કહે છે. એ બહુ બળવાન હોય છે. પહેરેગીરનું કામ એવા કનૈયા જેવા યુવાનો કરે છે એ એમની ધર્મભાવના છે. એ સ્વીસગાર્ડે ભેટ કરેલ 'સિંહ' જોવા લાયક છે. સ્વીસગાર્ડના યુવક સ્વયંસેવકોની વય ૨૦–૨૫ વર્ષની હોય છે.

પોપને પહેરવાના 'રાજમુગટ'–ક્રાઉનની ટોપીનો કાઉન જોવા લાયક છે.

જીનોઆની લેડીએ આપેલ ભેટ બહુ સુંદર છે.

ફ્રેન્ચ રિપબ્લીક તરફથી મળેલ ચાઈના વાઝ બહુ સુંદર છે.

સીઆમના રાજા તરફથી મળેલો સોનાનો વાઝ ઘણો મજાનો છે.

નેપોલીઅને આપેલ ભેટ તેમજ રશીઅન ઝાર તરફથી આવેલ 'વાઝ' જોવા જેવા છે. હાથના સુંદર ચિત્રો સાથે લખેલ બાઇબલ બહુ મજાનું દેખાય છે. તેને એક ઘણી સારી કેસમાં રાખેલ છે. એવા અનેક બાઇબલો છે. આપણા બારસા (કલ્પસૂત્ર) ના સોનેરી છબીવાળા પાના જેવું લાગે છે. પુસ્તકાકારે છે.

રશીઆના ઝારે પોપ સોળમા લુઇને ભેટ આપેલ 'વાઝ' કારીગિરીનો નમુનો છે ઝાર તરફથી એક મોટો આરસ ભેટ મળેલ છે. એટલો લાંબો અને પહોળો સુંદર આરસનો ટુકડો અન્યત્ર અલભ્ય છે

ઓસ્ટ્રીઆના રાજા તરફથી છજોપાઈઅન આલાબાસ્ટર મળેલ તે બહુ રોનકદાર છે.

એક જુદુંજ બાઇબલ છે–મોટામા મોટી બુક છે. એકફુટ ઊંચી છે.

પોપ તેરમા લુઇને મળેલી અનેક ભેટની ચીજો બહુ ગમે તેવી છે.

એક ક્રોસ બહુ સુંદર રત્નનો બનાવેલ છે. તેમા ક્રાઇસ્ટનું સૂક્ષ્મશરીર (Ghost) રહે છે એમ કહેવામા આવ્યુ.

અગીઆરમા સૈકાનું હાથીદાંતનું કામ બહુ સુંદર છે અને સુંદર રીતે ગોઠવીને જોતુ ગમે તેવા આકારમા રાખ્યુંછે

પોપને માનનારાંની સહી એક પોપે લીધેલી તે સહીના કાગળોની ચોપડીઓ બાંધી એક રૂમમાં ખડકી રાખી છે; તેમાં ખાસી ૪૦ મીલીઅન-ચાર કરોડ સહીઓ એકઠી કરી છે.

'ઓરડાઓના ખંડ વિભાગો.' વેટિકનના આ વિભાગમાં પેઇન્ટીંગ બહુ સુંદર છે. પીન્ટો, રીચલીઓ અને બેકીનું કામ ઘણું સુંદર છે.

વેટિકનમાં ત્યાર પછી ચિત્રસંગ્રહ આવે છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. કોઈ કોઈનું વર્ણન લખી લીધું છે તે નીચે પ્રમાણે—

એની ભીંતિપર ફ્લોરેન્ટાઇન ચિતારાઓએ બહુ સારૂં ચિત્રકામ કર્યું છે. રાફેલે એમાં ત્રણ રૂમો બનાવ્યા છે. આ ત્રણે ઓરડા બહુ સુંદર છે ચિત્રકામ જેમ જોઈએ તેમ અભિનવ લાગે છે. માથે છત ઉપરના પેઇન્ટીંગ પણ જોવા લાયક છે. બાઈબલની હકીકતના દેખાવો બહુ સુંદર રીતે ચીતર્યા છે.

ભીંનપર બોટિસેલ્લી વિગેરેનું ચિત્રકામ આદર્શ છે.

માઈકલ એંજેલોએ ભીંત ઉપર અને ખાસ કરીને છત ઉપર Creation (ઉત્પત્તિ), the Fall, (પતન) Hope of redemption (તરણ આશા)નાં અદ્ભુત ભાવવાળી ચિત્રો બનાવ્યાં છે. દરેક ચિત્ર ઘણું લાંબુ પહોળું હોય છે.

રાફેલનું કવિઓના ચિત્રનું અને Meeting of Philosophers (તત્વજ્ઞાનીઓનું મીલન)નું કામ અત્યંત સુંદર છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇન રાજાનો હોલ રાફેલે ચીતર્યો છે. એની છતપર લોરેટનું કામ છે.

સોલ ચેપેલો (નાનાં મંદિરો) ૧૪૭૧ માં સ્થાપવામાં આવ્યાં. એને Sistine chapels કહે છે. સીસટાઇન એટલે સોળ. એમાં માઇકલ એંજેલોનું 'લાસ્ટ જજમેન્ટ'નું ચિત્ર અસાધારણ છે. આ બધાં ચિત્રો જોવા માટે ત્યાં બાંકડા છે. એ ગૃહમંડપ ઘણો મોટો છે. એના દશ વિભાગ માઇકલ એંજેલોએ ચિતર્યા છે અને છ વિભાગો બોટિસેલ્લીએ ચિતર્યા છે. બેયીને જોવા લાયક છે. આખો વિભાગ સમજતાં અરધો કલાક થાય છે પણ સમજવા જેવો છે. આ ચિત્રકામ અસાધારણ છે. બીજી કોઈ જગ્યાએ ભાગ્યેજ જોવા મળે તેવું છે. મંડપની ઊંચાઇ પણ ગંજાવર છે. ગાઇડ આપણને સમજાવે ત્યારે નિશાળના માસ્તર જેવું લાગે છે અને એવા ઘણા વર્ગો એક સાથે ચાલતા જણાય છે.

અને રોઝીલો મઝાના છે. આ આખું ચેપલ બહુ ધારીને-સમજીને કળાની દષ્ટિએ ખાસ જોવા લાયક છે. આગળ વધતાં વેટિકનમાં Max Gallery આવે છે,

ઇટાલીના નકશા ભીંત પર ચીતર્યાં છે. વિભાગના શહેરના અને બીજા નાના મોટા સેંકડો નકશાઓ છે.

'ગેલેરી ઓફ ટેપેસ્ટ્રી'. અતિ ઊંચા કામની ટેપેસ્ટ્રીઓ બતાવી છે.

આમાં રાફેલની ટેપેસ્ટ્રી ખાસ વખણાય છે.

પછી આરસકામનો વિભાગ આવે છે.

અનેક જાતનાં આરસનાં જનાવરો બતાવ્યાં છે.

કેનોવાનાં આરસનાં ત્રણ પુતળાં બહુ આકર્ષક છે.

બેલ્વેડેરનો એપોલો (Appollo) જેનો હાથ તૂટી ગયો છે તે પ્રસિદ્ધ આરસનું બાવલું અહીં છે-બહુ સુંદર છે. એના તૂટેલ હાથનાં સ્થાન અને આકારનો નિર્ણય કરવામાં ઘણા શિલ્પીઓ તર્ક કરી રહ્યા છે. લીઓનાર્દો વીન્ચીના રૂમમાં બહુ આવવાનો છે. એનો એનેટોમીનો-શરીરરચનાનો અભ્યાસ બહુ સુંદર ગણાય છે, એટલે જ્યાં સ્નાયુ વિગેરે વજો બતાવવા હોય તે તે આરસ કામમાં બહુ સારી રીતે બતાવી આપી શકે છે. આ વિભાગમાં પુતળાંઓ એટલાં બધાં છે કે વાત નહિ; ઘણા જોવા લાયક છે અને તેના બનાવનાર વિગેરેની હકીકત આપેલી હોય છે. ગાઇડ પણ એમના વિષે ઘણી જાણવા લાયક હકીકત કહે છે.

Vatican Picture Gallery.

અહિં બહુ સારો ચિત્રસંગ્રહ છે. એ બહારના ભાગમાં, પણ મકાનને લગતો, અલગ વિભાગ છે. જેટલાં છે તેટલાં ચિત્રો ઘણા સુંદર છે. આમાં રાફેલનું Transfiguration આ આખા સંગ્રહમાં અતિ સુંદર છે.

રાફેલ અને તેના શિષ્યનું કામ ઘણું સુંદર છે.

વેનિશિયન સ્કૂલ માટે એક આખો જૂદો વિભાગ છે.

ત્રીજે દિવસે બપોરે નીચેનાં સ્થળો જોયાં.

એમ કરવાની યુક્તિ હતી તેથી ૭ માળ સુધીની બધી બેઠકો દરા મીનિટમાં એક સાથે ભરાઇ જતી અને ટીકિટ વગર કોઇ બેસી શકતો નહિ. ધીનો તે વખતે સવાલ નહોતો પણ વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી. એનો ઉપરનો એક માળ તોડી નાખી તેના કાટથી ચાર દેવળો બાંધ્યા છે છતાં ઉપર એક માળ હતો એમ દેખાઇ આવે છે. એમાં ૪૦ થી ૫૦૦૦૦ પ્રેક્ષકો એક સાથે બેસી શકતા હતા. આ કોલોઝિયમની બહારના ભાગમાં ૨૪ કેદખાનાં હતાં. જવા આવવાનો રસ્તો (passage) પ્રત્યેક વિભાગ માટે જૂદો હતો. એની બાંધણીમાં ખૂબિ એ છે કે એમાં ચુનો વાપર્યો નથી પણ એક પથ્થર ઉપર બીજો પથ્થરજ ગોઠવી દીધો છે. દાખલ થવાના ૮૦ દરવાજા છે. દરેક ચોથી કમાને એક દાદર આવે છે, કમાનની બાજુએ કોરીન્થીઅન જાતના થાંભલા છે. અગાડીના ભાગમાં Vestal Virgins ને બેસવાની જગ્યા હતી. અત્યારે તો રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં શું હતું તે જોવા પૂરતું જ આ ઉપયોગી છે, બાકી અત્યારે એ જળવાઈ રહેલ પુરાતન ખંડેર છે.

નીચે રમવાની જગ્યા (arena)નું માપ ૯૪×૫૯ વાર છે. એના ઉપર અંદરના ભાગમાં જંગલી જનાવરોને રાખવાનાં પાંજરાં હતાં. લોકો એના ઉપર ગાંડા થઈ જતા. કહે છે કે દર વખતે ૫૦૦૦ જંગલી જનાવરોની સાઠમારી તેમાં થતી હતી. અત્યારે આ જબરજસ્ત મકાનનો ⅓ ભાગજ રહ્યો છે, છતાં જે રહ્યો છે તે ઘણો મજબૂત દેખાય છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કે:—

While stands the colosseum, Rome shall stand,

When falls the colosseum, Rome shall fall,
And when Rome falls, with it shall fall the world.

આ તો સામ્રાજ્યવાદી મનુષ્યોની ધૃષ્ટતાનું એક દૃષ્ટાન્ત માત્ર છે. એ કોલોઝીયમ ચારે બાજુ ફરીને જોવા જેવું છે. અસલના વખતમાં પણ કેવાં મકાનો બની શકતાં હતા, ઇજનેરી જ્ઞાન કેટલું હતું તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

<u>કોન્સ્ટેન્ટાઇનનું પ્રવેશદ્વાર.</u> Arch of Constantine.

રોમમાં પહેલો ક્રીસ્ચીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇન થયો. તેની વિજય કમાન બાજુમાં છે. તે ત્યાર પછી બનાવવામા આવે છે.

પછી એપીઅન વે Appian way આવે છે. એ ૩૬૭ માઇલ લાંબો રસ્તો છે. એ રોમથી બ્રીંડીઝી સુધી જાય છે. એનો બાંધનાર રાજા Apian Claudius હતો. રોમના સામ્રાજ્યના સમયમા રસ્તા કેટલા મોટા અને કેવા બંધાતા હતા અને તેને કેટલી અગત્ય આપવામા આવતી હતી તેનો ખ્યાલ આ રસ્તા ઉપરથી આવે છે.

લાઇબ્રેરી, વિગેરે આનંદનાં અનેક સાધનો ઉપજાવ્યાં હતાં. અત્યારે એ સ્થાનજ જોવાય છે. પૂતળાંનો નાશ થઇ ગયો છે.

સેંટ સેબેસ્ટીઅન ગૃહ.

ત્યાંથી Arch of Drusus, જેને હાલ st. sebastian's Gate કહેવામાં આવે છે તે જોયું. આગળ ચાલતાં, Quo Vadis ચર્ચમાં ક્રાઇસ્ટનાં પગલાં જોયાં; જેવાં આપણે ત્યાં પગલાં હોય છે તેવાંજ. સેંટપીટરને અહીં પકડયો એમ કહેવાય છે. દેવળ સાધારણ છે.

કેટેકોંબ,

પછી Catacombe જોયું. કેટેકોમ્બ ઓફ્ સેંટ કેલીક્સ્ટસ (Calixtus)માં ગયા. ત્યાં અમને ત્રણ ત્રણ લીરા લઇને હાથમાં મીણ-બત્તીઓ આપી. મીણબત્તી સળગાવી અંદર ગયા. જમીનની અંદર આ જગા કોરી કાઢી છે. એ રોમની બાજુમાં છે. પ્રથમ એક ઇંટનું નાનું ઘર આવે છે. પછી અંદર ઉતરીએ એટલે કેટલુંક ચાલવાનું આવે છે. નવાઇ જેવી રીતે જમીનની અંદર આ દાટવાની જગ્યા બનાવી છે. આખો વખત સેંકડો લોકો હાથમાં મીણબત્તી લઈ નાના રસ્તામાં ચાલે છે. એક પાદરી રસ્તો બતાવે છે. પછી તે ઊભો રહી ભાષણ કરે છે. કોઇ જગ્યાએ હાડકાં પડેલાં છે, કોઈ ભીંતમાં જૂના વખતના ઘંટ વિગેરેનાં ચિત્રો છે. આખી એક ફુટ લાંબી અને પાતળી બત્તી હતી તે પૂરી થઈ એટલો વખત જમીનમાં ફર્યા. આમાં કેટલાક પાદરીઓ, અમલ, ધર્મને માટે મરણ પામેલા એમ કહેવાય છે. આને One of those early christian subterranean

burial places (અમલનું જમીનની અંદર આવેલું ખ્રિસ્તિઓનુ કબ્રસ્તાન) કહેવામાં આવે છે. ઘણી મહેનત પછી એને શોધી કાઢવામા આવેલ અને જાળવી રાખેલ છે. આ એક નવીન પ્રકારની ચીજ છે.

'સેનેકાનુ' ઘર' દૂરથી જોયુ.

રોમ-અગીઓ.

આવી રીતે રોમ જોયુ. છેલ્લે રોમનો આખો 'વ્યુ' દૂરથી જોયો. જૂનું રોમ અને નવુ રોમ આગીકાઇથી જોયુ. દૂરથી એની ભવ્યતા સાથે એનો ઇતિહાસ ચીતરાતો દેખાયો. ત્રણ દિવસમા અનેક ચીજો જોઈ અને ઘણુ જોવાનું બાકી રહ્યું. એની ઘોડા-ગાડી, ટ્રામવે અને ટેક્સીનો અહીં જોઇએ તેટલો ઉપયોગ થાય છે અને ભાડાં સાધારણ છે.

વેનિસ

Venice. ઇટાલીઅન Venezia.

પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પૂર્વના સૌંદર્યનું ભાન કરાવતું, અનેક કવિઓને આશ્રય આપતું, એડ્રીઆટિક સમુદ્રના એક લેગુન (અખાત)માં આવેલું આ શહેર ઇટાલિના એક પ્રાંતની રાજધાની છે. Lagoon or Lagune એટલે એડ્રીઆટિકનો એક છાછરો અખાત. એની વસ્તી ૧૪૮૦૦૦ ની છે. એનામાં વિચિત્ર રમણીયતા છે. એ જળમય પ્રદેશ છે, સમુદ્રના કાંઠા પર છે અને એની શેરીઓ જળની છે. વાંચતાં માનવામાં ન આવે તેવી તેની રચના છે. એમાં જવા આવવાના રસ્તા જળના બનાવેલા છે અથવા જળમાર્ગની બાજુના ભાગમાં ઘરો બાંધેલા છે. રસ્તાઓ લગભગ ૧૫૦ છે. એને કેનાલ કહેવામાં આવે છે, પણ એ રસ્તાનું કામ બજાવે છે. શહેરમાં એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જવા માટે આ રસ્તાઓમાં એક વિચિત્ર જાતની ગોન્ડોલા (Gondola) નામે બોટો વાપરવામાં આવે છે. એ બોટો આપણી બલામડીથી સહજ મોટી હોય છે, માત્ર હલેસાંથી ચાલે છે અને એક જ ખલાસી એને ચલાવી શકે છે. અંદર પાંચ છ માણસ બેસે છે. કેનાલના રસ્તાપર આવ જા કરવાનું એ સાધન છે અને એમાં બેસવાની ભારે મજા આવે છે અને તદ્દન નવીન જાતનોજ અનુભવ થાય છે. એના ટેરીફના ભાવો સરકારે મુકરર

કરેલા છે એટલે ટેક્સી અથવા વીકટોરીઆ બીજા શહેરોમાં જે કાર્ય કરે છે તે અહીં ગોંડોલા કરે છે. એ ઉપરાંત એક grand canal or canalazza છે જે ઘણી મોટી છે. એમાં સ્ટીમરો ચાલે છે. સ્ટીમરનાં ભાડાં અને ભાવ મુકરર કરેલા હોય છે. સ્ટીમરો વખતસર જાય આવે છે. એ આપણી લોકલ ટ્રેન સર્વિસ સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેવી છે. એમાં એક સાથે ૨૦૦–૩૦૦ માણસો બેસે. એક માઇલે અરધો માઇલે સ્ટેશન આવે. ત્યાં ટીકિટ લઈ માણસો ચઢવા માટે હાજર હોય, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય, પછી નવા અંદર આવે અને બધું કામ એક મીનિટમાં પતી જાય એટલે સ્ટીમર ચાલવા માંડે. ગ્રાંડ કેનાલમાં એના દરેક સ્ટેશનો છે અને લિડો (Lido) જવાનું પણ એ મુખ્ય સાધન છે. લિડોનું વર્ણન હવે પછી આવશે.

તો નાની હતી. જળમાર્ગોમાં સ્થાનપર પહોંચવા માટે આડા અવળા આંટાફેરા ગોંડોલાએ ખૂબ માર્યા. આખરે લગભગ ૫૦ મીનિટે હોટેલ રેજીના (Hotel Regina)માં પહોંચ્યા. આ કેનાલો જોવાની મજા એટલા માટે આવી કે અમારે માટે એ તદ્દન નવીન હતી. નાની કેનાલો ૩૦ ફીટ પહોળી લગભગ હોય તે ગંદી ખરી, ઓટ વખતે તેમાં વાસ આવે.

વેનિસમાં ૧૫૦ કેનાલ છે. તેના ઉપર ૩૭૮ પુલો છે. જવાઆવવાના, માણસો ચાલી શકે તેવા ચાર પાંચ ફીટના રસ્તાઓ છે અને કેનાલ આવે ત્યાં પુલ ઓળંગવાનો હોય છે. મુખ્ય વ્યવહાર નાની કેનાલોમાં ગોંડાલાથીજ ચાલે છે. ગોંડોલા જોવા લાયક છે. એનો રંગ કાળો હોય છે.

એ ઉપરાંત નાની મોટરથી ચાલતી સ્ટીમલોંચો ભાડે મળે છે પણ તેના ભાડા આકરા છે. એક કલાકના ૫૦ લીરા (લગભગ પાંચ રૂપિયા) લે છે. મોટી કેનાલમાં સ્ટીમરથી વ્યવહાર ચાલે છે.

વેનિસનો ઇતિહાસ જૂનો છે. એની કળા ઉપર પૌર્વાત્ય છાપ દેખાઇ આવે છે. એનાં ઘરોની બાંધણીમાં આપણા જેવા છાપરા વિગેરે સર્વ દેખાય છે. લીઓપાર્ડી, વીવેરીનિ વિગેરે એના ખાસ કલાકારો પંદરમા સૈકામાં થયા.

અમારી હોટેલ ગ્રાંડ કેનાલ પર આવેલી હતી. ન સમજાય તેવી ભાષા બોલતો ગોંડાલાનો હાંકનાર ડોસો અમને ત્યાં લઇ આવ્યો. સામાન બોટમાં સાથેજ હતો. હોટેલમાં ગયા પછી નિરાંત થઇ પણ અહીં અમારા સંબંધી પત્રવ્યવહારમાં કુકની ઓફિસની કાંઇ ગેરસમજ થયેલી એટલે અમને રૂમો મળતાં બે કલાકનો વખત લાગ્યો. અમે બ્રેકફાસ્ટ (નાસ્તો) લીધો. મોટી કેનાલના

નાકા ઉપર હોટેલ આવેલી એટલે સુંદર લાગતી હતી. દરિયો જોઇએ ત્યારે ઘણો આનંદ આવતો હતો. આખો દિવસ મોટી સ્ટીમરો આવજા કરતી હતી અને ગોંડોલાઓનો તો પાર નહોતો

લિડો.

આજે રવિવાર હતો એટલે અમે લિડો જઇ આવવાનો વિચાર કર્યો. લચ લઇ સ્ટીમરનો રસ્તો શોધી કાઢયો. એક સ્ટીમરમા ટીકિટ લઇ બેઠા. જવા આવવાની ટીકિટનો દર માત્ર લીરા–૧. અમે બેઠા ત્યારે લગભગ બસો ઉતારુઓ સ્ટીમરમા હશે. સ્ટીમર અરધા પોણા માઇલને અંતરે આવેલા ૭ સ્ટેશને ઊભી રહી. પછી બે માઇલ લગભગ આગળ વધી એટલે લિડો (Lido) આવ્યુ. આ ઘણી ફેશનેબલ જગ્યા છે. એને માટે છાપામા ઘણુ વાચ્યુ હતુ. એમા પાર વગરની હોટેલો છે. ત્યા સ્ટીમરમાથી ઉતરીએ એટલે પાયર–બદર–પર જવા માટે ટ્રામો અથવા ઘોડાગાડી મળે છે. અમે ઘોડાગાડી કરી.

રસ્તો ઘણો સુંદર, બન્ને બાજુએ બહુ સુંદર દુકાનો અને હોટેલો આવી રહેલી. હોટેલો બહુ ઊચા પ્રકારની હોય એમ લાગ્યુ. આજે વરસાદ હતો ઝાડની ઘટા તળે અમે આગળ વધ્યા. એક મોટુ કાફે–રેસ્ટોરા આવે છે તેમા પછી જવાનુ રાખ્યુ. આગળ ન્હાવાના કેબીનો જોયા પાચ હજાર કેબીનો હશે તેમા કપડા બદલી ન્હાવાના કપડા પહેરી સામે દરિયામા લોકો ન્હાય છે. હજારો સ્ત્રી પુરુષો ન્હાય છે તેના ફોટા છાપામા જોયા હતા. આજે વરસાદ અને ઠંડીને લઇને ન્હાવાનુ બંધ હતુ. જગ્યા જોઇ એટલે ખ્યાલ આવી ગયો. આ ન્હાવાના કેબીનો અને મોટી હોટેલો ઓકટોબરમા બંધ થાય છે. ઓઓ અહીં

ઘણાં જરૂરી કપડાંના પહેરે છે. બધા દેશની સ્ત્રીઓ અને મુસાફરો અહીં મોજ કરવા આવે છે.

ન્હાવાની જગ્યા સર્વને માટે ખુલ્લી છે. કેબીનનું ભાડું બેસે છે. કાફેમાં ચા કોફી પીવા જવા માટે પણ દાખલ થવાની ફી આપવી પડે છે. એ કાફે બહુ સુંદર છે. અંદર ફેન્સી ચીજોની પચાસ દુકાનો એ હારમાં છે. પછી એક સાથે ૫૦૦ માણસ ચા પી શકે એવો મોટો હોલ છે. આખો દિવસ ઇટાલીઅન બેન્ડ વાગ્યા કરે છે. ઇટાલીનું સંગીત ઘણું વખણાય છે. ખાસ કરીને વાયોલીન તેઓનું શ્રેષ્ઠ વાજિંત્ર ગણાય છે. એ હોલની અગાડી દરિયાની ઉપર મોટો પ્રોમાનેડ છે. એની ઉપર પણ સેંકડો માણસો ચા કોફી પીએ છે અને દરિયો નિહાળે છે. આજે તો વરસાદ હતો એટલે એ ભાગ ખાલી હતો પણ ત્યાંથી વરસાદ અને દરિયો જોવાની મજા હતી. ચા પીધા પછી કેટલુંક જોયું. દુકાનમાં ચીજોના ભાવ જોયા તો બહુ આકરા લાગ્યા. ગાડીમાં બેસી બંદરપર આવ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી કડિ ઉતરી રસ્તો શોધવા લાગ્યા, પણ હોટેલ જલ્દી જડે નહિ અને ભાષા આવડે નહિ. થોડા આડા અવળા રખડયા પછી આખરે હોટેલનો રસ્તો જડયો. લિડોમાં એક એકસેલ્સીયર હોટેલ છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. એ સર્વથી વધારે 'ફેશનેબલ' કહેવાય છે. ત્યાં એક કોન્સર્ટ હોલ છે તેમાં કોન્સેર્ટ સારાં થાય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. રાત્રે ડીનર લઈ સુઈ રહ્યા.

કુકની ઓફિસ પીઆઝા ડી' લીઓન્સીનિમાં છે. ત્યાં એકઠા થયા. સવારે તો બધું ચાલીને જોવાનું હતું. આજની અમારી પાર્ટી મોટી હતી. લગભગ ૭૫ સ્ત્રી પુરૂષો હશે. બાજુમાં-

<u>સેંટ માર્કનું દેવળ.</u>

St. Mark Cathedral & Piazza.

જોવા લાયક છે. એની સામેનો આખો સ્ક્વેર ઘણો વિશાળ છે. વચ્ચે બહુ મોટો ચોક છે તેમાં કબુતરને ચણ નાંખવામાં આવે છે. ત્રણ બાજુ લગભગ ૬૦ દુકાનો છે તેમાં ફેન્સી માલ પૂરતા દામે મળે છે અને કેટલીક ઓફિસો પણ છે. દુકાનની શોભા ઘણી સારી અને દુકાનની બહારની બારીમાં માલ બતાવવાની રીત યુરોપના જેવી. માત્ર કોઈ જગ્યાએ એક નહિ. આટલો લીરાનો ભાવ કહી પાયસેએ આપે એટલે આપણા જેવા ભાષાના અજાણ્યા માણસોને તકલીફ પડે. લગભગ દરેક દુકાને અંગ્રેજી બોલનારા હોય છે. આ સ્ક્વેર જેવો મોટો સ્ક્વેર ઇટાલિમાં એકે નથી અને અસલ વેનિસ ઘણું વિશાળ અને મોટો વેપાર કરનારું શહેર હતું તેની એ પ્રતીતિ કરાવે તેટલો એનો વિસ્તાર છે. એની લંબાઈ ૧૯૨ વાર છે અને પહોળાઈ ૮૦ વાર છે એની પૂર્વ બાજુએ સેંટમાર્કનું દેવળ ઘણું વિશાળ છે. અજવાળીઆમાં આ સ્ક્વેર બહુ સુંદર દેખાય છે.

'સેંટ માર્ક' વેનિસનો રક્ષકદેવ કહેવાય છે. નવમા અને દશમા સૈકામા આ દેવળ બાંધ્યું અને અલેક્ઝાંડ્રીઆથી આણેલાં સેંટમાર્કના હાડકાનું તેમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે—એમ અમને ગાઈડે કહ્યું. એક ભયંકર આગ પછી અગીઆરમાં સૈકામાં એને તદ્દન ફરીવાર byzantine બાઇઝેન્ટાઇન સ્ટાઇલપર બાંધવામાં આવ્યુ છે એમાં પાંચસો થાંભલા આરસનાં છે અને એનું મોઝેઇક કામ સુંદર છે. રસ્તા ઉપર ચાર સોનેરી ઘોડા છે તે બહુ સુંદર છે. અંદરનો ભાગ પણ મઝાનો છે. એની ફરસબંધી સુંદર

છે. વેનિસની સ્કૂલનો અહીં ખ્યાલ આવે છે. અહીં દશની અને ત્રણની કાઉન્સીલના રૂમો છે તે ખાસ જોવા લાયક છે.

પછી કેદખાનાં બતાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી Bridge of sighs–નિસાસાનો પુલ આવે છે. સદર કેદખાનામાં રાજદ્વારી કેદીઓને પૂરવામાં આવતા હતા અને તેમને ત્રાસ આપવામાં આવતો હતો. જૂના વખતમાં કેવી આપત્તિઓ હતી તેટલા પુરતુંજ એ જોવા લાયક છે. મનમાં ગ્લાનિ થવા સિવાય વિશેષ લાભ આ કેદખાનાને કે સદર પુલને જોતાં થતો નથી.

બપોરની સહેલગાહ ગોંડોલોમાં કરવાની હતી. ગોંડોલા કુક તરફથી કરવામાં આવી હતી. દરેક ગોંડોલામાં પાંચ પાંચ સહેલાણીઓને બેસાડવામાં આવતા હતા. પોતાની ગોંડોલાનો નંબર યાદ રાખવાનો, કારણ કે ચાર પાંચ વખત બેસવાનું અને ઉતરવાનું હતું. સેંટ માર્કની સામેના કાંઠા (લેગ્યુન) પરથી અમે ગોંડોલામાં બેઠા.

સેંટા મારીઆ Santa Maria della saluta.

એક બેટપર દરિયાની વચ્ચે ગ્રાંડ કેનાલમાં 'સાંટા મારીઆ' નુ દેવળ જોયું. વેનિસમાં અગાઉ મોટી મરકી થઈ હતી ત્યારે આ દેવળ બાંધવામાં આવ્યું હતુ. ખાસ કરીને એની બાજુના ભાગમાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળાં છે. અને હોલ પણ ઘણો વિશાળ છે. એનું સ્થાન ઘણું સુંદર અને શાંત છે. ગ્રાંડ કેનાલ પર એ આવેલ છે અને સુંદર દેખાય છે. દૂરથી અમારી હોટેલમાંથી પણ તે દેખાતું હતું, કારણ કે તે બરાબર સામે આવેલ હતું. એમાં ટીન્ટોરેટો (Tintoretto) અને ટીશીયન (Titian) નામના ચિત્રકારોનું અસાધારણ ચિત્રકામ જોવા લાયક છે. જમીનપરની ફરસબંધી ખાસ જોવા લાયક છે.

Church of Frari

ફ્રારીનું દેવળ સુંદર છે. એમાં ટીશીયનનું મોન્યુમેન્ટ બહુ જોવાલાયક છે. અહીં કબ્ર છે.

Church of Jesuits.

જેઝ્યુઈટોનું દેવળ આરસના નકશી કામનો નમુનો છે અને ખાસ જોવાલાયક છે.

એ ઉપરાંત s. s. Giovanni બતાવવામાં આવે છે.

‘રીઆલટો બ્રીજ’ (Rialto Bridge) બ્યાપારને સુપ્રસિદ્ધ કરેલો છે, ત્યાં ગોંડોલા જાય છે. તેની બાજુમાં એક ઘર છે તેને શાઇલોક (Shylock)–મરચન્ટ ઓફ વેનિસના ઘર તરીકે બતાવવામાં આવે છે. વાસ્તવીક રીતે શાયલોક શેકસપીઅરની કલ્પનાનું પાત્ર છે; એટલે વેનિસના ગમે તે ઘરને શાયલોકનું ઘર કહી શકાય !!

વેનિસમાં આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટિ અને ગેલેરી જોવા લાયક છે. અહીંથી સ્ટીમરમાં ઘણી જગ્યાએ મોજ (એસકર્ઝન) કરવા જઈ શકાય છે.

<u>વેનિસ માટે પ્રકીર્ણ.</u>

વેનિસમાં ગોંડોલામાં ફરવાનું પાર્ટી સાથે થાય છે ત્યારે ઘણી મજા આવે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ચઢવા ઉતરવામાં વખત ઘણો જાય છે પણ જોવાની મજા બહુ આવે છે. અમારી ગોંડોલામાં ગાઈડ અમારી સાથે બેઠો હતો એટલે અમને એણે ઘણી માહિતી આપી.

‘ સાંજના ’ પાઉલી કંપનીનું આરસ અને વીજળીના કામનું કારખાનું ’ બતાવ્યું. સવારે ‘લેસ વર્ક’ બતાવ્યું. લેસ વર્ક છોડીઓ

હાથે કરે છે. બહુ મજાનું કામ કરે છે. લખનૌમાં જેવા ફ્રેંચ એસ વિગેરે બનેજ તેવું, પણ વધારે બારીક કામ હેરાથી અહીં કરે છે

કાચનું કામ તો કમાલ હતું. કાચના ઝુમર, કાચના ટીસેટ, કાચના દ્રાક્ષમંડપો—અનેક જાતની કાચની શોભાઓ જોઈ. વસ્તુ મોકલવાની અને કસ્ટમ્સની અગવડ બતાવી, જેનો સીધો મુંબઈ મોકલવાનો ઉપાય તેણે બતાવ્યો. પેક તો એવું કરે કે ગમે તેવું કાચકામ હોય તો પણ વાંધો નહિ અને ભાંગતોડના વીમા ઉતારે આ કાચ કામ જોતાં બહુ આનંદ થયો. દ્રાક્ષના વેલામાં વીજળીનું કામ એવું દીપે કે વાત નહિ અને તેમાં પાછી અનેકવિધ વિવિધતા દેખાડી. ઉપરાંત બીજા ઘણી જાતના કાચમયો બનાવ્યાં. ભાવ એક, પણ કમીશન આપે ખરા.

આજે રાત્રે એક મોટરબોટ ભાડે કરી દરિયામાં ખૂબ ફર્યા. ફરીવાર લિડો જઈ આવ્યા. બીજા બંદરોની દીપવતી જેવો એક બેટ ફરતો તો આખો ફેરો (ચક્કર-પ્રદક્ષિણા) મારી આવ્યા. મોટી સ્ટીમર બાજુમાંથી પસાર થાય ત્યારે મોટરબોટ કેટલી ઉછળે છે અને પાણીમાં કેવા મોટા ડુંગર ટેકરા થાય છે તેનો ખ્યાલ થયો. લિડોમાં ફરતી ત્યાંની લાઈટ અને હોટેલો જોયા. રાત્રે ત્યાં મનુષ્યો ફુટપાથ ઉપર ખૂબ ફરે છે અને આનંદ કરે છે. પીજામા સુટ પહેરીને બાઈઓ ફરે એ દેખાવ ત્યાં જોયો. આપણી નજરે એમાં ઘણી વિચિત્રતા લાગે.

બીજે દિવસે અમારે ફરી વેનિસ જોવાનું હતું. મારી ટુર અહીં પૂરી થતી હતી અને મારી સાથે મારા મિત્ર મી. નટવર હતા તે અહીંથી પેરિસ જવાના હતા. મેં કુકની ઑફિસમાં જઈ બરલીન બોન એન્ટવર્પની ટુર મુકરર કરી. તેઓએ પણ આજને

આજ રીઝર્વ મળશે કે નહિ, તેની શંકા બતાવી. મારે કાંઇ ખાસ કાર્ય નહોતું અને એકલા ફરવાનું ગમે તેમ પણ નહોતું.

કેટલીક ચીજો જોઈ, કાંઈ ખરીદી. રીઝર્વબર્થ ન મળે તો ૨૬ કલાકની મુસાફરી કરવામાં અડચણ પડે અને ખાસ કરીને એકલા જવાનું હતું એટલે પૂરતાં સાધનની જરૂર હતી. સાડાત્રણ વાગ્યે ખબર મળ્યા કે રીઝર્વબર્થ મળે છે. કાંઇક ખરીદી કરી, ચાલવાની તૈયારી કરી અને ગોંડોલામાં બેસી સાંજે ૭ વાગે વેનિસના સ્ટેશનપર આવ્યો.

વેનિસ શહેર એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. એની ખૂબિ તદ્દન ન્યારી છે, એના જળમાર્ગો અભિનવ છે, એની ગોંડોલા નૂતન છે, એની કળા આનંદ ઉપજાવે તેવી છે અને એની વિવિધતા આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી છે.

વખતના સંકોચને કારણે મારે વીએના, મ્યુનીચ, લાઇપઝીગ, બેડન અને હેમ્બર્ગ-એટલાં શહેરો છોડી દેવા પડ્યા. એ દરેક સ્થળે મારે સ્કોલરોને મળવાનું હતુ. મને ટાઈમ નહોતો અને પ્રોફેસરો ઉન્હાળાની રજાને કારણે બહાર ફરવા નીકળી ગયા હતા.

જો તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટની સ્ટીમર ન પકડું તો એક માસ વધારે થતો હતો અને જોવાનું તો આમ પણ ઘણું રહી જતું હતું: રોમની નજીક નેપલ્સ અને વીસુવિયસ છોડ્યા, ઉપરાંત સ્વીડન, નોર્વે, કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ અને કેરો એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ પણ છોડી દેવાં પડ્યાં હતાં. બને તો ફરીવાર આવવાનું થાય ત્યારે આ શહેરો જોવાની અભિલાષા રાખી ટુંકી નવી ટુર ગોઠવી દીધી.

લાઈટ પણ રાત્રે તે બંધ કર્યા પછી નાઈટ લાઈટ, અંદર મ્હોઢું ધોવાનુ ગરમ ઠંડા પાણીનું સુંદર ટબ, ચાર ટુવાલ સાદુ પાણી પીવાનો કાચનો કળશો, પાણી ભરેલું બે ગ્લાસ પાણી પીવા માટે, નીચે સુંદર ગાલીચો અને માથેના બે ઓશીકા તદ્દન સુકોમળ, વાચવા માટે ફોલ્ડીંગ ટેબલ, ઉપર ચઢવા માટે સુંદર નાનો દાદરો, ડ્રેસીંગ ગાઉન મૂકવા માટે ખીંટી અને આ સર્વ ઘણી થોડી જગ્યામા એવી આકર્ષક રીતે ગોઠવેના હોય છે કે વાત નહિ, પણ સુવાનો ચાર્જ ઘણો જબરો અને તે પણ ફર્સ્ટ ક્લાસના ભાડા ઉપરાંત સમજવો આવી કારમા ઉંઘીએ ત્યારે એક રાત ઉંઘવાનુ કેટલુ મોંઘુ પડે છે તેનો ખ્યાલ આવે બારણુ બંધ કરીને સૌ પછી કાંઇ વસ્તુનો ખપ હોયતો રીંગ કરવાથી એટે ન્ડન્ટ આવે અને તેને ઓરડર આપી દેવાય સવાર થાય કે તળાઇ ઉઠાવી નાખી તેનીજ બેઠક (સીટ) બનાવી દે અને ઓશીકા વિગેરે લઇ જાય બેસવાની જગ્યા પર તદ્દન મખમલ જડેલો અને તેનીજ ઉંચી બાજુએ અંદર તળાઇ સમાઇ જાય ચેનથી મુસાફરી કરવાની બનતી સગવડ કરી છે

રાત્રે કાઇ નવો બનાવ બન્યો નહિ સવાર થતા પ્રદેશ જોયો તો જાણે સ્વીટઝરલાંડની સીનેરી દેખાઇ પર્વતો લીલા કુંજાર જેવા અને માથે બરફ અને ચારે તરફ વનરાજી ખીલેલી, ખેતરો વાવના અને જળમય અને લીલો છવતો પ્રદેશ જોઇ આનંદ થયો

દશ વાગ્યે સવારે મ્યુનીચ આવ્યુ. એને Munacho કહે છે સ્ટેશને કલાક રોકાઇ બીજી ગાડીમા બેસવાનું હતું એટલે સામાન સોપી સ્ટેશન નજીક ગામ-શહેર જોયુ મ્યુનીચ ઘણુ

મોટું શહેર છે. એના સ્ટેશને ૧૬ પ્લાટફોર્મ છે. અહીંથી થોડા અંતરે પહેલાં જર્મન સરહદ શરૂ થાય છે. રાત્રે અમારા પાસપોર્ટ લઈ ગયા હતા અને સામાન માટે તો ન્હોટેથી પૂછી ગયા હતા. પરદેશીઓને વધારે પડતી સામાનની અગવડ સરહદ ઉપર પણ પડતી નથી પણ સામાન ઘણો હોય અને રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તો સુચણા ઘણાં થાય છે. મને આ સર્વ બાબતની અગાઉથી ખબર હતી એટલે સામાન તો મેં કોઇ વખત રજીસ્ટર કરા‑વ્યોજ નહિ. અહીંની રેલવેમાં એક બીજો રિવાજ એ છે કે સામાન રજીસ્ટર કરાવે તો બધાના પૈસા ભરવા પડે, કાંઇ અમુક ભાર માફ મળે નહિ; અને ટ્રેનના ટાઇમ પહેલા પોણા કલાકે સામાન લગેજમા નાખવો જોઇએ. આ બધી અગવડ જેની પાસે ઘણો સામાન હોય તેને થાય છે. મે તો એક સુટ કેસ અને કોથળો રાખેલો અને નાની હેન્ડ બેગ એટલે કાંઇ અગવડ પડીજ નહિ. મજુર દરેક સ્ટેશને મળે છે પણ અહીં પોતાનો સામાન ઉપાડવામા જરા પણ શરમ જેવું ગણાતુ નથી. ગમે તેવી ઊંચી સ્થિતિનો માણસ પોતાનો સામાન હાથે ઉંચકી તુરત ચાલ્યો જાય છે. મજુરીના દર સાધારણ છે. મુબઇથી વધારે તો માત્ર ઇંગ્લાંડમાં લાગ્યા. અહીં તો જે આપીએ તે લઇ સલામ કરી આભાર માની ચા'યા જાય છે.

મ્યુનીચ શહેર ઘણું રળીઆમણું, ટ્રામો ઘણી સુંદર, સ્ટેશન‑પર હોટેલોનો પાર નહિ અને વખત હોય તો જરૂર એક દિવસ રોકાવા જેવુ છે મારે વખત નહોતો પણ ઉપર ઉપરથી જોઇ સ્ટેશને વખતસર આવી બર્લિનની ગાડીમા બેસી ગયો.

જર્મનીનો આખો પ્રદેશ લીલો અને ફળદ્રુપ દેખાયો. ઝાડી

પણ પુષ્કળ છે. એની ખરી ખૂબી જમીનના ચાસો પાડવામાં છે. જમીન પર જાણે લીલો મખમલ પાથર્યો હોય એવી માઈલો સુધી લીલોતરી દેખાય, પણ તેમાં વર્ણભેદ ઘણા પડે; ચતુષ્કોણ અને સમ ચતુષ્કોણોનો તો પાર નહિ. જૂદાંજૂદાં વાવેતરો એટલાં કે ડુંગરા ટેકરાને પણ વાવ્યા વગર છોડ્યા નથી. ચારે તરફ નહેરો અને પુલોનો પાર નહિ અને આખો પ્રદેશ ઘણો સુંદર લાગે. મ્યુનીચ ગયા પછી પર્વતો ન આવે પણ નાની ટેકરીઓ અવાર નવાર આવ્યા કરે. ઝાડનાં ઝુંડો તો એટલાં કે જુઈ (જુદુ) જેવા એક સરખાં દેખાવનાં વનો મેંકડો જોયાં હશે. ખેતર ન હોય તો વન હોય અને તેનો પણ લાકડા વિગેરે માટે

ગરીબ હિંદને તે પાંચ હજાર માઇલથી લોઢાના મંગાવવા પડે છે. જાણે હિંદમાં લાકડું થતુંજ ન હોય એ ધોરણે આપણો બધો વહીવટ ચાલે છે. અને રેલ્સ નીચે સ્લીપરો–સલેપાટા–પણ લાકડાનાજ સર્વત્ર હોય છે ત્યારે આપણે ત્યાં હવે લોઢાના ઘણી જગ્યાએ નાંખવા માંડયા છે. એનું કારણ સમજી શકાય તેવું છે.

આખો હરિયાળો પ્રદેશ જોતી ગાડી આગળ ચાલી. બપોરે વાદળાં થયાં. વરસાદ પડયો તેથી પ્રદેશ વધારે સુંદર દેખાતો ગયો.

ઘણાં સ્ટેશનો આવ્યાં પણ ટ્રેન તો બહુ ઓછે સ્ટેશને ઊભી રહે. ખાવાનો ટાઇમ થાય એટલે રેસ્ટોરાં કાર જોડાઇ જાય. બધા ડબા વટાવી તેમાં જવાનું. ત્યાંની સગવડ પણ સારી અને વેજીટેરીઅનને જોઇતી જરૂરી ચીજો મળી શકે. ચાર પાંચ વાગે ચા પણ તેમાંજ લેવાની. અહીં સ્ટેશને સ્ટેશને ચાની હોટેલો હોતી નથી. માત્ર મોટે સ્ટેશને ફ્રુટ મળી શકે. છાપાં દરેક સ્ટેશને મળે અને મારા જેવાને અંગરેજી છાપા જોઇએ તે પણ મળે.

હું લંડન આવ્યો ત્યારથી નિયમિત 'લંડન ટાઈમ્સ' વાંચતો હતો અને મુસાફરીમાં પણ તે મળ્યા કરે છે. છાપા અહીં લાખોની સંખ્યામાં નીકળે છે અને તેની વ્યવસ્થા તેમજ વેચવાની પદ્ધતિ જોવા લાયક છે. પણ તેવી ઘણી બાબતો પર જૂદા ઉલ્લેખ કરીશ.

જર્મેનીનાં સુંદર ખેતરો અને જંગલો જોતાં ૮–૪૦ રાત્રે ગાડી બર્લિન પહોંચી. ૨૬ કલાકની મુસાફરીમાં ૯૦૦ ઉપરાંત માઇલ પસાર કર્યા. ફુરસદે ઘણું વાચ્યું. ટ્રેન એટલી ઝડપે ચાલતી હતી કે કાંઇ લખી શકાયું નહિ. જોવાનું પણ ઘણું હતું.

બર્લિન.

બર્લિનના ઉત્તર દક્ષિણ છ સ્ટેશનો છે. બર્લિન જર્મનીના હૃદયસ્થાને છે. બરાબર વચ્ચે આવેલું છે. એને હેંબર્ગ સાથે નદીથી જોડ્યું છે અને ત્યાંથી માલ આવે છે. હું બર્લિનના 'આન્હોલ્ટ' સ્ટેશને ઉતર્યો. તે પણ ઘણું મોટું છે. સામાન, પોર્ટરને આપીએ, તે લીફ્ટમાં આખી લોરી મૂકી નીચે લઇ આવે. કુકનો એજન્ટ સામે તેડવા આવ્યો હતો. તેની સાથે 'હોટેલ બ્રિસ્ટલ'માં ગયો.

હોટેલ બ્રિસ્ટલ મોટું રાજસ્થાન છે. બર્લિનનો સૌથી મોટો રસ્તો 'લીંડન વેન્યુ' Linden Venue ના નામનો ચાર માઈલ જેટલો લાંબો છે તેની પર આ હોટલ આવેલી છે. એ ઘણી મોટી અને સગવડવાળી છે. એના દરેક રૂમમાં બહુ સગવડ, ડાઇનીંગ હોલ ઘણો વિશાળ અને એના પ્રત્યેક માણસો ઘણા

અહીં સુવાના પલંગ ઉપર અરધી ગાદી જેવી નરમ ઓઢ-વાની ચીજ હોય છે. અરધી રેશમી રજાઇ કહેવાય. એ પાથરી રાખેલી હોય છે અને એ જર્મનીનો ખાસ રિવાજ છે; પણ પડખે જાહેરખબર મૂકી છે કે આ પદ્ધતિએ સુવું ફાવે નહિ તેણે તુરત 'વેટર'ને બોલાવવો એટલે અનુકૂળ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુવાનું ઓઢવાનું ગોઠવી જશે.

એ ઉપરાંત એક ઘણી મજાની સગવડ જોઇ. એક પીળું લેબલ હતું, તેમાં લખ્યું હતું કે—

Hotel Bristol

Do not Disturb

પછવાડે લખ્યું હતું કે—

NOTICE.

Guests not wishing to be disturbed for a while by employees are requested to hang this notice on the outside latch of the inner door, and to replace it after use.

Also advise telephone department.

એટલે તમારે ખાસ લખવું વાંચવું હોય અથવા વિચાર કરવો હોય તો બહાર નોટિસ મૂકવી. નોટિસ એટલે પીળું લેબલ. એ લેબલ બહાર ટાંગ્યું હોય તો કોઇ 'અડચણ' કરતું નથી. બહારનું બારણું ડબલ હોય છે.

સુવાના પલંગ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોટિસ મૂકી છેઃ—

All the comforts of your home, is what we wish

· જરા આગળ જતાં નેપ્ચ્યુનનો ફુવારો Fountain of Neptune આવે છે. એ ઘણો વિશાળ છે. નેપ્ચ્યુન-સમુદ્રના દેવનું એ પુતળું ખાસ જોવાલાયક છે, બ્રોંઝનુ બનાવેલું છે અને ઘણું જબરું છે. પોસ્ટઓફીસ અને સિટિ હોલ (ટાઉન હોલ) પણ બહુ વિશાળ છે. આગળ જતાં Statue of Perolina પેરોલીનાનું પુતળું આવે છે ને પણ સુંદર છે. એ બર્લિનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને તેનું સ્થાન રસ્તા ઉપર કરી આજુ-બાજુ સુંદર બગિચા બનાવવામાં આવ્યા છે. જરા બાજુના રસ્તા ઉપર જતાં બર્લિનનો જૂનો વિભાગ આવે છે. એમાં પણ સરખાઇ તો ઘણી છે પણ એ લંડનના રસ્તા જેવો મારો સુઘડ રસ્તો ન ગણાય. એમાં જ્યાબંધ વેચનાર ચાકભાજીવાળાની અને ગ્રોસીઅરની દુકાનો આવે છે., બજારો ઘણી મોટી છે. બર્લિનમાં ટ્રામ ઘણી છે અને બહુ સુંદર છે. સ્વીટઝરલાંડ જેવી નાની ટ્રામો છે. અહીં બસનો બહુ ઉપયોગ થતો નથી, પણ હજુ તે થતી અને વધતી જાય છે. જવા આવવા માટે ટ્રામ અને ટેક્ષી વધારે વપરાય છે.

સ્પ્રી નદી એ વિભાગમાં વહી એક સુંદર મંદીરને ટાપુ બનાવે છે. એ મદીરનુ નામ dom કહેવાય છે. Spree નદી આગળ જતા હેવલને મળે છે જે એલ્બ Elbe ને મળે છે અને તે આખરે ઉત્તર સમુદ્ર Northern Sea માં દરિયામાં પડે છે. પણ એ હાવેલ નદી વચ્ચે અનેક સરોવરમાંથી પસાર થાય છે અને પોતાનાં જળમાં વધારો કરે છે. સ્વીટઝરલાંડનાં સરોવરો જોયાં પછી આ સરોવરો જોવાનું કાંઈ ખાસ મન થાય નહિ પણ કહે છે કે એ સરોવરો પણ સારાં છે.

હેમ્બર્ગથી નાની સ્ટીમરમાં આવવું હોય તો એ નદીઓ દ્વારા બર્લિન આવી શકાય છે અને માલ તો મોટા પ્રમાણમાં એ રીતે લાવવામાં આવે છે.

અહીંનું **સ્ટોક એક્સચેંજ** સાધારણ રીતે સારૂં છે. એ Bourse કહેવાય છે. એમાં કામકાજ દરરોજ ૧૨ થી ૨ વાગ્યા સુધીજ ચાલે છે. બે વાગે એ બંધ થઈ જાય છે. એ પણ સ્પ્રી નદીના કાંઠા નજીક છે.

ડોમનું દેવળ અંદર જઈને જોયું રોમનુ સેંટ પીટર અને મિલાનનું ડોમો જોયા પછી આમા કાંઇ ખાસ વિશેષતા ન લાગી. છેલ્લા કૈસરે (વીલીયમ ધી સેકન્ડે) એ બંધાવેલું છે, એમા બે હજાર માણસો માટે બેઠકો (સીટ્સ) છે, એમાં કૈસર અને તેના કુટુંબને બેસવા માટે પચીશ ફીટ ઊંચી ગેલેરી છે અને એના ખાસ ઉમરાવોને બેસવા નજીકમા સહજ નીચી ગેલેરી છે. એ કૈસરની ગેલેરી પર જવાનો ઘણો સુંદર દાદર તદ્દન આરસનો છે અને ઉપર પોર્ટિકોમા બાઇબલમાની વાતોનાં બહુ સુંદર ચિત્રો કરાવ્યા છે. આ પાયે પેઇન્ટીંગો બહુ જોવા લાયક હતાં.

દેવળમા અંદરના ભાગમા માર્ટીન લ્યુથરનુ સુંદર બાવલુ છે. સાથે કાલ્વીન અને બીજા બે રિફોર્મરોનાં–સુધારકોના પુતળા છે. બાજુમાં Love પ્રેમ, Truth સત્ય અને Hope આશા–નાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળા છે. એનાં ચિત્રો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળ્યા નહિ. ઘણાંજ જોવા લાયક અને પ્રત્યેક ભાવ બહુ સારી રીતે ઘટાવેલાં છે. આશાને જોઇએ તો તેના ઉપર આશા દેખાઈ આવે. અને પ્રેમ બરાબર પ્રેમ બતાવે. આ મંદિર ઇટાલીઅન સ્ટાઇલપર બાંધેલું છે. એની બાજુમા વીલ્હેમ

કૈસરે પોતાના શબને દાટવા માટે બહુ મજાની સ્તુપ-કબ બંધાવી રાખી હતી અને તે મોજુદ છે પણ એની આશા સફળ થઈ નહિ હાત તો એને હેનમાર્કમા અમુક જગ્યામાજ રહેવુ પડે છે. બાજુના મ્યુઝેઅમમા કેટલાક રાજા અને શહેનશાહના અવશેષો લાવીને મૂક્યા છે પ્રીન્સ બિસ્માર્કનુ સ્મારક પણ અહીં રાખ્યુ છે એને બીજી જગ્યાએ દૂર દેશમા દાટેલ છે અહીંથી રાજ મહેલ જોવા ગયો શિયાળામા કૈસર એ મહેલમા રહેતા હતા એ મહેલ ઉપર વર્ણવેલા તે નેપ્ચ્યુનના પુતળાની સામેજ છે બહુ સુદર છે અદર પેસતા મોટો ચોક આવે છે એ ચોકમા એક ઘણુ ભવ્ય પુતળુ છે તેનુ નામ Sieg fried Dragon personified કહેવાય છે

મહેલમા પેસતા ઉપર ચડવાનો આરમ્ભનો દાદર છે તેનો ઉપયોગ હાલ થતો નથી બાજુમા બે માળ સુધી ઘોડાઓને ચડવાનો ઢોળાવ-ઢોળાવ કરેલો છે ત્યાથી ઉપર જવાય છે કૈસર જ્યારે અહીં હોય ત્યારે તેની ચોકી કરવા ઘોડાઓ-સ્ટીમ ગાર્ડમ્ઝ ઉપર જતા અને ઘોડા ચડી જઇ તેની યુક્તિથી એ બનાવટ ખાતો ગોળ બાધવામા ઢોળાવ બનાવેલો છે એ યુક્તિવાળા ઢોળાવ ઉપર થઈને બે માળ સુધી ઉપર ઘોડા ચડી શકતા હતા

ઉપર ચડી ગયા પછી પગમા pantoffel પહેરવા પડે છે એટલે આપણા બુટ ઉપર એક જાતના મોટા felt shoes ચડાવવા પડે છે એની સેકડો જોડી ત્યા પડેલી હોય છે એ સ્લીપર જેવા પણ ઘણા મોટા હોય છે અને તે પગમા પહેરી પગ ઘસતા ચાલવુ પડે છે જો પગ ઘસીએ નહિ તો પેન્ટોફેલ નીકળી જાય અને બધા પગ ઘસતા ચાલતા હોય એટલે આપણે

કાંઇ શરમાવાનું નહિ. એનો હેતુ એ છે કે આળની લાકડાની ફરસબંધી (ફ્લોરની ફ્લોરીંગ) બહુજ સારી રીતે ઘસીને—મોહ્ દેખાય તેવી રાખી છે, તેના ઉપર જોડાં—બુટ સાથે ચાલવાથી તે ઘસાય તો તેમાં લિસોટા પડી જાય અને જો ઉપર ફેલ્ટ ઘસાય તો વધારે ચળકાટ મારે. આ તદ્દન નવીન રિવાજ જોવામાં આવ્યો. હુ પણ પગ ઘસતો ઘસતો અરધો કલાક ચાલ્યો અને આખો મહેલ જોયો. બીજાને પગ ઘસતાં ચાલતાં જોઈ હસવું આવે, પણ આપણા પણ એજ હાલ એટલે મનમાં સમજી જવું પડે. એકંદરે ઘણી રમુજ આવે એવો આ પગ ઘસવાનો દેખાવ છે.

પ્રથમ એક નાનું ચેપલ—ગૃહમંદિર આવે છે તે ખાનગી પ્રાર્થના માટે રાજમંદિર છે. અંદરનો મહેલ જૂદા જૂદા રાજા અને શહેનશાહોએ બંધાવેલો છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનો બધાવેલો રૂમ મજાનો છે. એ રાજકારણે એક પ્રીન્સેસને પરણેલ, પણ એની ખરી સ્ત્રી એક ઈટાલીઅન નામે બારબેરિના (Barberina) હતી. એનો સા ઓઇલપેન્ટ છે. ફ્રેડ્રીક વીલીયમનો રૂમ ઘણો સુંદર છે.

છેલ્લા કૈસરની પહેલા શહેનશાહો, તે પહેલા રાજા, તે પહેલા ઇલેક્ટરો અને તે પહેલા ડયુકો—તેમનાં પેઈન્ટીંગો અહીં છે.

છેલ્લા કૈસર અને કૈસરીન—શહેનશાહ બાનુ વાપરતા હતા તે રૂમો—એપાર્ટમેન્ટો આવે છે જે બહુ સુંદર કારીગિરીવાળા છે. એમાં ભીંત ઉપર ચામડાની ટેપેસ્ટ્રી બહુ સુદર છે. ચામડા ઉપર સોનેરી ઉઠાવવાળું કામ કર્યું છે તે મનહર છે. એક મોટો કોન્ફરન્સ રૂમ છે, ત્યાં કૈસર, મત્રી અને અમાત્યો સાથે ચર્ચા કરતા. એક રાજાને બેસવાનો રૂમ છે. રાણીનો રૂમ, મીજબાનીનો રૂમ, ટી રૂમ, નકશાઓનો રૂમ—એમ અનેક ઓરડાઓ છે. પેઇન્ટીંગનો

તો પાર નથી. લાઇબ્રેરી હોલમાં સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે અને તે જાળવી રાખ્યો છે.

આખો મહેલ ખાસ જોવાલાયક છે. ચાલીને જોતાં અરધો કલાક લગભગ થાય છે. પણ તે બધો વખત આનંદ આવે છે. પગ ઘસતા પાછા આવી 'પેન્ટોફ્લ' કાઢી નીચે આવ્યો અને આર્મીનલ (શસ્ત્રાગાર) જોવા ગયો.

શસ્ત્રાગાર Arsenal માં પેસતાં શરૂઆતમાં એક ખરૂ એરોપ્લેન મૂકયુ છે. એ એરોપ્લેન ઘણી જગ્યા રોકે છે. એ શરૂઆતનું એરોપ્લેન છે. એનો બનાવનાર Hoptman Boelka હતો એમ મને તે વખતે કહેવામાં આવ્યુ. પછી પંદરમી સદીની તોપો આવી. શરૂઆતમાં તેમાંથી મોટા પથ્થરો ઉડાવતા હતા તે પથ્થરો જોયા. સેંકડો તોપો પંદરમા, સોળમા, સત્તરમા અને અઢારમા સૈકાની જોઇ. બંદુકોનો પણ પાર નહિ. ૧૮૭૦ ની લડાઇ વખતે ફ્રેન્ચો પાસેથી મેળવેલા સેકંડો-હાતરો એનર્સ-વાવટાઓ લડાઇનાં વિજયચિહ્નો તરીકે ઉપર લટકાવેલા હતા. ફ્રેન્ચો પાસેથી પડાવેલી તરવારોનું બહુ મજાનુ એક ઝુમર લટકાવ્યુ છે. એમા તરવારો સિવાય કોઇ પણ ચીજ વાપરી નથી. ૧૯૧૪ ની છેલી લડાઇમા પણ જર્મનોએ હજારો ધ્વજાઓ મેળવેલી પણ વરસાઇના તહનામાથી ઘણીખરી પાછી આપી દેવી પડેલી.

૧૮૭૦ ની લડાઇ વખતે, ફ્રેન્ચો સામે જનરલ મોલ્ટકીએ કેવી વ્યૂહરચના કરી હતી અને ચારે તરફથી ફ્રેન્ચોને કેવી રીતે ઘેરી લીધા હતા તેનો આબેહૂબ દેખાવ એક મોટા ટેબલ ઉપર ગોઠવ્યો છે.

શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો તો એટલાં જૂનાં જમાનાનાં એટલાં

કર્યા છે કે તેનું વર્ણન થાય નહિ. ડાબી બાજુએ ડુંગર ઉપરથી ઉડવાનું પહેલું બલુન કેવું બનાવ્યું તેનો ચિતાર આપ્યો છે. બોંબ કેવા બનાવ્યા તેની નકલો મૂકી છે. સર્વથી નવાઈ જેવી ચીજ ઝેપેલીનનો નમુનો–મોડલ છે. એ આકાશમાં ઉડવાના મહાન સંહારક સાધનને કોઇ બીજી પ્રજા નીપજાવી શકી નથી. એની ગોઠવણ બહુ નાના આકારમાં બતાવી છે. વરસાઇલના તહનામાથી બધાં ઝેપેલીનો ભાંગી નાખ્યાં, એક નમુના માટે અમેરિકાને આપ્યું અને ભવિષ્યમાં ઝેપેલીન ન બનાવવાનું જર્મન પ્રજાએ લખી આપ્યું છે. હાલ દુનિયામાં એકજ ઝેપેલીન અમેરિકાના યુ. સ્ટેટ્સમાં છે, બાકી બધાં ભાંગી નાખવામાં આવ્યાં છે.

ક્રપના જગપ્રસિદ્ધ કારખાનાએ, ૧૨૦ માઇલ પર્યંત દૂર ગોળા છોડે એવી જે જંગી તોપો બનાવી હતી તેનો નમુનો અને તેની યન્ત્રકળાના નમુના અહીં મૂક્યા છે. જે પ્રોફેસરે એ યંત્રકળાની શોધ કરેલી તેને લડાઇના ક્ષેત્રમાં એ તોપ ચલાવવા માટે બોલાવ્યો હતો. કાન ફાડી નાખે તેવો તેનો અવાજ થતો હતો. એ પ્રોફેસર હાલ ગુજરી ગયેલ છે. જર્મન પ્રજાને લગભગ નિઃશસ્ત્ર કરી નાખી છે. ફરજીઆત લશ્કરી નોકરી તહનામાથી બંધ કરી છે અને દશ વીસ વર્ષ પછી જર્મનીમાં લડનાર કોઇ રહેશે નહિ એવી ગણતરી છે. જે પ્રજાનો એકે એક યુવાન લડી શકતો હતો તે થોડા વર્ષમાં લડાયક જુસ્સો ગુમાવી દેશે એમ યુરોપના કારસ્થાનીઓએ માન્યું છે.

લડાઇ વખતે દારૂગોળો લઇ જનારા ઘોડા અને ગાડીઓના નમુના ઘણા મૂક્યા છે. આ બધા નાના આકારમાં (miniature from માં) છે.

ઉપરના માળને Hall of Glory કહેવામાં આવે છે. ત્યા નીચેના personifications (અવ્યક્તના વ્યક્તરૂપો) મને ઘણા ગમ્યા. એ સર્વ આરસના છે અને પ્રત્યેક હકીકતને બરાબર અનુલક્ષે છે. એના ફોટા શોધ્યા પણ મળ્યા નથી.

Victory–વિજય.	History–ઇતિહાસ.
War–લડાઇ.	Fame–કીર્તિ.
Defence–બચાવ.	

જર્મની જે લડાઇઓ અત્યાર સુધી લડ્યું હતું તેમાંની ઘણીનાં ચિત્રો આ હોલમાં મૂક્યાં છે. દરેક ચિત્ર લગભગ ૪૦ ફીટ લાંબુ અને ૩૦ ફીટ પહોળું હશે. દરેક લડાઇની સાલ અને વિગત નીચે આપેલી હોય છે

જર્મનીના શહેનશાહો અને રાજાઓનાં બ્રોંઝનાં પુતળાં દરેક થાંભલે મૂક્યા છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું પુતળું ખાસ જોવા લાયક છે.

ત્યાર પછી બંદૂકો અને મનુષ્યના તથા ઘોડાનાં બખ્તરનો મોટો સંગ્રહ છે. દરેક રેજીમેન્ટના યુનિફોર્મનો દેખાવ છે. અનેક જાતનાં વાજાંનો મોટો સંગ્રહ છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ જે ઘોડા પર બેસતો હતો તે ઘોડાને સ્ટફ કરી જાળવી રાખ્યો છે. ફ્રેડરીકનું બખ્તર જાળવી રાખ્યું છે. લડાઇના વાવટાનો મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. મહાન અમાત્ય બિસ્માર્કનાં પોશાક અને બખ્તર જાળવી રાખ્યાં છે. દરેક પ્રજાના લશ્કરીનો દેખાવ–યુનિફોર્મનો દેખાવ અહીં છે તેમાં હિંદને પણ સ્થાન મળ્યું જોઇ જરા ગમત આવી.

આવા શસ્ત્રાગારો રાખવામાં મૂળ હેતુ શો હશે તે કહી શકાય એમ નથી. પ્રજાનો લડાયક જુસ્સો જળવાઈ રહે તે પણ એક ઉદ્દેશ હોય, અથવા મ્યુઝીઅમ-સંગ્રહસ્થાનો માટે જર્મનપ્રજા ઘણી શોખીન છે તેથી પુરાતની બાબતના અને ચીજોના સંગ્રહને અર્થે આ ચીજો જાળવી રાખી હશે. લડાઇનો અભ્યાસ કરનારને માટે આ ચીજો બહુ ઉપયોગી ગણાય તેવી છે.

બર્લિન માટે સામાન્ય.

બર્લિન ઘણું મોટું છે અને ખાસ કરીને તેમાં મ્યુઝીઅમો તો એટલાં છે કે એને એક રીતે City of museams 'સંગ્રહસ્થાનોનું શહેર' કહી શકાય. તેથી બપોરે આખું બર્લિન એકંદર જોઇ લેવું અને પછી બને તેટલાં સંગ્રહસ્થાનો જોવાનો વિચાર કર્યો.

બર્લિન શહેર શોભામાં લંડનથી ઘણું ચઢી જાય તેવુ છે. માત્ર ચાલતો વ્યવહાર (ટ્રાફીક) લંડનથી ઘણો ઓછો છે. લંડનની પોલીસ જેવી અહીંની પોલીસ ભપકાદાર નહીં, પણ સારી છે. લંડનની પોલીસ દુનિયામાં અજબ ગણાય છે. બર્લિનની દરેક શેરીમાં ઝાડ પાન ઘણાં, મોટા રસ્તાઓ ઉપર ઝાડો ઘણાં, પારિસના બુલવાર્ડ જેવા રસ્તાઓ અને સામાન્ય શોભા બહુ સારી. મોટા મોટા બે સ્ટોરો છે અને બાકી વેપાર સાધારણ રીતે સારો ચાલે છે.

એક મોટી મારકેટ છે એને Gendarmen મારકેટ કહે છે. આગળ જતાં ફ્રેન્ચ અને જર્મન કેથીડ્રલો આવે છે. વચ્ચે મોટા બાગ છે. બન્ને દેવળો એક સરખા એક નમુનાના બાંધેલાં છે. રોયલ કોમેડીનું થીએટર ઘણું મોટું છે. હાલ બંધ છે. પછી

વિકટોરીઆ પાર્ક આવે છે તે ઘણો મોટો છે. એથનોગ્રાફી (Ethnography) મનુષ્ય ઇતિહાસનું મ્યુઝીઅમ બહુ સુંદર છે. મકાન જોઈ લીધું. વોર મિનીસ્ટ્રીની મોટી ઓફિસોનાં મકાનો આવે છે. અમેરિકન એલચીખાતું ઘણી જબરી જગ્યા રોકે છે અને મકાન પણ ઘણું વિશાળ છે. એમ્બસીનો આખો લતો બહુ નરમ છે. દરેક રાજ્યના મકાન પર તે રાજ્યની ધજા ચઢાવવાનું સાધન હોય એ, તે તે રાજ્યના પ્રસંગપર તેનો વાવટો ચઢે છે. પરરાજ્યના એલચીનું શરીર પવિત્ર ગણાય છે અને લડાઈ જાહેર થયા પછી તેને સરહદપર સલામત મૂકી આવવામાં આવે છે.

ચાન્સેલરને–વડા પ્રધાનને–રહેવાની જગ્યા ઘણી વિશાળ છે. પ્રધાનપદ પરથી ઉતરે કે એ જગ્યા ખાલી કરવી પડે છે. હાલનો ચાન્સેલર તેમાં રહે છે. પ્રેસીડેન્ટના સ્થાન પર હાલ સુવિખ્યાત જનરલ હીંડનબર્ગ છે. તે ઘણો લોકપ્રિય છે. સ્પષ્ટવક્તા ગણાય છે અને લોકોમાં તેનું માન સારૂં છે. ઇંગ્લીશ એમ્બસીની જગા પણ ઘણી વિશાળ અને સુંદર છે.

પાર્લામેન્ટ (Reichtag)નું મકાન ઘણું વિશાળ છે. હાલ પાર્લામેન્ટ રજા હોવાથી બેસતી નથી. સામે પ્રીન્સ બિસ્માર્કનું જબરજસ્ત સ્મારક છે.

ત્યાર પછી War memorial of France આવે છે. ૧૮૭૦ મા ફ્રાન્સપર વિજય મેળવ્યો તેનું સ્મારક સરિયામ રસ્તા પર કર્યું છે. તેને Column of Victory 'વિજયસ્તંભ' કહે છે, એ ફ્રાન્સ પાસેથી મેળવેલ શસ્ત્રોને ગાળી તેમાંથી બનાવેલ છે. એના ઉપર Victory વિજય દેવતાનું આબેહુબ બાવલું મૂક્યું છે અને એ સ્તંભ લગભગ ૧૦૦ ફીટ ઊંચો હશે. ફ્રાન્સને

એ સ્તંભ ઘણો સાલે છે પણ તે દૂર કરાવી શકાતો નથી. ફ્રાન્સનું એમાં અપમાન છે. પણ ૧૮૭૦ માં પારિસમાં જઈ સુલેહના કરાર પર સહીઓ લીધી તે વાતની કોઈથી ના કહી શકાય તેમ નથી.

એ વિજય મેળવનાર Moltke મોટકેનું બાવલું તેની સામે છે. તે બહુ ઓછું બોલનાર પણ વ્યુહરચના અને ગણતરીમાં ઘણો કુશળ સેનાધિપતિ હતો અને તેનું બાવલું પણ, તેને ઘણોજ ઠાવકો, ચૂપ રહેનારો, મુદ્દામ રીતે કામ કરનાર હોય, તેવોજ બતાવે છે.

એની સામેના રસ્તાને avenue of victory '**વિજય વાટિકા** કહે છે. એમાં રસ્તા ઉપર રાજાનાં પુતળાંઓ મુકયાં છે. અને બીજી બાજુ શારીરિક બળના નમુના રૂપે મલ્લોની કસરતો આરસનાં પુતળાંમાં બતાવી છે. આ આખો વિજયમાર્ગ જરૂર જોવા લાયક છે. એ રસ્તો બગીચામય અને પુતળાંમય બનાવ્યો છે અને ઘણો સુંદર દેખાય છે.

આગળ **ચાર્લટન બર્ગ એવેન્યુ** આવે છેઃ એ ત્રણ માઇલ લાંબો સીધો રસ્તો છે અને બન્ને બાજુ ઝાડો છે એટલે પારિસના બુઆં દી બુલવાર્ડ જેવો જ એ રસ્તો લાગે છે. બર્લિનની-બાંધણી એવી છે કે એક રસ્તાપર છ માઇલ લાંબી નજર પડી શકે. બર્લિનમાં ભૂલાં પડવાનો ભય બહુ નથી કારણ કે રસ્તા સીધા છે, ભુલ ભૂલામણી જેવું કાંઈ નથી.

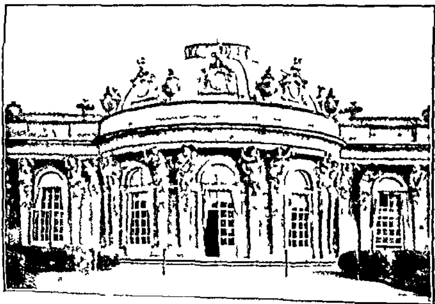
આગળ જતાં **બર્લીન સ્ટ્રીટ** આવે છે તે પણ ઘણો વિશાળ છે.

છેલ્લા કૈસરના પિતા ફ્રેડરીકનું બાવલુ રસ્તામાં આવે છે તે

પર પણ નજર નાખવા જેવું છે. છેવટે એક મોટું વાયરલેસ સ્ટેશન બનાવ્યું છે તેનો આકાર સીધો, એફીલ ટાવર જેવો, છે. એ ૧૦૦ મિટર એટલે ૩૨૫ ફીટ ઊંચું છે. એમાં વચ્ચે રેસ્ટોરાં કર્યું છે અને ઉપર પણ રેસ્ટોરાં કર્યું છે. લીફ્ટ ચઢવા ઉતરવાની તૈયાર છે અને ૪૦ ઉપરાંત દાદરથી પણ ચઢી શકાય છે. હજુએ ચાલુ થયું નથી પણ શરૂ થયા પછી દરેક મુસાફરને જોવા લાયક થશે. એની ઉપરથી આખું બર્લિન બરાબર જોઇ શકાશે.

પછી માઇલો સુધી grande veldi-green forest 'લીલું જંગલ' આવે છે. હજારો ઝાડથી એ ભરપૂર છે. એ ઝાડો સદા પાંદડાવાળા રહે છે. ઘણા ખરા pine પાઈનનાં ઝાડો છે. એ ફોરેસ્ટમા વચ્ચે એક લેક–સરોવર છે. જર્મનીમાં સરોવર તો ઠેકાણે ઠેકાણે છે. ખુદ બર્લિનમાં પણ બે ત્રણ સરોવરો છે.

એક તદ્દન નવા ઉઘડેલાં રેસ્ટોરાંમાં ચા પીધી. ત્યાં અનેક જર્મન માણસોને જોયાં. જર્મનો બહુ ચા પીતા નથી. કોફી કોકો વધારે લે છે. નવુ રેસ્ટોરા થાય ત્યાં હાજરી વધારે હોય છે. જે શાંતિ ઇંગ્લાંડમાં જોઇએ છીએ તે અહીં નથી. અહીં ગડબડ વાત ચીત ઘણી. જર્મનીમાં જ્યારથી સોનાના ધોરણ પર ચલણ થયુ અને માર્કને સોનાના ગણ્યા ત્યારથી મોંઘવારી ઘણી થઈ ગઈ છે અને કરો એટલા બધા નાખ્યા છે કે લોકોને બહુ ભારે પડે છે. જ્યારે માર્કના ભાવો ગગડ્યા ત્યારે બધા પૈસાદારો લગભગ ગરીબ થઈ ગયા. મકાનનું ભાડું ઠરાવેલુ આવે તેમા એક ચાનો કપ મળે નહિ એવી દશા થઈ ગયેલી. હવે તો સ્થિતિ એક સરખી ચાલ્યા કરે છે. સોનાના આકારમાં ભાવ બોલાય એટલે જીવ જેવી વધઘટ થતી નથી.

સા સુસી મહેલ (પોટ્સડામ જર્મની). [પૃ ૩૪૫.

પોટસડામ.

બર્લિનથી આજે (તા. ૧૩–૮) પોટ્સડામ જવા નીકળ્યો. પોટ્સડામ બર્લિનથી લગભગ ૨૦–૨૫ માઈલ દૂર છે. ત્યાં રેલવે રસ્તે જતાં ફાસ્ટ ટ્રેનમાં અરધો કલાક થાય છે. નદી માર્ગે સ્ટીમર પણ જાય છે તેને દોઢ કલાક થાય છે. મોટરમાં જવું વધારે અનુકૂળ છે, પણ ખરચાળ ઘણું છે. પોટ્સડામ એ ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટના વખતથી જર્મન શહેનશાહોને રહેવાની ઉનાળાની જગ્યા છે. એ તદ્દન જૂદુંજ શહેર છે. એની વસતી પાંસઠ હજારની છે. સ્પ્રી નદી હાવરને મળે તેનું એક મોટું સરોવર થાય છે જેના કાંઠા ઉપર એ પોટ્સડામ શહેર આવેલું છે. એ ઘણું રળિયામણું લાગે છે. Brandenburg નામના તાલુકાની એ રાજધાની છે.

સવારે ૯–૪૫ હોટેલમાંથી મોટરમાં બેઠા. એક હિન્દી મિત્રની ખાસ ભલામણથી અરધે રસ્તેથી ચાલુ બોટમાં બેસવું એવી ગોઠવણ કુકના માણસ સાથે કરી લીધી. પોટ્સડામનો આખો રસ્તો ઘણો સુંદર છે. બન્ને બાજુએ પુષ્કળ ઝાડો અને સરખી કાપેલી વનઘટા અને સીમામાર્ગો આવે છે. સડક બહુ સારી, મુંબઈ જેવી અને સુંવાળી હોય છે એટલે મોટર ચાલી જાય. આખું જર્મની રળિયામણું છે, પણ બર્લિન તો ભવ્ય છે. અરધો કલાક રસ્તે ગાડી ચાલી ત્યાં Wann See Bahn **વાનસરોવર** આવ્યું. see એટલે જર્મન ભાષામાં સરોવર અને દરિયો બન્ને અર્થ થાય છે અને સરોવર નાના દરિયા જેવુંજ હોય છે.

અહીંથી અમે સ્ટીમરમાં બેઠા. દૂર દૂર ઘણાં હમામખાનાં બાથો દેખાયાં. એને Strand કહે છે. કેટલાક ખાનગી કુટુંબના

બાયો હોય છે. ઉન્હાળામા તેમા ઘણા લોકો ન્હાય છે. બદરપર સેંકડો નાની નાની યાટો (yachts) પડી હતી તે કંપનીની હતી. લોકો તેમાં બેસી ફરવા જાય. સ્ટીમરનું ભાડું આપી બેઠા. એ સરોવરને Havre નદી મળે છે. સ્ટીમર બરાબર ૧૧ વાગ્યે ઉપડી. દૂર તેમજ નજીક છ બદરે ઊભી રહી પેસેન્જરો બેસવા તૈયાર હોય, તેઓ ઉતરી રહે કે બેસી જાય એટલે એક બે મીનિટમાં સ્ટીમર ઉપડે. સરોવરમાં લગભગ દરેક માઇલ સ્ટીમરમાં ગયા પછી પોટ્સડામ દેખાયું. દૂરથી વિલ્યમ ટાવર દેખાય છે. સરોવરની ચારે તરફ લીલોતરી ઘણી, પણ સ્કોટલાડ કે સ્વીટઝરલાડનાં સરોવરોની પેઠે અહીં બાજુપર મોટા ડુંગરો નથી. જર્મનીમા–બર્લિન પાસે મોટા ડુંગરો નથી. નીચે મ્યુનીચ પાસે ડુંગરો ઘણા છે. સામેથી આવતી જતી બોટો મળ્યા કરે. સરોવર ઘણું વિશાળ છે.

સરોવરમાથી નદીમા આવ્યા. સરોવર પૂરૂં થયું અને બન્ને બાજુએ સેકડો મહાલયો દેખાયા. પોટ્સડામ ઘણું શોભાયમાન અને સુન્દર શહેર છે. કાઠે ઘણા બાયો છે અને લોકો તેમાં ન્હાય છે. નાના બાળકો માટે જૂદા બાથ છે.

૧૨–૧૫ મીનિટે સ્ટીમરમાથી ઉતરી મોટરમાં બેસ, મોટા આલીશાન મકાનો–મહાલયોનુ ગંજાવર શહેર દેખાયુ. પ્રથમ **ગેરીસન ચર્ચ** Garrison Church જોયુ. લશ્કરી દેવળ ખાસ જોવા જેવુ લાગ્યું. અત્યારસુધીમા એટલા દેવળો જોયાં હતાં કે ખાસ વિશેષતા ન હોય તો હવે દેવળમાં જોવા જેવું લાગતું નહોતું, પણ આમા ઘણી વિશેષતા દેખાઇ. એક તો એમા ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું કોફીન હતું અને બાજુમાં તેના પિતાનું કોફીન હતું. નેપોલિયને જ્યારે જર્મની જીત્યુ ત્યારે એણે આ

કોરીન ઉઘડાવી તેમાંની તરવાર કેડે બાંધી લઈ ગયો; તે વાત સને ૧૮૧૦ માં બની. પણ ૧૮૧૪ માં જ્યારે પ્રુશીઅન સરદાર બ્લુચરની મદદથી વેલીંગ્ટને નેપોલીઅનને હરાવ્યો, ત્યારે જર્મનો એ તરવાર પાછી લાવ્યા. તરવાર લેતી વખતે બધાની હેટ-ટોપીઓ નેપોલીઅને ઉતરાવી હતી અને કહ્યું હતું કે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ હોત તો નેપોલીઅન જર્મનીમાં કદિ આવવાનો વિચાર કરી શકત નહિ.

એ દેવળમાં કૈસરને માળ પર ઊંચે બેસવાની જગ્યા છે. શહેનશાહબાનુ માટે નીચે જગ્યા છે. આખા દેવળમાં લડાઇમાં મેળવેલા સેંકડો વિજયધ્વજો ટાંક્યા છે. એ ચર્ચનો આખો દેખાવ લશ્કરી છે. પુલપીટની પડખે ઘડિ-સેન્ડ કલોક રાખી છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનો હુકમ હતો કે પાદરીએ બહુ લાંબુ ભાષણ ન કરવું-તેનું વખત માટે ધ્યાન રહે માટે બાજુમાં ઘડિ મૂકી છે.

આખું મંદિર આરસનું છે. આરસ ઘણી ઊંચી જાતનો છે. સામે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનું ભવ્ય બાવલું છે. ચર્ચ જોતાં લશ્કરી ચર્ચ કેવું હોય તેનો આબેહુબ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

હોટેલ **આઈન્સીડલર** Hotel Einsiedler ઐતિહાસિક છે. એ ૧૭૨૧ માં સ્થપાયેલી છે અને અહીં બધા રાજાઓ આવી ગયેલા. એના હોલમાં કેટલાંક સ્મરણચિન્હો પણ મૂક્યાં છે. લંચ લઇ નાનો પેલેસ જોવા ગયા. ત્યાં વચ્ચે એક **દળવાની ઘંટી** આવે છે. એનો અવાજ ઘણો થતો હતો તે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટને ગમે નહિ એટલે એણે માલેકને મીલ બંધ કરવા કહ્યું. માલેક મગજનો ફાટેલો હતો. એણે કહ્યું કે બર્લિનમાં જ્યાં સુધી કાયદાની કોરટો છે ત્યાં સુધી કોઇની મગદૂર નથી કે તેને અટકાવી

શકે. ફ્રેડરીકનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. ઘંટી–મીલ ત્યાં કાયમ રહી. તે મહાન શહેનશાહ કેવો ન્યાયી હતો ને હકીકતની યાદમાં આ બનાવ ટાંકવામાં આવે છે.

સાં સુસી. અતિ મનોહર બગિચાની વચ્ચે sans souci સાં સુસીનો મહેલ આવેલો છે. એ ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનું ઉન્હાળાનું વિશ્રામસ્થાન હતું. રાજખટપટથી કંટાળી તે અહીં દૂર શાંતિ લેવા આવતો હતો :અને શાંતિ મળે તેવો નાનો પણ સુંદર મહેલ બાંધ્યો છે. તેને ભોંયતળીયુંજ છે, માળ નથી. આજુબાજુ બગિચો છે તે અદ્‌ભુત છે. એવો બગિચો અન્યત્ર જોયો નથી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. મહેલમાં દાખલ થવાને જરા વખત હતો એટલે બગિચામાં નજર કરી. એમાં સારી રીતે કાપીને નવા નવા ગોળાકારના ઝાડોની ગોઠવણ જોઇ ઘણી નવાઇ લાગી. દૂરથી જોઇએ તો કોઇ ગોળ ચક્કર, કોઇ સીધો મંડપ વિગેરે નવા નવા આકાર લાગે. વચ્ચે જગ્યા નહિ. કાપવાની ભારે ખૂબિ દેખાઇ. જમીનપરના લીલા ઘાસના ચાસો પણ એક એકથી જૂદા પણ નવા નવા આકારના અને સુંદર. ઉપરાંત સમરહાઉસ–મ્યુઝીક પ્લેસ–બેન્ડસ્ટેન્ડ જેવું અને વચ્ચે સુંદર પુતળાંઓ હતાં. એ જોતા હતા ત્યાં મહેલમાં દાખલ થવાનો સમય થયો.

અંદર મહેલ સાધારણ, પણ શાંતિ મળે તેવો. ફ્રેડરીકને બેસવાની ખુરશી જેના પર બેસી તે મરણ પામ્યો હતો, તેને લખવાનું ટેબલ વિગેરે અસલી ચીજો જાળવી રાખી છે. એને ગાયનનો અને પાવો વગાડવાનો ઘણો શોખ હતો. તે પાવો પણ ત્યાં પડ્યો છે. આ નાના મહેલમાં ફ્રેન્ચ પેન્ટર વાંટુઆના પેન્ટીંગ ઘણાં છે, સુંદર છે. થોડાં પુતળાં પણ છે.

મ્યુઝીકહોલ મજાનો છે. આરસનો છે. એના દરેક ઓર-ડામાં ઝુમર બહુ સુંદર છે. એ Mountain crystal ના અને બહુ શોભાયમાન છે, એના કાચમાં લીસોટાજ નથી અને બહુ ચોખ્ખાં લાગે છે. દરેક હોલમાં એવાં ઝુમરો છે. બહુ શોભતી રીતે ગોઠવ્યાં છે.

છેવટે એક Voltairs નો રૂમ આવે છે. એ કવિ હતો અને ફ્રેડરિક ધિ ગ્રેટનો મિત્ર હતો. એને ચીડવવા માટે એની ગેરહાજરીમાં એના રૂમમાં પશુ પક્ષી રાજાએ ચીતરાવ્યા. એ બહુ સુંદર ચિત્રો છે. એમાં વાંદરો પણ ચીતરાવ્યો પણ એથી વોલ્ટેર ગુસ્સે ન થયો.

બાકી આ મહેલ સાધારણ ગણાય. શાંતિ ખરી. Sans Souci **સાં** એટલે નહિ અને **સુસી** એટલે શોક. આ નામ ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. મહેલ કરતા બગિચો અદ્ભુત છે અને તે મહેલની સામેજ આવેલો છે અને ખાસ જોવા લાયક છે. અમે તે જોવા ચાલ્યા—

બગિચો ચડ ઉતર ઘાટનો છે એટલે ઢોળાવથી નીચે ઉત-રાય છે. લગભગ ૨૫૦ પગથીઆ છે પણ તે દરેક ચાર ઈંચના અને દાદર માત્ર વચ્ચેના ભાગમા છે. બે બાજુને છેડે ઢોળાવથી દોડી ઉતરી જવાનું છે. એક એક ઢોળાવ પૂરો થાય ત્યાં સપાટિ આવે છે. તે ઉપર ફ્રુટના ઝાડો અને તે માટે કાચના બોકસો રાખેલા છે. રાજા જમવા બેસે ત્યારે તાજાં ફ્રુટ ખાવા લેતા. બધી જાતનાં ફ્રુટ તેમા છે. ઝાડના કરો તો અજબ આકારના. સાત કે આઠ ઢાળો ઉતરી નીચે જઇ ઉપરનો દેખાવ જોઇએ તો અજબ લાગે. નીચે મોટો ફુવારો છે. ફુવારા ફરતી અગિયાર મનુષ્યાકાર

ધારણ કરનારી શક્તિના પ્રતિબિંબો આરસનાં છે. મારો ગાઇડ નીચેનાં નામો કહી શકયો.

Goddess of War–Minerva—લડાઇની દેવી (હું 'મીનરવા' એટલે સરસ્વતી દેવી સમજતો. ચીત્ર જોતાં તેમા ભૂલ હતી. મીનરવા એ લડાઇની દેવી જેવીજ લાગે છે.)

Diana. Goddess of Hunting—મૃગયા દેવી.

Venus. Goddess of Beauty—સૌંદર્યદેવી.

Hermes. God of Commerce & Youth—વ્યાપાર અને યૌવનનો દેવ. (આ બહુ સુંદર છે. એના પગને પાખો બનાવી છે અને આડો સુતો છે પણ આંખો ચકળ વકળ થતી બતાવી છે.

Amphititi. Goddess of Water—જળદેવી.

Hephestus. God of Fire & of ron-smiths–અગ્નિદેવ અને લુહારનો દેવ.

Juno. Wife of God Jupiter—બૃહસ્પતિ-દેવની પત્ની.

આ સર્વ આરસનાં પુતળાં છે. ઘણાં સુંદર છે. એના ફોટા મળ્યા નથી. દરેક આકાર અભ્યાસ કરી સમજવા યોગ્ય છે. એના પ્રત્યેક અંગ મનોહર અને ભાવવાહી છે.

ફુવારામાં સોનેરી અને લાલ રંગની હજારો માછલીઓ છે. આખો બગિચો ઘણો જોવાલાયક છે.

બાજુમાં પૂર્વ દિશાએ 'પીક્ચર ગેલેરી' છે તેમાં Dicks & Rouben ડીકસ અને રુબેનનાં ઘણાં પેઇન્ટીંગ બહુ સુંદર

છે. રૂબેન હમેશા સ્ત્રી ચિત્રમાં પોતાની સ્ત્રીનું મોડેલ લેતો એટલે એની મેડોના કે કોઇ પણ સુંદર સ્ત્રીપાત્ર એની સ્ત્રી હતી. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ અને બારબેરિનાના કેટલાક ચિત્રો બહુ સુંદર છે. ચિત્રકારોએ આખા બાઇબલને અનેક રીતે ચીતર્યું છે. સુંદર ચિત્ર એટલે બાઇબલનો કોઇ પણ પ્રસંગ લઇ તે પર ભવ્ય કલ્પના સમજવી એટલે એમાં પ્રેમ અને ભાવ પણ પુરાતનકાળનાજ આવે.

આગળ નવો મહેલ Neues Palais ખાસ જોવાલાયક છે. પોટ્સડામમાં એ ખરી ચીજ જોવાની છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ સાત વર્ષની લડાઈ (Seven years' War) લડયો. એનો (ફ્રેડરીકનો) રાજ્ય સમય સને ૧૭૪૦ થી ૧૭૭૬. એ સાત વર્ષની લડાઇ લગભગ સને ૧૭૬૬ માં થઇ. એમા જર્મનીને ઘણુ સહન કરવુ પડયુ. જર્મની બધાં રાજ્યોની વચ્ચે છે એટલે એને અવારનવાર ઘણી મોટી લડાઇઓ લડવી પડી છે. છતા પોતે લડાઇથી પાછો હઠયો નથી એમ દુશ્મનોને બતાવવા મોટો અજબ મહેલ બાંધવા માંડયો. એ ઘણો વિશાળ અને કારીગિરીથી ભરપૂર છે. સામે માણસો માટે અને ઉમરાવો માટે બંગલા છે. ખુદ મહેલમા ઘણા રૂમો છે, પણ એક રૂમ તો અજબ છે, અભિનવ છે. એનું વર્ણન એને સ્થાને આવશે. છેલ્લો કૈસર એને ઉન્હાળાના રહેવાસ તરીકે વાપરતો હતો. એનુ શિલ્પ Dutch parock કહેવાય છે. parock એટલે mixture. ચોખી ડચ સ્ટાઇલ નહિ પણ મુખ્યતાએ ડચ.

મહેલના ઉપર ત્રણ સુંદરીઓ રાજમુગટ ધારણ કરીને ઊભી છે. એ રાજમુગટ-ક્રાઉન જર્મનીનો છે. એ વખતે ઑસ્ટ્રીઆ અને રશીઆની ગાદીપર સ્ત્રી હતી અને ફ્રાન્સનો રાજા સોળમો લુઇ

(Luis XVI) હતો તે સ્ત્રી જેવો હતો. એ ત્રણે જર્મનીના દુશ્મનો સ્ત્રીરૂપે જર્મન રાજમુગટને પોતાના હાથવડે ઊંચે ધારણ કરી ઊભા રહેલ છે એમ તેમાં બતાવી જર્મનીએ પોતાના બધા દુશ્મનોની મશ્કરી કરી છે.

જમીનતળીયું ઘણું ઊંચું છે. રૂમોમાં શણગારનો પાર નથી. નબરવાર ઓરડાઓ નીચે પ્રમાણે—

૧. શયનગૃહ—રૂપાનો રૂમ છે. એમાં રૂપુંજ ચીતર્યું છે. અને ફુલ રૂપુ વાપર્યું છે પણ બધુ સ્ટાઈલથી. એ sleeping room કહેવાતો હતો.

૨. કર્તૃત્વગૃહ–Working room—ઘણો રોનકદાર.

૩ સંગીતગૃહ–Music room—ખરેખર pictures. -que છે. એનો ફોટો લીધેલો છે. દરેક રૂમમાં ઝુમર માઉન્ટન ક્રીસ્ટલના છે, ઘણા નિર્મળ દેખાય છે અને બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે.

૪. આતિથ્યગૃહ–Reception room—એમાં ખુરશીઓ બહુ સારી છે. દરેક રૂમમા પીક્ચરો સારામાં સારા કળાવિધાયકો પાસે કરાવી મૂક્યાં છે.

૫. પર્વણીગૃહ–Festival room—એમાં Mosaicનું એક ચિત્ર અને બીજા ઘણાં પેઇન્ટીંગ છે. રૂમ મોટો છે. અહીં મોટા પ્રસંગો થતા હતા.

૬. ભોજનગૃહ–Big Banquet Hall—ઘણો લાંબો અને વિશાળ. સીલીંગપર 'સવાર,' 'બપોર' અને 'સાંજ'નાં ત્રણ ચિત્રો બહુ જોવાલાયક છે, એમાં સવાર-પ્રભાત વિગેરેનાં રૂપકો છે.

૭. પ્રવાલગૃહ–Shell room—પોટ્સડામની આ ખાસ નવીનતા છે. એની ભીંત ઉપર છીપલી છીપલાં Mother of pearls એવી રીતે ગોઠવ્યાં છે કે એનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ રૂમમાં ચાલતા ફુવારા આરસના છે, બાકી બધે છીપલીઓ છે, પણ એની ગોઠવણ અજાયબીમાં નાખે તેવી છે. પૂરી લાઇટ થઇ હોય ત્યારે એ દેવભુવન જેવું લાગે છે. એની ભીંતો અને છત ઉપર પણ કારીગિરીથી છીપ ગોઠવી છે. એ રૂમમાં દશેક મીનિટ ઊભા રહી જોવા જેવું છે. એનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે પણ પીકચર જોવાથી કાંઇ ખ્યાલ આવશે. રૂમ ઘણો મોટો છે.

૮. આતિથ્યગૃહ–Reception room—સારું છે. એમાં તુર્કસ્થાનના સુલતાનને કેદ કર્યાનું ભવ્ય ચિત્ર છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. બીજા ઘણાં ચિત્રો છે.

૯. આતિથ્યગૃહ–Reception room–એમાં પેઇન્ટીંગો ઘણા સારાં છે.

૧૦. મખમલગૃહ–Velvet room—એમા ટેપેસ્ટ્રી (પડદા) આખી મલમલની છે.

૧૧. સંગીતગૃહ–Music room—નં. ૩ પ્રમાણે. એમાં પીઆનો સુંદર છે.

૧૨. Saloon–અજબ છે. 'Gorgeous' એવો શબ્દ મુખમાથી નીકળી પડે. એમા સૂર્યના કિરણોનો દેખાવ છે. એની ફરસબંદી ઘણી સુંદર છે. એમા કુલ કામ Mosaic નુ કરેલુ છે. ફરનીચર બધુ જોવાલાયક છે અને ફાયરપ્લેસ (અગ્નિસ્થાન) અજબ છે.

આ સર્વ વર્ણન નવા મહેલના નીચેના માળનું થયુ.

શણગાર કેવો હશે તે જાળવી રખાયો નથી એટલે તે સંબંધી કાંઇ કહી શકાય નહિ. અહીં તો જે ટેબલપર કૈસર લખતો કે ફ્રેડરીક મરી ગયો તે પણ જાળવી રાખ્યાં છે. એક ઘડિયાળ ફ્રેડરીક ગુજરી ગયો તે વખતે ચાલતું બંધ કર્યું છે એમ કહે છે. એમાં રાતના ક. ૨-૨૦ નો ટાઇમ બતાવ્યો છે.

નદીકાંઠે મજાનું રેસ્ટોરાં છે. સામે તરવાની કલબો છે તેમાં અનેક છોડી છોકરાંઓ બોટમાં બેસી નાના હલેસાં મારે છે. રોઇંગ કરે છે અથવા તરતા દેખાય છે. વિશાળ તટપર વાજા વાગે છે. સેંકડો ખુરશીઓ પડી છે. લોકો ચા કાૅફી પીએ છે અને થોડો વખત બેસી બીજા ચુકાવી ચાલ્યા જાય છે. આ વૈભવ પોટ્સડામને બર્લીનને અરધે રસ્તે છે. નદીના કિનારાની બાજુમાં મોટો પુલ છે તેની ઓથે રેસ્ટોરાં છે.

<u>બર્લિન</u> (ચાલુ)

બર્લિન આવવાનો રસ્તો પણ ઘણો સુંદર છે.

<u>ફ્રેડરીક કેસર મ્યુઝીઅમ.</u>

બહુ મજાનું છે, તે ત્રીજે દિવસે (તા. ૧૫-૮-૨૬) સવારે જોયું. એમાં સને ૧૪૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધી એટલે ૫દરમા સોળમા અને સત્તરમા સૈકાનાં ઘણીખરી સ્કૂલોનો ચિત્રાનો-પેઇન્ટીંગોનો સંગ્રહ છે. એ જોતાં વેનીસ, ફ્લોરેન્સ, મિલાન, ફ્લેમીશ તથા ડચ સ્કૂલોના ચિત્રકામમાં તફાવત શો છે તે સમજી શકાય છે. જર્મન સ્કૂલનાં ચિત્રો પણ ઘણાં છે. આ મ્યુઝીઅમના ૬૫ રૂમો છે અને દરેક ચિત્રની નીચે તે ચિતરનારનું નામ અને તેની સ્કૂલ તથા સમય આપ્યા છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવા-લાયક લાગ્યાંઃ—

ફ્રેડરીકનું બાવલું. આ ફ્રેડરીક તે છેલ્લા કૈસર વીલીયમ ધી સેકન્ડનો પિતા થાય.

૧૫મી સદી. ડચ સ્કૂલનાં ચિત્રોમા લીનન ઉપર ઓઇલ કલર વાપરતા હતા. આ સ્કૂલ ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી શરૂ થઇ.

મીડલ રૂહાઇન પીરીઅડ. ડચની પેઠે તેમાં પણ લીનન ઉપર ઓઇલકલરથી ચિત્રો દોરેલા હોય છે.

વેન આઇક–Van Eyck Belgian school.

Flemish school એટલે *Belgian school*–ઉચ્ચાર–બેલીયન સ્કૂલ

ફ્લેમીશ ચિતારા જીવનના ભાવ બરાબર ઉતારનાર હતા. ઇટાલીઅનો મુખાકૃતિ પર સારૂં કામ કરતા હતા.

ઇટાલીઅનો એક મનુષ્ય ચીતરે, ફ્લેમીશ ઘણુંભાગે બહુ ચીતરે.

Last Judgment.

આ ચિત્ર ઘણે જોયુ એમા સ્વર્ગ નર્કનો ખ્યાલ આવે છે ચિત્રમા વચે જીસસ ક્રાઇસ્ટ બેસી ન્યાય આપે છે.

જર્મન સ્કૂલ પદરમી સદી.

હોલબીન–Holbein Durer–ડુરર.

Cranoch—ક્રેનો

એનું વીનસ અને એમોર–સૌંદર્ય અને પ્રેમ બહુ પ્રસિદ્ધ છે

Cologne German school.

સોળમી સદી—

Dutch school (Roterdam & Amasterdam)
Utrecht & Hock.

Ruben અને તેનો ચેલો (pupil) Van Dyck.

વાન ડાઇકમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલની અસર છે. એ સોળ અને સત્તરમી સદીમાં આવે છે.

રૂબેનનાં અહીં ઘણાં ચિત્રકામો છે. એની સ્ત્રીની મુખાકૃતિ એણે દરેક જગ્યાએ ચીતરી છે. એની મોડેલ તે હતી.

De nos (Antwerp).

Rembrandt 17th Century.

૧૮મી સદી.

ડચ સ્કૂલ.

ઇટાલીઅન સ્કૂલ.

માઇકલ એન્જેલો.

કેરેચીઓ Carraccio (Venice school).

આ સ્કૂલ જરા Modern અર્વાચીન છે.

Tintoretto. Tizian.

Crivelli (Venice school).

Vittori carpaccio. કેરેસીઓ (Venice school)

Florence school.

Della Porta (ચહેરાનો દેખાવ બહુ સુંદર–face expression Living school).

Venice school looks for details—વેનિસની શાખા વિગત ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Florence school for face & light—ફ્લોરેન્સની શાખા મુખાકૃતિ અને પ્રકાશ ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Leda (Jupiters daughter) with a swan (in which form Jupiter approaches her)—

લીડા (જ્યુપીટરની પુત્રી) હંસ સાથે—જે રૂપમાં જ્યુપીટર તેની પાસે આવે છે.

રાફેલ—Raphael. (Florence school).

Verona—વેરોના સ્કૂલ.

એમણે ફ્લોરેન્સ સ્કૂલ કરતા જરા વહેલું શરૂ કર્યું.

Milan school. It is gorgeous.

It is also called Lombardi school.

મિલાન શાખા ભપકાદાર છે. એને લોમ્બાર્ડી શાખા પણ કહેવામા આવે છે.

વીન્ચીનું ફ્લોરાનું (wax statue) મીણનું પુતળું.

Flora is goddess of flowers—ફ્લોરા એ ફુલદેવી છે.

Vinchi (Florence)

Ascention of Christ.

Roselli & Botticelli—રોઝીલી બન્ને—Florence school.—ફ્લોરેન્સ સ્કૂલના છે.

નેશનલ ગેલેરી.

અહીં ૧૮મી સદીના પણ સુંદર ચિત્રો છે.

(Neptune & Amphitrite) વરુણ અને ઍમ્ફીટ્રાઈટ માં બહુ સુંદરભાવ મૂકેલો છે.

Ascention of Christ by Arnold—આર્નોલ્ડનું ક્રાઈસ્ટનું સ્વર્ગારોહણ.

આર્નોલ્ડના પણાં ચિત્રો જોવાલાયક છે.

Island of Happiness—સુખદ્વિપનું આબેહૂબ ચિત્ર છે.

Scurry નું centaur—સેંટાર એટલે અર્ધ ઘોડા અર્ધ મનુષ્યદેવ-કિન્નર.

આ આખી ગેલેરીમાં પાંચસે ઉપર જોવાલાયક ચિત્રો છે.

શિલ્પ માટે નીચેનું ધ્યાનમાં રાખવું—

Greek school ના ત્રણ વિભાગ છે.

એ દરેકમાં થાંભલા સીધા મોટા હોય છે.

Jonian—શિલ્પ તદ્દન સાદું. જોનીઅન.

Dorian શિલ્પમાં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. થોડું.

Corinthian માં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. ઘણું.

એમાં કમાન-આર્ચ કે એવું કાંઇ હોય નહિ.

Gothic style મા કમાન ખરી પણ /\ આવી અણીદાર. ગોળ નહિ.

Bisantine અથવા Romanasque style માં કમાન ગોળ.

શિલ્પની આટલી વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી. વધારે વાંચી માહીતગાર થવું. તો યુરોપનાં દેવળો સમજાશે. શિલ્પનું સાધારણ જ્ઞાન યુરોપના મોટા દેવળનાં કામો સમજવા માટે જરૂર છે.

બપોરે ડૉ. ક્લેસીનોફ્ને મળ્યો. તેની સાથે બહુ વાતચીત થઇ. એ મોટા ઉમરાવનો પુત્ર છે. એનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એણે 'જૈનીઝમ'ના ઉપર ઘણું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે. કર્મગ્રંથ ઉપરથી કર્મની ફીલોસોફી ઉપર લેખ લખી ph. Dની ડીગ્રી લીધી છે અને બહુ ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી છે. આવતા સોમવારે એ ભાષણો કરવા અમેરિકા જનાર છે તેથી બહુ વખત ન લીધો. સાથે ચા પીધી અને પછી કેટલીક વાતો કરી. એનું જ્ઞાન બહુ સુંદર છે અને એનો અભ્યાસ વિવેચનશીલ (critical) અને વિવેકસરનો છે. એની સાથે ધર્મસબંધી કેટલીક વાતો થઇ.

મારે ડૉ. બ્યુલરનું લખેલુ હેમચંદ્રનુ જીવન ચરિત્ર જે હાલ મળતુ નથી તે પુસ્તક મેળવવા એક મોટા બુકસેલરને ત્યા જવાનું થયું. ત્યા ઘણુ જોયુ. સાંજે જમી બ્રીસ્ટલ હોટેલમા સુઇ રહ્યો અહીં એક મી. વખારીયા નામના પારસી ગૃહસ્થને મળવાનું થયુ. તેણે ઉદ્યોગહુન્નરની ઘણી ચીજો બર્લિનમા જોઈ હતી. તેની સાથે હિંદુસ્થાને હવે ઉદ્યોગનો અભ્યાસ યુરોપ પાસેથી કેવી રીતે કરવો જોઇએ તે સંબંધી ઘણી વાતચીત થઈ. હું એક કેસમા તેમની સામે હતો, છતાં પરદેશમા દેશી માણસ મળે ત્યારે અરસપરસ કેટલો આનંદ થાય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. ભરુચ જીલ્લામાં રૂની મોટી ફેક્ટરીઓના એ માલિક છે અને ઉદ્યોગથી પોતે કેટલા વધી શકયા છે અને જર્મનો કેટલા ઉદ્યોગી છે તેનો એમણે બહુ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો. હિંદુસ્તાનની જરૂરીઆત અત્યારે ઉદ્યોગની કેળવણીની છે તેનાપર એમણે બહુ ભાર મૂકયો. અત્યારની હિંદુસ્થાનની શિક્ષણપદ્ધતિ સંબંધી પણ તેમની સાથે સારી ચર્ચા થઈ. જર્મની સાંચાકામમાં અને વિજ્ઞાનના અભ્યા-

સમાં કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનાં એમણે જાતિઅનુભવ ઉપરથી ઘણા દાખલા આપ્યા.

જર્મની લડાઇથી નીચોવાઇ ગયું છે છતાં બર્લિનનાં વૈભવ અને સુઘડતા છક કરી નાંખે તેવાં છે. ત્યાં બેકારી (unemployment) નો પ્રશ્ન નહિ જેવો છે. એની સુંદર સંસ્થાઓ અને એના લોકોનો ઉદ્યમ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં નાંખે તેવાં છે. બર્લિન પારિસથી ઉતરે તેવું નથી. એમાં મોજમજાનાં સ્થાનો પણ ઘણાં છે અને એકંદરે લોકો ઉદ્યોગી વધારે છે. આખું શહેર ઘણું રળિયામણું છે અને રસ્તા મોટા અને સીધા છે.

બર્લિનમાં જ્યારે **માર્કના ભાવની** ઉથલપાથલ થઇ ત્યારે બહુ ઘુંચવણ ઉત્પન્ન થઇ હતી. મારો ગાઇડ કહેતો હતો કે તેને એક અઠવાડિયું ભાડું મોડું મળ્યું તે એટલી ઓછી રકમ મળી કે બીરનો એક ગ્લાસ તેમાંથી મળે નહિ. કેટલીકવાર રોટલીના એક ભીલીઆર્ડ માર્ક બેસતા હતા. પછી રીસ્ટાગે (જર્મન પાર્લામેન્ટ) સોનાના ધોરણ ઉપર માર્ક કાઢ્યા ત્યારથી બધું બંધ બેસતું થઇ ગયું છે. અત્યારે જર્મની ઘણું મોંઘું પડે છે. એક પાઉન્ડના ૨૦અને સહેજ ઉપર (લગભગ ૨૦-૪) માર્ક મળે છે અને એક એક માર્કની ૧૦૦ ફેનીગ (pfennig) થાય છે. લોકો એને પેની કહે છે. ૫-૧૦-૫૦ ફેનીગના પીતળના સીક્કા અને ૧-૨-૩ માર્કના નીકલના સીક્કા મળે છે. બાકી રીશટાગની નોટો મળે. મેં સોનાના દશ અથવા વીશ માર્કનો સીક્કો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળી શક્યો નહિ. ચલણ સોનાના ધોરણ ઉપર છે, પણ સોનું લોકોમાં ફરતું નથી.

હોટેલમાં ઇંગ્લીશ છાપા બધા વેચાતા મળી શકતા હતા

અને સ્ટેશનોએ પણ છાપા મળે એટલે દુનિયામા બનતા બનાવોથી હુ માહીતગાર રહી શકતો હતો જર્મની કે ઇટાલિમા બધી જગાએ અગ્રેજી છાપા મળે છે. ડેલીમેનની કોન્ટીનેન્ટલ આવૃત્તિ પેરિસથી છપાઇ બધે જાય છે અને "ટાઇમ્સ", "સ્ટાન્ડર્ડ" વિગેરે ઉપયોગી છાપાઓ યુરોપમા સર્વત્ર મળે છે અમેરિકાનો Newyorl Herald પત્ર ઘણું ખરૂ વાચે છે, જે પારિસમા છપાઈ આખા યુરોપમા પ્રસરે છે

બર્લિનના રસ્તાઓ બહુ સારા છે કોઈ પણ શેરી (strasse) ઝાડપાન વગરની નથી રસ્તા પથ્થરના ચોરસાના અથવા ડામરના હોય છે ટ્રામ આખા શહેરમા છે. બસનો વહે વાર બહુ નથી પણ વધતો જાય છે ટેકસી ઘણી મળે છે પણ લડનની પેઠે મોંઘી ઘણી

બર્લિનથી કોલન

ચોથે દિવસે (તા ૧૫ ઓગસ્ટ રવિવારે) સવારે ૮ વાગે બર્લિન છોડયુ સ્ટેશનપર જરૂરી સર્વ સગવડ કુકનો માણસ કરી આપવાનો હતો, ટ્રેન ટાઇમસર હતી ગાડી ઘણી ફાસ્ટ હતી. ટ્રેનમાથી દેખાવ બહુ સુંદર, નજરે પડતો હતો ચ રેતરફ ફળદ્રુપ ખેતરો અને વચ્ચે વચ્ચે ઝાડના ઘીચ જગલો આવે બર્લિનમા ગ્રીન ફોરેસ્ટ (Grinwalde) છે આગળ જતા એક બ્લેક ફોરેસ્ટ આવે છે હું ત્યા (બ્લેક ફોરેસ્ટમા) જઇ શકયો નહિ પણ વચ્ચે અનેક જગલો આવે છે તે ગાડીમાથી જોયા જગ લમા વચ્ચે મોટર ચાલી શકે તેવા રસ્તા હોય છે અને તદ્દન નીરવ શાંતિ હોય છે જગલો રાખવાની જરૂર વરસાદને અગે છે પણ તેનો ઉપયોગ પણ કેમ કરી શકાય તેનો દિમાગ જગલખાતુ

હોલંડ આગળ નોર્થસીને મળે છે. એ નદીમાં મોટી સ્ટીમરો જઇ શકે છે. એની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ બહુ રમણીય, જોવા લાયક અને લીલોતરીથી ભરેલો છે. એના ઉપર ઘણા મોટાં શહેર આવેલાં છે. ઘણા માણસો સ્ટીમરમાં બેસી એમાં માઇલો સુધી મુસાફરી કરી શકે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ફળદ્રુપતાને માટે ' ડાઇનલેન્ડ ' સુવિખ્યાત છે.

કોલન (Cologne) અથવા Koln-German ડાઇન નદીપર આવેલું જર્મનના ઉત્તર-પશ્ચિમ વિભાગનું ઘણું મોટું શહેર છે. તેની વસ્તી ૮ લાખ માણસની છે. નદી ત્યા ઘણી મોટી છે. એ શહેરમાં મારે ગાડી બદલવાની હતી. હું એકલોજ હતો એટલે કલોક રૂમમાં સામાન મૂકી નજીકમાં શહેર જોવા ચાલ્યો. સ્ટેશન નજીક ઘણુ મોટું કેથીડ્રલ હતું. અંદર જઈ જોયું. મિલાનના રોમો કેથીડ્રલથી સહજ નાનું પણ ઘણું ઊંચું હતુ. આ દેવળ જોતાં મજા આવી. એમાં થાંભલાનો પાર નથી. ઊંચા ૧૨૫ ફીટ હશે. રસ્તાપરનાં બારણાં સાધારણ હતાં પણ તેની આસપાસ ઘણું સુંદર નકશીકામ જોઈ નજીક સેવોય હોટેલ હતી તેમાં ચા પી પાછો ટ્રેનમાં બેસી ગયો. આવતી વખત કોલન જરૂર જોવું એવો વિચાર કર્યો.

ર્‌હાઇનના કાંઠા ઉપર ટ્રેન ચાલી. પોણા કલાકમાં બોન આવ્યુ. ' હોટેલ ગોલ્ડન સ્ટર્ન ' Hotel Golden Stern (સ્ટર્ન એટલે સ્ટાર-તારો)માં ઉતર્યો.

બોન

સવારે ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી ડૉ. જેકોબીને મળવા ગયો. એમની ઉમર ૭૬ વર્ષની છે. એમની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર હતો અને તેઓ ૧૯૧૨ માં મુંબઇ આવેલા ત્યારે મળેલો હતો એટલે તેમને ત્યાં જવામાં મને સંકોચ નહોતો અને મેં તેમને પ્રથમથી લખી પણ જણાવ્યું હતું.

તેમની સાથે મારે બહુ વાતો થઇ. એમના જ્ઞાનનું શું વર્ણન લખું ? આટલી મોટી ઉમરે વાંચેલું ઘણું ઉપસ્થિત છે અને એમણે એટલું વાંચ્યું છે કે જે વિષયપર વાતો થાય તેનાં સંસ્કૃત નામો પણ બધા યાદ અને ઘરમાં લાઇબ્રેરી પણ એટલી વિશાળ કે તુરત પુસ્તકો લઇ આવે અને ચાલતી વાત સાથે સંબંધ ધરાવતાં ટાંચણો કાઢી આપે.

ડૉ. જેકોબી.

એ જ્ઞાનના ભંડાર અથગ અભ્યાસીનો કાંઇક પરિચય કરાવવો અસ્થાને નહિ ગણાય. એ સંસ્કૃત ભાષાના મોટા સ્કોલર છે. એમણે હિંદુસ્થાનની વિવિધ ફીલોસોફીનો અભ્યાસ કર્યો છે. છંદ, અલંકાર અને વેદ ઉપર તેઓ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. જૈનીઝમના એ મોટા સ્કોલર છે. બોનની (Bonn) યુનિવર્સિટિમાં એમણે ઘણાં વર્ષ પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું ત્યારપછી એ સાઠ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયેલ છે પણ હજુ પણ એમનો અભ્યાસ ચાલુ છે. સને ૧૮૭૫ માં તેઓ પુસ્તકોની શોધખોળ કરવા ડૉ. બ્યુલર સાથે હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા. મને કહે કે " તમારા જન્મ પહેલા હું હિંદમાં આવ્યો હતો અને બહુ જગ્યાએ ફર્યો હતો." એ

વખતના એમના રિપોર્ટો-વૃત્તાંતો-મોજુદ છે. એ વખતે ઘણી અમુલ્ય ચીજો એ જર્મની લઈ ગયા જર્મનીનો હિંદસબંધી પુસ્તક અને તેપોનો સંગ્રહ ઘણો મોટો ગણાય છે. ત્યા કેટલીક તો અલભ્ય ચીજો મળે છે. Leipzig અને Berlinમા મોટામા મોટી લાઇબ્રેરીઓ છે બર્લિનની લાઇબ્રેરીમા ૨૦ લાખ પુસ્તકો છે તેમા હિંદના અનેક ધર્મોનાં હજારો પુસ્તક-પાનાઓ છે જૈનધર્મના પુસ્તકો પણ ત્યા ઘણા છે એમ જણાયુ. લીપઝીગમા પણ ઘણી મોટી લાઇબ્રેરી છે. જર્મનીમા રિટાયર-નિવૃત્ત થાય ત્યારે પગાર હોય તેટલુંજ પેન્શન મળે છે અને તેના ઉપર તે સંતોષ માને છે. એમણે એક નાનો બગલો ખરીદ્યો છે બગલાની પાછળ સુંદર બગિચો છે અને બગિચાની રચના અને તેમા ઉત્પન્ન થતા ફ્ળોના તેઓ ખૂબ વખાણ કરે છે એ સાભળતા અને ખાસ કરીને એના આલુ (plums) ખાતા મને ઘણો રસ પડ્યો બીજી વખત ૧૯૧૩ મા તેઓ હિંદમા આવેલા તે વખતે મારે તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો તે પહેલા મારે તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો એ સબધ હજુ સુધી ચાલુ હતો

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી મુશ્કેલ છે. ફક્ત મુદ્દાની વાત લખુ છુ. પ્રથમ શરૂઆત 'જ્યોતિષ'ના વિષયથી થઇ

તે પર તેમણે સૂર્યસિદ્ધાન્ત ગ્રથ કાઢ્યો ઈન્ડીઅન યુફીમેરીસ (Euphemeres)ના પુસ્તકો બતાવ્યા એ વિષયનો એમણે બહુ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે છેલ્લી બુકો દીવાનબહાદુર સ્વામી કન્નુ પીલાઇની છે તેમા ઈ. સ ૭૦૦થી ૨૦૦૦ સુધીની અંગ્રેજી તારિખ સાથે ગુજરાતી તારિખ વાર નક્ષત્ર ગ્રહણ વિગેરે દેખવના

–કોઠાના–આકારમાં આપ્યાં છે. એમનો અભ્યાસ આટલો વિશાળ છે છતાં, ધ્યાનમાં રાખવા જેવું મને એ લાગ્યું કે એઓ ફૂળા દેશમાં જરા પણ માનતા નથી.

પછી ' અપભ્રંશ ભાષા ' પર વાત નીકળી. પોતે બે કથાઓ છપાવી છે તે બતાવી. અત્યારે જે આગમો વિગેરે છપાય છે તેના પર અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું કે એ સારાં છપાય છે. એ પુસ્તકના આકારમાં છપાય તો વધારે સારૂં. એમ પણ કહ્યુ અપભ્રંશનો આપણી પાસે જે સંગ્રહ છે તે ૧૨ મા સૈકા પછીનો છે. તે પહેલામાં માત્ર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ૨૦૦ શ્લોક લભ્ય છે. અપભ્રંશમાં લખાયલુ આદિપુરાણ મળે તો ઘણું સારૂં અજવાળું પડે એમ કહ્યુ. તે ગ્રંથ સાતમા સૈકાનો છે. એમના ઘણા ગ્રંથો જોયા. એમની લાઇબ્રેરી ઘણી સુંદર છે અને તેમાથી ખપ પડે તે ગ્રંથ તેઓ તુરત હાથમાં લઈ શકે છે. અમે ડ્રોઈંગ રૂમમાં બેઠા હતા છતા આટલી ઉંમરે જરા પણ પ્રમાદ વગર અમારી વાત દરમ્યાન કેટલીએ વાર પુસ્તકો બીજા રૂમમાથી લઇ આવ્યા હશે.

અમે વાત કરતા હતા ત્યાં ડૉ. કીરફેલ (kirfel) આવ્યા. એ હાલમા બોન યુનિવર્સિટીમાં ઓરીએન્ટલ ફીલોસોફી-ના પ્રોફેસર છે અને ડૉ. જેકોબીના શિષ્ય થાય. એમનુ વય માત્ર ૩૫ વર્ષનુ છે. એમણે ' ઇંડીયન કોસ્મોલોજી ' પર ઘણું મોટુ જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખ્યુ છે. તેમાં પૃથ્વી કેવી છે તે સંબંધી હિંદના ગ્રંથોમાંની વાતોનો ખુડુ મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. એમાં હિંદુ અને બુદ્ધિસ્ટિક કોસ્મોલોજી પર ૨૫૦ પૃષ્ટ અને જૈનકોસ્મોલોજી પર ૧૨૦ પૃષ્ટ રોકયાં છે. એ દળદાર પુસ્તક હું લેતો આવ્યો છું પણ જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ ન કરૂં ત્યાં સુધી માત્ર

તેમા આવતા વિશેષ નામોજ વાચી શકું. એ પુસ્તક જોવા જેવુ છે.

ડૉ. ફીરેકેલ સાથે ખૂબ વાતો થઇ. એ બહુ ઉત્સાહી છે. જર્મન પ્રોફેસરો ૧૪-૧૫ કલાક કામ કરે છે તે ડૉ. થાડોમી અને ડૉ. ફીરેકેલના બોલવાથીજ સમજાઈ જતું હતું ડૉ. ફીરેકેલ મને હાર્બરનો કાંઠો જોવા લઈ ગયા. નદી મોટી દરિયા જેવી છે. તેમા મોટી સ્ટીમરો ચાલે છે. બોન પાસે તેનો પટ ઘણો વિશાળ છે અને પુલ (બ્રીજ) પણ ઘણો જબરો છે.

પછી તેમણે મને બોનની યુનિવર્સિટિ બતાવી. એની લાઇબ્રેરી લગભગ અરધો માઈલ લાંબી છે, પાચ માળ છે પુસ્તકોના નામવાર અને કર્તાવાર કાર્ડઈન્ડેક્ષ છે. એની ગોઠવણ જોઇ હું તો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. યુનિવર્સિટિ પણ જોઈ. ટર્મને એ લોકો

'સીએસ્ટા' કહે છે. બધા વિષયો યુનિવર્સિટિમા શીખવાય છે. પરદેશથી આવે તેને ખર્ચ ત્રણસે માર્ક દરમાસે આવે. હોસ્ટેલ જેવુ ત્યા કાઇ છેજ નહિ. ખાવા પીવા રહેવાની સગવડ જાતે કરી લેવાની. ખાનગી ઘરોમા રહેવાની સગવડ થઇ શકે છે.

ઇજનેરી અને ઉદ્યોગી લાઈન બધી યુનિવર્સિટિમા ઉત્તમ છે. ત્યા હિંદના વિદ્યાર્થી ઘણા છે અને તેમને ખાસ પ્રેમથી શીખવવામા આવે છે. દાખલ થવાની મુશ્કેલી પડતી નથી. જવુ હોય તેમણે જુનમા જવુ ત્રણ માસ રજાના છે તેમા જર્મન ભાષા પર કાબુ આવી જાય, રીતભાત સમજાય, સિધાંતો એકમ આવે તે લાગે નહિ બધી કોલેજો નવેમ્બરની પહેલી તારિખે શરૂ થાય છે.

એ પ્રો. કીરફેલ ચાર માઇલ દૂર આવેલ Godesberg ગોડેસ્બર્ગ નામના શહેરમાં રહે છે. એમનાં ઇજનથી અમે બપોરે ગોડેસ્બર્ગ ગયા. ડૉ. યાકોબી સાથે આવ્યા. ટ્રામમાં ગયા. ટ્રામ દર પા પા કલાકે જાય છે. ટ્રેન પણ જાય છે. એ હાઇનથી જરા દૂર આવેલ છે. એની વસ્તી નવથી દશ હજારની છે છતાં ત્યાં ઘણી સુંદર બજાર, બહુ સારા રસ્તાઓ અને વીજળી, ગેસ, ગટર, ટેલીફોન, રેલવે અને ટ્રામની સગવડ હતી. અસલ ત્યાં બહુ શ્રીમંત લોકો રહેતા. લડાઇ પછીની ઉથલપાથલમાં ઘણા ગરીબ થઇ ગયા છે, છતાં ભાગ્યું તોએ ભરૂચ છે.

ત્યાં એક તખ્તેશ્વરની ટેકરી જેવો ડુંગર છે. ૪૦૦ ફીટ ઉંચી ટેકરી છે. એ ટેકરી ઉપર લીલોતરી ઉગાડી ડુંગર જેવા રસ્તા કર્યા છે. અમે ઉપર ગયા. ડોક્ટર યાકોબી પણ સાથે ઉપર ચઢી ગયા. ૫૦ા ફરતાં મને બગલમાં લઇ દોડયા. ઢોળાવ આકરો અને જમીન ખડબચડી હતી. યુવાન માણસને પણ બીક લાગે એવે રસ્તે દોડતા બમે ત્રણસે ફીટ ઉતરી ગયા. મને બીક લાગતી હતી કે ઊંધા પડી જશે તો કાળકહેણી રહી જશે; પણ એમની આ ઉમરે અજબ તંદુરસ્તી જોતા મારો ભય અસ્થાને હતો. એમના શરીરનું જોમ અને એમની શક્તિ હું કદી ભૂલી શકીશ નહિ.

ત્યાથી અમે ડૉ. કીરફેલને ઘેર ગયા. એ બહુ સાદાઇથી પણ બહુ ઉત્તમ જીવન ગાળે છે. એમની પત્ની ઘણી વિદ્વાન અને બહુ સૌંદર્યવતી હતી. એના પતિને એના દરેક કાર્યમાં એ બહુ મદદ કરે છે. થોડું થોડું અંગરેજી બોલે. અમને સર્વને એણે ફ્રુટ પ્યુઝ ખવરાવ્યા. ડૉ. યાકોબીએ પણ સારી રીતે ફ્રુટ

ખાધા. બપોરે ત્રણ વાગે નીકળ્યા હતા ને આવી રીતે આનંદમાં કલાકો ગાળી અમે આઠ વાગે 'બોન' પાછા ફર્યા. ડૉક્ટર યાકોબી મને હોટેલમાં મૂકી પોતાને ઘરે ગયા.

ડૉ. કીરફેલને ત્યાં એક 'પ્રો. લેને' નામના હિન્દી વિદ્યાર્થી રહે છે. એ સા ગૃહ્યસૂત્રનો સંસ્કૃત અભ્યાસ કરવા આવેલ છે. વડોદરા રાજ્યને ખરચે ત્યાં રહે છે. 'બોન' યુનિવર્સિટિમાં દાખલ થયેલ છે. પ્રો. કીરફેલને દર માસના ૧૮૦ માર્ક (લગભગ ૯ પાઉંડ) આપે છે. એ ઘણા વિદ્વાન માણસ છે. એની પાસેથી જર્મનીના અભ્યાસ સંબંધી ઘણી હકીકતો મને મળી.

ડૉ. જેકોબી સાથે ચર્ચા

આ વિદ્વત્પરિચયમાં મારે વધારે વખત ગાળવો હતો મારી મુસાફરીના તે મુખ્ય ઉદ્દેશમાંનો એક હતો તેથી બીજે દિવસ (તા. ૨૭ મંગળ) પણ બોન રહ્યો. ગઈ કાલના ઠરાવ મુજબ આજે સવારે ૯ વાગે ડૉ. યાકોબીને ઘેર ગયો. આજે ઉપમિતિભવપ્રપંચાના કાળ-નિર્ણય પરજ વાત શરૂ થઈ. એમણે હરિભદ્રસૂરિની સમરાઈચ્ચ કહાની પ્રસ્તાવના મને ગઈ કાલે છાપેલી આપી હતી અને તે મેં રાત્રે વાંચી રાખી ચર્ચા કરવાના મુદ્દા નોંધી રાખ્યા હતા. વાતો આજે તો બહુ થઈ.

હરિભદ્રસૂરિએ દિઙ્નાગના 'ન્યાયપ્રવેશ' પર ટીકા લખી છે, એટલે હરિભદ્રસૂરિ દિઙ્નાગ પછી થયા એ પ્રથમ વાત. ધર્મકીર્તિ બૌધ ન્યાયવેત્તા થયા તેના ઉપર અનેકાંતજયપતાકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એનું નામ આપીને તેના ઉપર ટીકા કરી છે.

હવે હુએનસંગ અને ઇટસીંગ નામે બે ચાઇનીઝ મુસાફરો હિંદમાં આવેલા તેમાં હુએનસંગનો સમય ૬૩૦-૬૪૪ સને છે. તે હર્ષવર્ધન રાજાના વખતમાં હિંદમાં આવેલ હતા. એ ધર્મકીર્તિનું નામ લખતો નથી પણ ઇટસીંગ જે ત્યારપછી આવ્યો તે ધર્મકીર્તિનું નામ લખે છે. દિઙનાગનું નામ બન્ને લખે છે એટલે ધર્મકીર્તિનો સમય એ બન્ને ચીનાઈ મુસાફરો વચ્ચે આવે છે. ધર્મકીર્તિના ગ્રંથોમાં દિઙનાગનું નામ છે. વાસવદત્તામાં દિઙનાગનું નામ છે. વાચસ્પતિમિશ્રે ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા લખી છે તે ઉદ્યોતકાર અને દિઙનાગ બન્નેનું ટાંચણ કરે છે. શરૂઆતમાં પણ નામ લખે છે. આ સર્વ ઉપરથી હરિભદ્રસૂરિના સમયનો નિર્ણય થાય છે.

હરિભદ્રસૂરિએ ન્યાયની પરિભાષા વાપરી છે તે છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં કદિ વપરાતી નહોતી.

સિદ્ધસેન દિવાકર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેને લઇને તે ધર્મકીર્ત્તિ પછી આવે છે. આ મોટી ચર્ચાનો વિષય છે. એની દલીલ આખી મેં લખી લીધી છે.

એમના મત પ્રમાણે ન્યાયના stages ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

ન્યાયસૂત્ર.
ન્યાયભાષ્ય-વાત્સાયનનું.
ન્યાયવાર્તિક-ઉદ્યોતકારનું.
ધર્મકીર્ત્તિ.
ન્યાયવાર્ત્તિકતાત્પર્યટીકા-વાચસ્પતિમિશ્રની.
ઉદયનની કુસુમાંજલિ.

અને ન્યાયતાત્પર્યપર 'વિશુદ્ધિ' ટીકા

તત્વચિંતામણિના લેખક ગંગેશ.

તેમના મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ધર્મકીર્તિ પછી અને હરિભદ્ર ની પહેલા આવે છે

પ્રાણુ' સમતિ ટીકાના અવતરણો હરિભદ્રસૂરિએ કરેલા છે

અપભ્રંશ માટે સ્યાદ્વાદ જેવી તેમા ત્રિષષ્ઠિ, પરિશિષ્ટ, આ નિન્દવ અને યુગપ્રધાનના ચરિત્રો છે

યુગપ્રધાનમા સિદ્ધસેન અને હરિભદ્ર છે ના આવે છે. આ ક્રમ વિચારવા યોગ્ય છે

જૈન ન્યાય યોગે ગણે છે ન્યાયની પરિભાષા આગમમા છેજ નહિ એ પ્રથમ દાખલ કરનાર દિવાકર એમના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણની વ્યાખ્યાઓ સાથે ઉમાસ્વાતિની વ્યાખ્યા સરખાવવાથી અને ખાસ કરીને **अभ्रान्त** અને **स्वार्थं** શબ્દોના ઉપયોગથી ઉપરની બાબત સ્પષ્ટ થશે એમનો અભિપ્રાય એમણે મને ઘણા વિસ્તારથી કહી બતાવ્યો અને સિદ્ધસેન દિવાકરની ચતુ મનાતી તારિખ કેટલી ખોટી છે તે સબધી કારણો સહિત પોતાનુ મતવ્ય બતાવ્યુ આ સબધમા મે અલગ લેખ લખ્યો છે

સાધની તારિખ ઈ સ ૬૦૦-૬૫૦-મુકરર થઈ ગઈ છે તેના સબધમા તે ડા હોર્નલનું એક ચોપાનીઉં મને આપ્યુ એ પેહલેથી અલભ્ય જણાયુ એટલે આખુ મે લખી લીધુ છે આ ચર્ચા બીજાને રસ પડે તેમ નથી તેથી અહિ વિશેષ લખતો

નથી. એનું જ્ઞાન અને પુસ્તકો ઉકેલવાની સરળતા, આવી પરિપક્વ વયે પણ આવી સુંદર યાદશક્તિ અને તંદુરસ્તીએ મને હેરત કરી દીધો. (આ બાબતનો મારો વિસ્તૃત લેખ શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશ માસિકમાં પુ. ૪૨ ના અંક ૧૦-૧૧-૧૨ મા પ્રકટ થઈ ગયો છે.)

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી અશક્ય છે. આજે બીજા ચાળીશ પુસ્તકોનાં reference કર્યાં હશે. બધાં પુસ્તકો એમની પાસે નજીકના રૂમમાં હાજરજ હોય છે અને મરજી પડે ત્યારે જોઇએ તે પુસ્તક પરજ એ પોતાનો હાથ મૂકી શકે છે. એ લગભગ દશ અગિઆર ભાષા બોલી શકે છે. અંગરેજી પર એમનો કાબુ અસાધારણ છે પણ જર્મન ભાષા તો એમના ઘરનીજ છે. ત્રણ કલાકમા અનેક વાતો કરી.

ઇનીસબ્રર્ગ.

આજે બપોરે ઉઘાડ હતો એટલે મને એક જબરી ટેકરીપર લઇ ગયા. સાથે રો. ફીરફેલ અને પ્રો. લેવે પણ આવ્યા. આતેક માઈલ ગયા પછી હાર્ઈનને કાઠે ચાલીને ગયા. સ્ટીમર સામે કાંઠે લઈ જાય. ત્યા ગોઠવણ એવી કે સ્ટીમર પર મોટર પણ તુરતજ ચઢી શકે. સામે કાંઠે ગયા તે ગામનુ નામ Innesberg હતુ. એ હવા ખાવાનુ ઠેકાણુ છે હોટેલોનો પાર નથી. થોડે દૂર ગયા ત્યા રેલવે આવી. પાઇન એન્ડ પીજીઅન પદ્ધતિએ સેંકડો માણસને ડુંગરપર ચઢાવી દીધા. અમને ઉપર જતાં બહુ મજા આવી. મારાં સ્વીટઝરલાંડના સ્મરણો તાજા થયા.

ટેકરી ૭૦૦-૮૦૦ ફીટ ઊંચી હશે, આખી ટેકરી લીલો-

તરીથી છવાયલી છે. ઉપર ચઢતાં જઇએ તેમ નદી અને દૂરના પ્રદેશ વધારે વધારે દેખાતા જાય.

ઉપર ગયા ત્યા સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો ફરતા હતા, કોઈ ચા કોફી લેતા હતા. જોવાનું દૂરનું દૃશ્ય ઘણુ મજાનું હતું ત્યાથી સાતે ટેકરીઓ દેખાતી હતી. એક ટેકરીપર અગાઉ જ્વાળામુખી હતો તેને દૂરથી જોયો. લોકોનો આનદ જોયો. લડાઇ પછી જર્મનીનો ઘાણ નીકળી ગયો હશે અને બધા દબાઈ ગયા હશે એમ મનમા લાગતુ હતુ તેને બદલે જીવન દેખાયુ. સામે વાજામા સગીત ચાલતુ હતુ.

મને ડૉ. યાકોબીએ સાથે રહીને બધુ બતાવ્યુ એમના સગીતનો અભ્યાસ ઘણો વૈજ્ઞાનિક છે. એમણે 'ધ્વન્યાલોક' ગ્રથ છપાવ્યો છે અને આખુ અલકારશાસ્ત્ર તો મ્હોઢે છે ઈટાલીઅન, ઈંગ્લીશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ સ્કૂલો મ્યુઝીકમા તદ્દન જૂદી છે તેનો તફાવત સ્પષ્ટ કર્યો. હિંદુસ્થાનના છંદશાસ્ત્રનુ એમનું જ્ઞાન તો અજબ, એટલે એની સાથેનો તફાવત પણ એમણે ખુલાસાવાર કહ્યો.

જર્મનીનો આખો ફળદ્રુપ પ્રદેશ જોઈ અને ચારે તરફ નાના નાના ગામોની માંડણી જોઇને આનદ થયો, સાથે આપણને એ સ્થિતિએ પહોચતા બહુ વખત લાગશે એ વિચારથી સહજ ગ્લાનિ પણ થઇ

ત્યા ટેકરી ઉપર ઘણું જોયુ. પાછા ઘણે લાબે રસ્તે ચાલીને નીચે ઉતર્યા. ડૉ. યાકોબી સાથેજ ચાલતા હતા. હેમચદ્રાચાર્યના અલંકારપર વાત થઈ ત્યારે અલકારશાસ્ત્રની શતકવાર બધી વાત કરી નાખી. છેવટે જગન્નાથ કવિએ સત્તરમા સૈકામા રસગંગાધર લખ્યો તેની પણ વાત કરી. અલકારચૂડામણિમા તે વખત

સુધી રસ અને અલંકારનું જ્ઞાન હતું તેનો સંગ્રહ છે એમ વાત કરી. મેં કહ્યું કે શાંતરસને હેમચંદ્રાચાર્યે દાખલ કર્યો એટલે તુરત એની અગાઉ કોણે કોણે એને રસ ગણેલ અને શામાટે નહિ ગણેલ, તે પર અનેક વાતો કરી.

એમનું જ્ઞાન તો કોઇ અજબ ! છંદશાસ્ત્રની પણ એટલીજ વાતો ! હિંદુઓમાં પુરાણ વેદ વિગેરેના પારંગામી ! અને આટલી વયે હજુ સર્વ વાંચન ઉપસ્થિત ! એમના અગાધ જ્ઞાનનો મને તો આખો વખત વિચારજ આવ્યા કરતો હતો.

ટેકરી પરથી નીચે આવી નદી કાંઠેથી જરા દૂરના રેસ્ટોરાંમાં યથારૂચિ ચા કોફી અમે ચારેએ લીધા. ત્યાંથી પાછા ઘણું ચાલ્યા. રસ્તે પ્રો. લેવેએ શું વાચવું જોઇએ તે પર વાતો ચાલી એટલે તેને અનેક સૂચનાઓ કરી. મારી પાસે કેટલાંક પુસ્તકોની માહીતગારી લીધી. આજે અમે પાંચ સાત માઈલ ચાલ્યા હશું.

ડૉ. કીરફેલ સામે કાંઠે તેમના ગામ 'ગોડેસ્બર્ગ' ગયા. બહુ પ્રેમથી મળી છૂટા પડયા. હું અને ડૉ. યાકોબી ટ્રામમાં બેસીને બોન આવ્યા. મને હોટેલ પર મૂકી ગયા. છેવટે છૂટા પડતાં મે આર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે નમન કર્યું. બહુ આભાર માન્યો. પોતાને ઘણો આનંદ થયો. એમને મારાપર વાત્સલ્ય હતું અને એ એમના પ્રત્યેક વર્તનમાં જણાઇ આવતું હતું. સવારના ત્રણ કલાક ઉપરાંત બપોરે ૨॥ વાગ્યેથી તે રાતના આઠ વાગ્યા સુધી આજે અમે સાથે રહ્યા.

બોનમાં હોટેલની સામે સવારે બજાર ભરાય છે. ફ્રુટ શાક બધું મળે. બપોરે ૧ વાગે બંધ. દોઢ વાગ્યે જોઇએ તો શાખનું

એક તરણું ન હોય અને જમીન ધોવાઇને સાફ થયેલી હોય. ટુંક વખતમાં બધી દુકાનો ઉપડી જાય અને ચોક ચોખ્ખો થઈ જાય. મજારની જગ્યા વીકટર સ્કવેરથી અડધી હશે.

કોલન–Cologne.

બુધવારે સવારે નવ વાગ્યે બોન છોડ્યું. બોનમાં બે દિવસ ઘણો આનંદ થયો. વિદ્વત્પરિચય, સત્સમાગમમાં જે મજા આવે તે ઓર છે. અનેક દેખાવો કે મકાનો જોઇએ તેના આનંદ કરતાં સુંદર ચર્ચા અને માનસિક ખેલોનો આનંદ જુદીજ જાતનો છે, અવર્ણ્ય છે, એની મજા અનુભવવાથીજ સમજાય છે, એનો રસ બીજાને કહી શકાતો નથી, પણ મનમાં જે શાન્તિ થાય છે તેનો પ્રકારજ જુદો છે.

આખી મુસાફરીમાં આ બે દિવસ તદ્દન જુદી જાતના અને આખી જીંદગી બરાબર યાદ રહે તેવા ગાળ્યા.

પોણા કલાકમાં કોલન આવ્યું. સ્ટેશનપર ક્લોકરૂમ (cloak room) હોય છે ત્યાં સામાન મૂકીએ તેની રસીદ મળે છે. એક દાગિનાના ૨૦ ફેનીગ (બેઆના લગભગ) લે છે. મજુરને રસીદ આપી તેનો નબર લખી લીધો. તેણે કહ્યું કે ૧૨-૧૫ મીનિટે 5b પ્લાટફોર્મ ઉપર આવજો. ભાષા સમજીએ નહિ પણ અનુમાનથી સમજાય. મજુર ચોરી જશે એવો ભય તો નહિજ. નજીકમાં કુકની ઓફિસે જઈ કહ્યું કે બે કલાકમાં

કોલન બતાવે તેનો ગાઇડ આપો. તેઓની ઓરગેનાઇઝડ ટુર શરૂ થતી હોય તો તેમા દાખલ થઈ જવા કહ્યુ, પૈસા બહુ નહિ લાગે અને વખતસર પાછા આવી શકાશે જો હુ ખાસ મોટર અને ખાસ ગાઈડ લેત તો પાચ પાઉન્ડ થાત તેને બદલે ત્રણ માર્ક (ત્રણ શીલીંગ)મા પતી ગયુ. ગાડીમા બેઠો

કોલન '

જર્મનો એનો સ્પેલીંગ koln પણ કરે છે. એ પશ્ચિમ બાજુનુ મોગમા મોટુ શહેર છે. એની વસ્તી લગભગ આઠ લાખની ગણાય છે. રોમન રાજ્યના વખતનુ એ શહેર છે. એમા બાવન દેવળો છે રહાઇન નદી ઘણી વિશાળ છે, તેના ઉપર તે શહેર આવેલુ છે અને ઘણુ વસ્તીવાળુ અને સુદર શહેર છે.

લડાઈ પૂરી થયા પછી ફ્રેન્ચ, અમેરિકન અને અગ્રેજોએ એને તેમજ બોનને પણ કબજે રાખ્યુ હતુ ચાલુ વર્ષના જાન્યુઆરીમા એનો કબજો છોડયો સ્ટેશનપર મોટી Excelsior હોટેલ છે તે હોટેલમા અમેરિકન લશ્કરનો પડાવ હતો ઓફિસરો બગલામા રહેતા હતા

૧॥ કલાક મોટી આરામેન્ક ગાડીમા આખા કોલનમા ફર્યો ગાઇડ સ્પેનીશ અને અંગરેજી બોલતો હતો ઘણા દેવળો બહારથી જોયા દરેક એમ્બસીના (એલચીખાતાના) મકાનો જોયા મ્યુઝીઅમો-સગ્રહસ્થાનો અહીંના વખણાય છે અદર જઇને વિગતવાર જોવાનો વખત નહોતો પણ નામો સાભળ્યા. હિંદુસ્થાનનું ખાસ મ્યુઝીઅમ અહીં છે અને ગાઇડે કહ્યુ કે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

જર્મનીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શહેર ઘણુ ચોખ્ખું અને એના

રસ્તાઓ સફાઇદાર છે. જર્મનીમાં ઘણા રસ્તાઓ પથ્થરના ગોઠવેલા છે. મોટી ઇંટ જેવા પથ્થરો ગોઠવેલા એટલે એ રસ્તાઓને સમાર-કામ વારંવાર કરવું ન પડે, પાકી કોલસાના ડામરના રસ્તા જેવા એ સુંવાળા રસ્તા નહિ. કેટલાક મોરા રસ્તા ડામરના પણ હોય છે. કોલનમાં ચાર માઇલનો એક પુલ આવે છે, તે બહુ મજાનો લાગે છે. બન્ને બાજુએ ઝાડો મજાના લાગે છે, ઓગસ્ટની આખર આવી એટલે પાદડાં પીળાં પડવા લાગ્યાં છે થોડા દિવસ પછી પાન ફુટતાં રહેશે. યુરોપમાં ઉન્હાળામાં મજા છે. શિયાળામાં ઠંડી એવી પડે કે વાત નહિ. તેમાં જેમ પૂર્વ તરફ જઇએ તેમ ઠંડી વધારે એટલે ફ્રાન્સ કરતાં શિયાળામાં જર્મની વધારે ઠંડુ થાય છે.

કોલનનું જબરજસ્ત કેથીડ્રલ ફરીવાર જોયું. એ દેવળ પણ એકવાર જોવાલાયક છે. એના બાજુના શિખરો અને બહાર-નો દેખાવ ભવ્ય દરવાજા અને ગઢપની વિશાળતા ખાસ આક-ર્ષક છે ઇટાલિ ન ગયા હોય તેને તો એ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું છે. એની સામે ચિત્રો મળે છે. એ સ્ટેશન ઉપરજ છે.

કોલોનને જોઇ બરાબર ૧૨–૧૫ વખતસર સ્ટેશને આવ્યો. પોર્ટર સામાન ક્લોક રૂમમાંથી લઇ પ્લાટફોર્મ ઉપર હાજર હતો. ટ્રેન આવી તેમાં બેસી ગયો.

બેલ્જિયમ.

રસ્તે લીજનો કિલ્લો આવ્યો. (Liege) એનો ખરો ઉચ્ચાર 'લાયેજ' છે. એની ફરતા સાત પર્વત છે અને સાત નદી છે. કુદરતી બચાવ ઉદેપુરની પેઠે એનો પણ ઘણો મજબૂત છે. જર્મનોની બધી ગણતરી ઉંધી વાળનાર આ શહેર ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોયું, ઘણું સ્વચ્છ લાગ્યું. નદી અને ડુંગરમાં અનેક વળાકાર લેતી ગાડી આગળ વધતી ચાલી. બહુ મોટા શહેરે જ ગાડી ઉભી રહે. બહુ ફાસ્ટ ચાલતી હતી.

બ્રસેલ્સનુ સ્ટેશન ઘણું જબરૂં. સ્ટેશનો ત્યાં ત્રણ છે. દરેક પર પ્લાટફોર્મ ઘણા. મારે ઉતરવાનું હતું તે સ્ટેશને પોરટર કરી હું એન્ટવર્પની ગાડીમાં બેસી ગયો.

એન્ટવર્પ અહીંથી દૂર છે, કેટલીક bloc ગાડીઓ હોય છે તે બ્રસેલ્સથી ઉપડી એન્ટવર્પજ ઊભી રહે. તેને પહોંચતાં ૫૦ મીનિટ થાય છે. બ્લોક ગાડીમાં બેઠો. એના ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ બહુ સુંદર, કેટલીક સીટો તદ્દન સીંગલ અને પુલમેનકાર જેવી. સાત વાગ્યે સાંજે એન્ટવર્પ પહોંચ્યો. ત્યાં તો મિત્રો ઘણા હતા એટલે ઘર જેવુજ હતું.

એન્ટવર્પ Antwerp.

પાસપોર્ટ રસ્તે બતાવવો પડે. સરહદપર બહુ ઘુંચવણ નહિ. બ્રિટિશ પાસપોર્ટનું માન પણ સારૂં હશે એમ લાગ્યું. મારો

અમને બ્રુસલ્સાડેને રસ્તે તેણે ન લીધા, બહારો બહાર ચાલ્યો. લગભગ ચારેક માઇલ જઇને કહે મારી મોટરમાં અંદરનું મશીન ભાગી ગયું. કહે કે ૩૬ ફ્રાંક આપો. અમે લડવા લાગ્યા, પણ જંગલમાં લડવું કામનું શું ? એ તદ્દન જૂઠોજ હતો એમ અમને શક હતી. માથાકુટ ઘણી કરી મારા મિત્રે દયા ખાઇ પૈસા આપવા હા પાડી હું બેલ્જીઅન ભાષા સમજું નહિ, પેલો અંગ રેજી સમજે નહિ.

ત્યાં પડખે ટ્રામ નીકળી તેમાં બેસી વોટરલૂ ગયા. પરદેશીને ભુકની ટુર કેટલી ઉપયોગી છે તેનો છેવટે સારો ખ્યાલ આવ્યો.

વૉટરલૂનું મેદાન જબરજસ્ત છે. લાખો સિપાઇ સમાઇ શકે એવું એ યુરોપનું પાણીપત છે. મે કુરક્ષેત્ર જોયું હતુ એટલે એને આની સાથે સરખાવી શકો.

વોટરલૂ-પેનોરેમાના ૩ નો દેખાવ [પૃ ૩૮૩

ઘોડા મરી ગયા છે. અમુક સરદાર પડયો. અંગરેજ લશ્કર ભાગ્યું. વેલીંગ્ટન પાછું બોલાવી લાવે છે. એની ધીરજ અને અડગતા દેખાય છે. અનેક માણસો અને ઘોડાઓ મરેલા પડેલા દેખાય છે. સામેથી ખેતરોમાંથી ઝુપડાની તળેથી સખ્ત દારૂગોળા ઉડે છે. અંગરેજો સામા ધ્વનિ કરે છે. ત્યાં દૂરથી બ્લુચરનું લશ્કર દેખાય છે. નેપોલીઅનની ગણતરી પોતાના રીઝર્વ લશ્કરની હતી તે ખોટી પડે છે. મોટી સંખ્યામાં બ્લુચરને જુએ છે. જર્મન લશ્કરથી એ હરી જાય છે. અંગરેજો નાસવાની અણી ઉપર હતા ત્યાં વખતસરની મદદ આવી પહોંચે છે. ઘોડાઓની કતલનો પાર નથી. સ્કવેરમાં વ્યુહરચનાઓ જોવા જેવી છે. રીઝર્વ લશ્કરને ક્યાં અને કેમ રાખવું તે જોવાય છે.

આવી રીતે બાર દેખાવો જોવાના છે. એ પ્રત્યેકનુ વિગતવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એના ચિત્રો જોવા લાયક છે. ચિત્ર એવી સુંદર રીતે કાઢ્યુ છે કે એણે ઘણી ઓછી જગ્યા રોકી છે છતાં માઇલો સુધી દેખાય છે. આકાશનો દેખાવ, ખેતરોનો દેખાવ, ઝુપડાનો દેખાવ, દારૂગોળાના ધુમાડા અને ઝાડોની હાર આખા રણક્ષેત્રનો અને જગનો ખ્યાલ આપે છે. મેં એ સર્વ ચિત્રો લીધા છે પણ અસલ ધુમ્મટની અંદરના ચિત્રકામ સાથે એની સરખામણી થઈ શકે તેવું નથી

નીચે '**સુવીનીર**' મળે છે. સુવીનીર એટલે અમુક સ્થાને જઈ આવ્યા તેની યાદગિરીમા ખરીદેલી ચીજો. બોનાપાર્ટ પીતળનો, ટેકરી ઉપર બોનાપાર્ટ, ફોટા વિગેરે અનેક રીતે બોનાપાર્ટ ત્યાં મળે છે. ચિત્રો અને કાર્ડો તથા આલ્બમો પણ મળે છે. ઇચ્છા પ્રમાણે લઇ બહાર આવ્યા પછી લડાઇની યાદગિરીમાં એક સ્મરણસ્તંભ માટીનો કર્યો છે તે પર જવાનું છે. એનાં

૨૨૬ (બસે છવીસ) પગથીઆં છે. ધૂડ પથ્થરનો એ બનાવી કાઢેલો ટેકરો છે. પગથીઆં સારાં છે. ઉપર ગયા પછી મોટુ સ્મરણસ્તંભનું ચોરસ છે તેના ઉપર વાઘ ચિતર્યો છે. બાજુએ તારીખ લખી છે. '૧૮ મી જુન ૧૮૧૫' એમ મારા સ્મરણમાં છે. મેં કોઇ જગ્યાએ તે તારિખ લખી લીધી છે.

' ઉપર બેસતાં આખા રણક્ષેત્રનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. જો કુવામા અનેક લડનારાને નાખી દીધા એનું નામ corpes' well કહેવાય છે. બાજુનું ઐતિહાસિક cathedral છે. ઉપર ફુરસદ હોય તો અરધો કલાક બેસી આ મહાસંહારક વિભૂતિઓ પર વિચાર કરવા જેવું છે. આવા દુનિયાના મહાસંહાર કરનાર શક્તિવાળા પુરૂષોનું સમાજવ્યવસ્થામાં શું સ્થાન હશે તેનો ખ્યાલ કરતા અનેક જાતની લાગણીઓ થવાનો સંભવ છે.

નીચે આવી હોટેલનો કબ્જા પ્રમાણે લાભ લઇ અને સ્પેશિયલ મોટર ત્યાંથી કરી. મોટર બહુ સારી મળી ગઇ.

બ્રસેલ્સમાં પેલેસ ઓફ જસ્ટીસ, વોર મેમોરીયલ, મોટો ખરીદવાનો રસ્તો (Shopping Locality) વગેરે જોતાં ત્યાંના નાગનો મહેલ બહારથી જોતાં અને આવડા મોટા શહેરની સ્વચ્છતા જોતા આગળ વધ્યા.

બ્રસેલ્સમાં મ્યુઝીઅમ અને બોટાનીકલ ગાર્ડન બહુ જોવા લાયક છે.

બ્રસેલ્સની વસ્તી નવથી દશ લાખની ગણાય છે અને તે બેલ્જીઅમની રાજધાની છે. બેલ્જીઅમમાં ફ્રાંકનું ચલણ છે પણ તેના ફ્રાંક ફ્રાંસના ફ્રાંકથી જુદા. હાલમાં તેનો ભાવ પાઉંડના ૧૭૦–૭૫ લગભગ રહેતો હતો.

'સંસ્મરણ'માં આવેલાં શહેર, નદી, પર્વતો, સ્થાનો અને વિષયો વિગેરેની અક્ષરાનુક્રમે

અનુક્રમણિકા.